

**Desiderius Erasmus Rotterdamilaisen käsitys
klassisen latinan ääntämisestä**

Latinan kielen pro gradu -tutkielma
Sami Jansson
Kielten laitos, Jyväskylän yliopisto
joulukuu 2007
Kuva: Albrecht Dürer 1520.

Humanistinen tiedekunta	Kielten laitos
Sami Jansson	
Desiderius Erasmus Rotterdamilaisen käsitys klassisen latinan ääntämisestä	
Latinan kieli	Pro gradu -työ
Joulukuu 2007	105 sivua
<p>Tiivistelmä</p> <p>Desiderius Erasmus Rotterdamilainen (1469-1536) oli renessanssin humanisti, jolla oli laaja kirjallinen tuotanto. Koulutukseltaan hän oli teologian tohtori. Hänen äidinkieltensä oli hollanti, mutta hän laati kaikki teoksensa latinaksi. Hän julkaisi vuonna 1528 Baselissa dialogin latinan ja kreikan kielten ääntämisestä, <i>De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus (DRP)</i>, josta otettiin ilmestymisensä jälkeen useita painoksia eri puolilla Eurooppaa 1700-luvun alkuun asti.</p> <p>Erasmuksen aikaan latina oli Euroopan oppineiden yhteinen kirkon, tieteen ja diplomatian kieli. Puhuttu latina kukoisti klerikaaliyhteisöissä, mutta klassisten esikuvien ihannointi oli jo levinnyt Euroopassa laajalle. 1400-luvulla eräät humanistit alkoivat kiinnostua klassisen latinan oikeinkirjoituksesta, johon he etsivät mallia antiikin piirtokirjoituksista ja kolikoista. Heräsi kysymys, olisiko oikeinkirjoituksen lisäksi syytä tarkistaa myös ääntämistä.</p> <p>Erasmuksen luoma teoria latinan ääntämisestä perustui ensisijaisesti antiikin grammatikkojen jättämiin kuvauksiin, kreikan ja latinan vertailuun sekä latinalaisten sanojen translitteraatioihin kreikkalaisin aakkosin ja päinvastoin. Erasmus ei arvostanut keskiaikaisia kirjoittajia, mikä siihen aikaan oli humanistien tavallinen asenne. Esikuviansa antiikin grammatikkojen tapaan Erasmus päätteli sanojen ääntämisen niiden kirjoitusasujen perusteella ja takertui siksi liikaa aikansa oikeinkirjoitusstandardiin. Hän käy dialogissaan läpi latinan kaikki kirjaimet ja suosittelee, että jokainen kirjain äännetään aina. Silti hän tiedosti, että ääntämiseen vaikuttavat muutkin seikat kuin vain se, miten kukin kirjain irrallisena äännetään, joten hän käsittelee laajasti monia muitakin asioita, kuten tavujen kestoa ja aksenttia.</p> <p>Musikaalista aksenttia Erasmus käsittelee omaperäisesti, sillä mitkään hänen tekniset lähteensä eivät ota kantaa latinan aksentin musikaalisiin piirteisiin. Sävelkorkeuden vaihtelu ei ollut latinassa niin keskeisellä sijalla kuin Erasmus arveli, mutta hänen oivalluksensa yhdistää antiikin musiikin-teoria ja keskiaikainen säveltapailu grammatikkojen teoriaan latinan aksenteista osoittaa erityistä luovuutta ja kekseliäisyyttä.</p> <p>Erasmus laati ohjeensa uudistaakseen latinan ääntämistä ja tehdäkseen lukijansa tietoisiksi klassisista ääntämissäännöistä. Myös omaa ääntämistään hän korjasi tietoisesti valiten sopivimman puhettavan kuulijoiden mukaan.</p>	
Asiasanat: latinan kieli – ääntäminen, grammatikot, Erasmus, renessanssi, humanistit	
Säilytyspaikka: Kielten laitos	

Sisältö

Merkkiluettelo	1
1 Johdanto	3
1.1 Yleistä	3
1.2 Lähtökohta ja tavoitteet	3
1.3 Työhypoteesien tarkastelua	4
1.4 Lähteistä ja tutkimuskirjallisuudesta	5
1.5 Latinan ääntämisen tutkiminen	7
2 Latinan oikeinkirjoituksen ja ääntämisen historiasta	9
2.1 Yleistä	9
2.2 Äänteiden merkinnän historiaa	9
2.3 Vokaalit ja diftongit	10
2.4 Puolivokaalit	14
2.5 Labialisoidut konsonantit	15
2.6 Likvidat	17
2.7 Nasaalit	17
2.8 Plosiivit	19
2.9 Kreikasta lainattu konsonanttien aspiraatio	21
2.10 Frikatiivit	22
2.11 Aksentista kertovia ilmiöitä	24
3 Erasmus ja klassiset kielet	26
3.1 Latinan asema Euroopassa keskiajan ja renessanssin vaihteessa	26
3.2 Erasmusuksen elämästä ja toiminnasta	27
3.3 Miten Erasmusuksen käsitys klassisten kielten ääntämisestä kehittyi?	30
3.4 Erasmusuksen metodista ja terminologiasta	34
4 Latinan ääntäminen Erasmusuksen ohjeiden mukaan	38
4.1 Vokaalit	38
4.1.1 Yleistä	38
4.1.2 a	38
4.1.3 e	39
4.1.4 i	39
4.1.5 e:n ja i:n vertailua	40
4.1.6 o	40
4.1.7 u	41
4.1.8 u:n ja i:n välimuoto	43
4.1.9 y	43
4.2 Diftongit	44
4.2.1 Yleistä	44
4.2.2 ae, ai ja oi	46

4.2.3	oe ja oi	48
4.2.4	au ja eu	49
4.2.5	ei	50
4.3	Puolivokaalit	50
4.3.1	u consonans ja i consonans	50
4.3.2	i consonans eroteltuna äänteistä /z/ ja /dž/	52
4.3.3	u consonans eroteltuna äänteistä /f/ ja /p ^h /	52
4.3.4	qu, gu, su, nu ja mu	58
4.4	Konsonantit	59
4.4.1	Yleistä	59
4.4.2	h	61
4.4.3	b, p ja ph	62
4.4.4	k, g ja kh	63
4.4.5	d, t ja th	65
4.4.6	s, l, r, n ja m sekä z ja x	65
4.4.7	gg, ng, ja gn	68
4.5	Aksentti ja tavujen pituus	71
4.5.1	Yleistä	71
4.5.2	Tavujen pituuden ja aksentin merkitys	72
4.5.3	Melodinen aksentti	76
4.5.4	Aksenttien ja tavujen keston yhteistoiminta	80
4.5.5	Luonnostaan ja asemansa vuoksi pitkät tavut	83
4.5.6	Aksenttisääntöjen soveltaminen	84
4.5.7	Aksentti- ja kestopimeinnät oikeinkirjoituksessa	88
4.5.8	Tiivistelmä Erasmus esittelemistä aksenttisäännöistä	91
4.6	Noudattiko Erasmus omia ohjeitaan käytännössä?	92
5	Johtopäätöksiä ja tulosten tarkastelua	95
	Lähteet ja tutkimuskirjallisuus	98

Merkkiluettelo

/a/ kielessä esiintyvä foneemi

[a] foneettinen translitteraatio, esim. *gn* [ɲn]

(...) lisäys

ó akuutti

ò gravis

ô sirkumfleksi

â sirkumfleksi digrafin päällä

ā pitkä vokaali

ă lyhyt vokaali

[fé•kī] tavujako foneettisessa translitteraatiossa

ɛ avoin vokaali

ɛ suljettu vokaali

ã nasaalinen vokaali, esim. ranskan *en* [ã]

w bilabiaalinen puolivokaali, esim. italian *uomo* [womo]

ɸ soinnillinen bilabiaalinen frikatiivi, esim. espanjan *pablo* [pɸblo]

ʋ labiodentaalinen puolivokaali, esim. suomen *rouva* [rouʋa]

v soinnillinen labiodentaalinen frikatiivi, esim. ranskan *vie* [vī]

f soinniton labiodentaalinen frikatiivi, esim. englannin *fig* [fig]

j palataalinen puolivokaali, esim. ruotsin *ja* [jā]

ž soinnillinen prepalataalinen frikatiivi, esim. ranskan *gens* [žã]

ǰ soinnillinen prepalataalinen affrikaatta, esim. italian *gènero* [ǰɛnero]

č soinniton prepalataalinen affrikaatta, esim. italian *Sicilia* [sičilia]

ʃ soinniton prepalataalinen eli alveolaarinen frikatiivi, esim. ranskan *chaud* [ʃo]

s soinniton dentaalifrikatiivi

z soinnillinen dentaalifrikatiivi

k^w soinniton labialisoitunut velaarinen plosiivi

g^w soinnillinen labialisoitunut velaarinen plosiivi

s^w soinniton labialisoitunut dentaalinen frikatiivi

p^h aspiroitu konsonantti, esim. englannin *pea* [p^hī]

ŋ velaarinen nasaali, esim. englannin *wing* [wiŋ]

ɲ palataalinen nasaali, esim. espanjan *señor* [sepór]

ɣ soinnillinen velaarinen frikatiivi, esim. kreikan *γάμος* [ɣamos]

ð soinnillinen dentaalinen frikatiivi, esim. englannin *this* [ðis]

θ soinniton dentaalinen frikatiivi, esim. englannin *think* [θink]

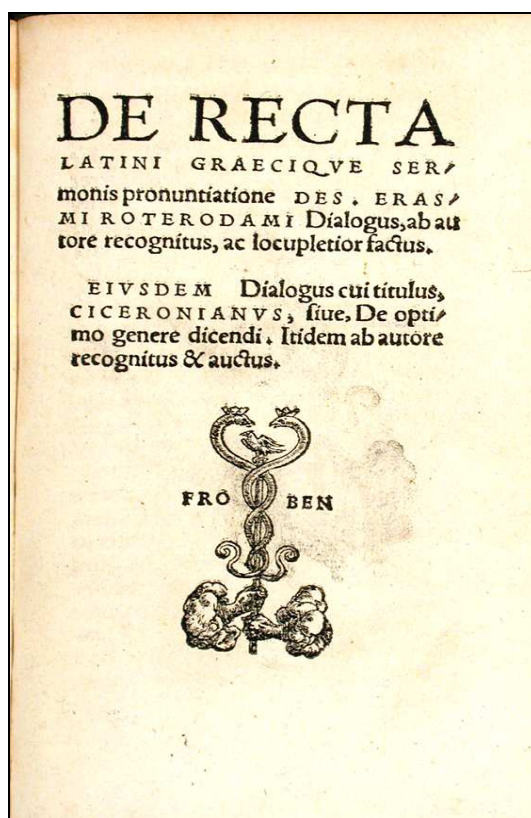
ɫ velaaristunut lateraalinen approksimantti, esim. englannin *milk* [miɫk]

^x*calfcio*, epätodennäköinen muoto

*vetlus, päätelty todennäköinen muoto

Albrecht Dürer: Erasmus vuonna 1526.

Nimiösivu Baselissa Frobeniuksen painossa 1529 julkaistuista teoksista *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus* ja *Ciceronianus*.

1 Johdanto

1.1 Yleistä

Humanismin ruhtinaaksi luonnehdittu Erasmus Rotterdamilainen (1469-1536)¹ kävi nuorena luostarikoulua, työskenteli pappisvihkimyksen saatuaan aluksi Cambrain piispan sihteerinä ja jatkoi sitten teologian opintojaan ensin Pariisiin ja myöhemmin Bolognan yliopistossa. Pariisista teologian kandidaatiksi valmistuttuaan hän luennoi jonkin aikaa Pariisin yliopistossa, siirtyi sitten aatelisnuorten yksityisopettajaksi ja toimi vanhemmiten vapaana kirjailijana. Hänen tuotantonsa sisältää puheharjoituksia ja kiistakirjoituksia, oppikirjoja papeille, prinsseille ja opettajille sekä laajan kirjeenvaihdon. Vuonna 1528 Erasmus julkaisi Johannes Frobeniuksen kirjapainossa Baselissa latinan ja kreikan kielten ääntämistä käsittelevän dialogin, *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus (DRP)*, jota luettiin 1700-luvun alkuun asti, sillä ensipainoksen jälkeen siitä ilmestyi lukuisia uusia painoksia eri puolilla Eurooppaa. Viimeisen kerran ennen moderneja laitoksia se julkaistiin Erasmuskoottujen teosten yhteydessä vuonna 1703.

Erasmuskoottujen teosten dialogista *DRP* toimitettu tekstikriittinen laitos (ed. Maria Cytowska, 1973a) sisältyy Erasmuskoottujen teosten ns. Amsterdamin edition (*ASD*) ensimmäiseen osaan. Erasmus nimessä dialogissaan ajatuksia vaihtavat henkilöt Karhuksi ja Leijonaksi. Karhu on Erasmuskoottujen ääni, joka kommentoi latinan ja kreikan ääntämistä, ja Leijona taas on oppilaan roolissa. Dialogi sisältää tarkkaa tietoa latinan ja kreikan ääntämisestä ja osoittaa Erasmuskoottujen huolella perehtyneen latinalaisten ja kreikkalaisten grammatikkojen kirjoituksiin. Mukana on lisäksi hauskoja tarinoita kerrontaa keventämässä.

Erasmuskoottujen aikaan latina oli merkittävä kirkon ja diplomatian kieli, mutta se ei enää pitkään aikaan ollut ollut kenenkään äidinkieli. Puhuttu latina kukoisti yhä klerikaalilyhteisöissä, mutta renessanssin humanistien, joihin Erasmuskoottujen lukeutui, aloittama klassisten esikuvien ihannoiti oli jo levinnyt Euroopassa laajalle. 1400-luvulla eräät italialaiset humanistit alkoivat kiinnostua klassisesta oikeinkirjoituksesta, johon he etsivät mallia piirtokirjoituksista ja antiikista säilyneistä kolikoista. Oikeinkirjoituksen uudistaminen herätti pian kysymyksen, olisiko syytä tarkistaa myös ääntämistä.

Viitataan antiikin lähteisiin standardikäytäntöä noudattaen mainiten sekä kirjojen, lukujen että jakeiden numerot. Grammatikkoihin viitatessani mainitsen myös rivinumerot. Nykytutkijoiden tutkimuksiin ja päälähteeseeni eli Maria Cytowskan toimittamaan kriittiseen laitokseen (1973a) Erasmuskoottujen dialogista *DRP* viitataan sivunumeroiden tarkkuudella, ellei ole syytä viitata siihen tarkemmin. Myös internetistä hakemiini dokumentteihin viitataan sivunumeroin, jos niissä on numerointi tai vain yksi ainoa sivu, muutoin viitataan niiden otsikoihin ja väliotsikoihin.

1.2 Lähtökohta ja tavoitteet

Tutkielmani pääaihe on Erasmus Rotterdamilaisen teoria latinan ääntämisestä, joten pyrin selvittämään, millainen hänen käsityksensä oli, miksi hän päätti kirjoittaa tällaisesta aiheesta,

---

¹ Erasmuskoottujen syntymävuodeksi on arveltu myös vuotta 1466; ks. luku 3.2.

mitä menetelmiä hänellä oli käytettävänä ja mitä sellaista häneltä puuttui, mihin nykyinen tutkimus perustuu. Tärkeä osa työtäni on myös koettaa arvioida nykyisten tutkijoiden käsityksiä Erasmusn teoriasta ja sen soveltamisesta. Tutkin, 1) kuinka riippuvainen Erasmus oli antiikin grammatikkojen käsityksistä, 2) mikä hänen käsityksensä oli klassisten kielten ääntämisestä, 3) laatiiko hän ohjeet vaikuttaakseen ihmisten tapoihin ääntää klassisia kieliä ja 4) muuttiko hän tietoisesti myös omaa ääntämistään tekemänsä selvityksen perusteella.

Ennen kuin siirryn Erasmusn teoriaan, selostan luvussa 2, mitä latinan ääntämisestä nykyään tiedetään ja miten sitä tutkitaan. Luvussa 3 käsittelen taustatekijöitä, jotka vaikuttivat Erasmusn dialogin *DRP* syntymiseen.

1.3 Työhypoteesien tarkastelua

Vuonna 1528 julkaistussa dialogissaan *DRP* Erasmus esitteli laatimansa säännöt klassisen latinan oppineelle ääntämiselle. Olen kirjallisuutta lukiessani huomannut käsitteen "*Erasmian pronunciation*"² ja siksi epäilen, että Erasmusn dialogia *DRP* on luettu paljon ja että siihen on myöhemmin usein viitattu aihetta käsittelevissä teoksissa. Vaikuttaa kuitenkin siltä, ettei käsite "Erasmusn ääntäminen" perustu mihinkään kattavaan selvitykseen Erasmusn dialogin *DRP* sisältämistä klassisten kielten ääntämisestä koskevista huomioista.

Keskeisimmät kysymykset, joihin haluan löytää vastauksen, ovat 1) noudattiko Erasmus itse ohjeitaan ja 2) oliko Erasmusnella jotain omaperäistä sanottavaa vai oliko hänen työnsä vain antiikin grammatikkojen väitteiden toistoa. Nämä kysymykset heräsivät luettuani Erasmusn viitannneiden tutkijoiden teoksia, joissa väitettiin, ettei Erasmus noudattanut ohjeitaan ja oli liian sidoksissa grammatikkoihin. Tutkimuskirjallisuutta lukiessani aloin epäillä, että Erasmusn käsityksiin kantaa ottaneet tutkijat joko eivät viittaa dialogiin *DRP* tai tulkitsevat Erasmusn kerrontaa virheellisesti. Dialogista *DRP* tulisi voida löytää vihjeitä, joista olisi pääteltävissä, ettei Erasmus korjannut ääntämistään neuvojensa mukaiseksi, tai tutkimuskirjallisuudesta viittauksia sellaisiin Erasmusn kirjeisiin tai teoksiin, joissa kerrottaisiin, noudattiko hän ohjeitaan.

Pyrin selvittämään, onko Erasmusn teoria vanhentunut, ja käyttävätkö tutkijat nykyään aivan eri menetelmiä kuin Erasmus. Oletan, että Erasmus oli rekonstruoinut Rooman klassisen kauden ääntämisen eikä hyväksynyt keskiaikaisten kirjoittajien jättämiä sääntöjä. Tutkin myös, perustuiko hänen teoriansa kreikan ja latinan vertailuun, latinan sanojen translitteraatioihin kreikkalaisiin aakkosin ja grammatikkojen jättämiin kuvauksiin. Lisäksi tutkin, osasiko Erasmus erottaa eri aikakausien kirjoittajia toisistaan eli tekeekö hän eron esim. Varron, Quintilianuksen ja Priscianuksen välille.

Oletan, että Erasmus oli opetellut ääntämään digrafit *ae* ja *oe* diftongeina [ai] ja [oi]. Epäilen, ettei hän jo sanojen kirjoitusasujen vuoksi ääntänyt näitä milloinkaan monoftongina [ē] tai [ē].

Oletan, että Erasmus selvittää kirjainten *i* ja *u* käytön sekä konsonanteina että vokaaleina. Tutkin myös, onko Erasmusnella mitään oikeinkirjoitukseen liittyviä ehdotuksia, joilla saataisiin konsonantit /w/ ja /j/ erilleen vokaaleista /u/ ja /i/. Arvelen, että hän neuvoo ääntämään latinan äänneen *u consonans* bilabiaalisena puolivokaalina /w/, esim. sanan *video* [wideō].

---

² Allen 1974, 130.

Totesin dialogia *DRP* selatessani, että Erasmus puuttuu myös kirjaimen *c* ääntämiseen. Siksi koetan selvittää, löytyykö dialogista perusteita päätellä Erasmusuksen neuvovan lausumaan tunnettujen roomalaisten *Cicero* ja *Caesar* nimet ääntämisasuissa [kikerō] ja [káisar].

Dialogissa *DRP* käsitellään laajasti latinan ja kreikan aksentteja. Otaksun, että Erasmus luonnehtii latinan aksenttia dynaamiseksi ja kreikan aksenttia musikaaliseksi. Tutkin siis, pitääkö tämä paikkansa, ja vertaan Erasmusuksen käsityksiä myös antiikin grammatikkojen käsityksiin. Kuvaillessaan latinan aksenttia Erasmus käyttää apunaan aikansa musiikinteoriaa ja viittaa sävelkorkeuden vaihteluun. Odotan tämän vuoksi löytäväni antiikin grammatikkojen teoksista mainintoja musikaalisesta aksentista ja viittauksia musiikinteoriaan. Samasta syystä oletan, että latinan aksentista ovat kirjoittaneet muutkin renessanssin tutkijat, kuten Antonio de Nebrija, Joost Lips ja Gerard Voss.

Epäilin aluksi juuri Erasmusuksen olleen ensimmäinen, joka palautti lukijoiden muistiin pitkään unohduksissa olleet antiikin grammatikkojen opit, mutta tarkastellessani tutkimuskirjallisuutta ja dialogia *DRP* totesin pian, että tähän aiheeseen oli tarttunut jo moni muukin. Siksi arvelen, että hän kertoisi omana aikanaan käydystä keskustelusta ja käyttäisi apunaan aikalaiskollegoittensa tuloksia, toisi jotenkin esiin vierailuaan Venetsiassa tunnetun kirjapainajan Aldus Manutiuksen luona, viittaisi siellä käytyihin keskusteluihin ja tapaamiltaan oppineilta saamiinsa vaikutteisiin.

1.4 Lähteistä ja tutkimuskirjallisuudesta

Dialogista *DRP* on olemassa Maria Cytowskan (1973) toimittama kriittinen editio, Johannes Kramerin (1978) laatima kaksikielinen laitos (latina–saksa) ja englanninkielinen käännös, jonka on laatinut ja selityksin sekä johdannolla varustanut Maurice Pope (1985). Maria Cytowskan tekstikriittinen laitos sisältyy Erasmusuksen koottujen teosten "Amsterdamin edition" (*ASD*) 1. osaan (1973). Englanninkielinen käännös, *The Right Way of Speaking Latin and Greek, A Dialogue* sisältyy Erasmusuksen koottujen teosten englanninkielisen laitoksen (*CWE*) 26:n osaan (1985).³

Erasmusuksen dialogista otettiin kolmesta painosta vuosina 1528-1703: Basel 1528, Basel 1529 (tekijän uudistama laitos), Köln 1529, Basel 1530, Pariisi 1530, Lyon 1531, Basel 1540, Basel 1545, Pariisi 1547, Köln 1555, Basel 1558, Lyon 1643 ja Leiden 1703. Teosta ei julkaistu Englannissa eikä Italiassa, vaikka Erasmusuksella oli suhteita molempiin maihin. Maria Cytowskan toimittama laitos perustuu Baselissa 1528 ja 1529 julkaistuihin laitoksiin. Erasmus oli vuoden 1529 laitokseen korjailut virheitä, lisännyt selityksiä, kansankielisiä mallisanoja ja joitakin uusia kappaleita.⁴

Eräät tutkijat (esim. Shück 1862, Thurot 1881, Kukenheim 1951, Bonioli 1962, Traina 1967, Caron 1972, Allen 1974, Allen 1988 ja Barnett 1996) viittaavat muun tutkimuksensa ohessa

---

³ Erasmusuksen kootuista teoksista on olemassa kaksi vanhaa laitosta: Basel (ed. Frobenius 1538-1540) ja Leiden (*LB* = *Opera omnia Lugduni Batavorum*, ed. I. Clericus 1703-1706); Cytowska 1973a, 6. Käynnissä on koottujen teosten julkaiseminen latinaksi (*ASD* = *Erasmi opera omnia recognita et adnotatione critica instructa notisque illustrata* eli "Amsterdamin editio", 1969-) ja englanniksi (*CWE* = *Collected Works of Erasmus*, Toronto 1974-); ks. Yates, 2007, 1.

⁴ Cytowska 1973a, 4-6.

Erasmuksen dialogiin *DRP*. On myös tutkimuksia, joissa keskitytään nimenomaan Erasmuksen käsityksiin klassisten ja muiden kielten ääntämisestä (Bywater 1908, Drerup 1930, Renaudet 1956, Bateman 1965, Halkin 1969 ja Hinge 2007).

Cytowska (1973a) ja Pope (1985) arvioivat Erasmuksen työn taustoja johdannoissaan dialogiin *DRP*. Erasmuksen käsitystä latinan ja kreikan klassisesta ääntämisestä selvittelevät artikkeleissaan myös Augustin Renaudet (1956) ja John J. Bateman (1965). Batemanin artikkeli on erityisen kiintoisa, sillä sen liitteenä on Erasmuksen laatima huomautus itse toimittamansa kaksikielisen Uuden testamentin (1516) Johanneksen evankeliumin jakeeseen 14:26. Dialogi *DRP* näyttää kirjoitetun laajentamalla tämä huomautus kokonaiseksi teokseksi. Erasmus laati huomautuksensa Lorenzo Vallan Uuteen testamenttiin kirjoittamien huomautusten pohjalta. Vallan huomautukset hän oli toimittanut vuonna 1505.⁵ Erasmuksen yleistä kielitaitoa arvioi Léon-E. Halkin artikkelissaan 'Érasme et les langues' (1969). Uusin artikkeli, jossa selvitetään Erasmuksen käsityksiä klassisten kielten ääntämisestä on George Hingen toukokuussa 2007 Aarhusissa pitämä kongressiesitelmä *Linguistic consciousness in Erasmus Desiderius' De conscribendis epistolis and De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione*.

Erasmuksen lähteinä toimineiden grammatikkojen teoksia voi lukea Heinrich Keilin vuosina 1855-1880 ilmestyneestä laitoksesta *Grammatici Latini (GL)*, mutta Erasmus oli tutustunut vain osaan Keilin laitoksessa esitellyistä grammatikoista. Maria Cytowska on dialogin *DRP* kriittisen laitoksen alaviitteisiin merkinnyt tunnistamansa grammatikkoviittaukset Erasmuksen tekstissä. Osa viittauksista on helppo löytää, sillä toisinaan Erasmus viittaa tarkasti. Toiset viittaukset taas vaativat enemmän työtä, sillä Erasmus joskus lainaa grammatikkoja sanatarkastikin lähteitään mainitsematta. Cytowskan viitteistä olen valikoinut yhden tai useampia grammatikkoviittauksia. Lisäksi käytin apunani FT Raija Vainion väitöskirjaa *Latinitas and Barbarisms* (1999).

Aikalaistutkijoiden teoksista käytössäni oli Antonio de Nebrijan *De ui ac potestate litterarum* (Salamanca 1503, viittauksissa Nebr. *De ui*), joka lienee vaikuttanut Erasmuksen käsityksiin latinan ja kreikan ääntämisestä. Cytowskan mukaan Nebrija käsitteli aihetta jo teoksessaan *Ars grammatica* (1481).⁶ Giovanni Tortellin *Tractatus de orthographia* (Venetsia 1495, viittauksissa Tort. *Orth.*) oli myös käytössäni.

Charles Thurot on kerännyt Erasmuksen edeltäjien tekstiotteita teokseen *Notices et extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au moyen âge* (Pariisi 1858). Tämä teos otteineen valaisee sitä keskiajan perinnettä, josta Erasmus ja muut humanistit halusivat irtautua. On ilmestynyt myös uusi keskiajan italialaisista grammatikoista kertova teos, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy* (Robert Black, 2001). Kielioppia koskevan teorian eri vaiheista Euroopassa kertoo teos *Grammatical Theory in Western Europe* (G. A. Padley, 1976). Erasmuksen vaikutuksesta aikansa keskusteluun kertoo Victor Selden Clark teoksessaan *Studies in the Latin of the Middle Ages and the Renaissance* (1900). Uudempia Erasmuksen elämää ja asemaa valaisevia teoksia ovat Preserved Smithin

---

⁵ Bateman 1965, 53.

⁶ Cytowska 1973a, 3.

teos *Erasmus, A Study of His Life, Ideals and Place in History* (1923) ja T. A. Doreyn toimittama artikkelikokoelma *Erasmus* (1970).

Erasmuksen teoksia on saatavilla internetissä *Bibliotheca Augustanassa* ja erilaisilla *Bibliotheca Latina-* ja *Latinitas-*sivuilla. Louvainin katolisen yliopiston *Itinera Electronica* -sivuilta saa Erasmuksen teoksia ja kirjeitä. Myös teos *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami* (P. S. Allen, H. M. Allen & H. W. Garrod 1906-1958) on osittain saatavilla internetistä. Tortellin teos *Tractatus de orthographia* on myös saatavilla. Olen lisäksi noutanut Vergiliusta, Aulus Gelliusta, Varroa, Ciceroa ja Boethiusta sekä joitakin artikkeleita erilaisista sähköisistä kirjastoista.

Tutkiessani latinan ääntämisen historiaa käytin apunani Max Niedermannin teosta *Précis de phonétique historique du latin* (1906), Edgar H. Sturtevantin teosta *The Pronunciation of Greek and Latin* (1940), Jules Marouzeau'n *La prononociation du latin* (1955), Maria Boniolin *La pronuncia latino nelle scuole dall'antichità al rinascimento* (1962), Roland Kentin *The Sounds of Latin* (1966), Alfonzo Trainan *L'alfabeto e la pronunzia del latino* (1967), Manu Leumannin *Lateinische Laut- und Formenlehre* (1977, LHS 1), Veikko Väänäsen teoksia *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes* (1966) ja *Introduction au Latin vulgaire* (1981), W. Sidney Allenin teosta *Vox Latina* (1988), Andrew L. Sihlerin *New Comparative Grammar of Greek and Latin* (1995) ja Gerhard Meiserin teosta *Historische Laut- und Formenlehre der Lateinische Sprache* (1998). Niihin laitoksiin, joihin on koottu piirtokirjoituksia, eli *Corpus inscriptionum Latinarum* (CIL, Berliini 1863–) ja A. Degrassi: *Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae* (Firenze 1965²), joudun tätä työtä varten viittaamaan Sturtevantin (1940), Boniolin (1962), Väänäsen (1966 ja 1981) ja Meiserin (1998) kautta.

1.5 Latinan ääntämisen tutkiminen

Kun kirjakieli on vasta luotu, kirjainmerkeillä pyritään kuvaamaan ääntämistä mahdollisimman tarkasti, kun taas pitkään käytössä ollut kirjakieli pyrkii säilyttämään vanhaa oikeinkirjoitusta, joka ei enää vastaa tavallisia puhetapoja. Miten siis alkuperäinen latinan ääntäminen voidaan selvittää? Tähän on useita keinoja: 1) antiikin kirjoittajien antamat kuvaukset tai viittaukset, 2) antiikista säilyneet vitsit ja sanaleikit, 3) vanhat etymologiat, 4) luonnon äänten kuvaukset, 5) latinan sanojen translitterointi muihin kieliin ja päinvastoin, 6) indoeurooppalaisten kielten ja eritoten roomaanisten vertailu, 7) vaihtelevat oikeinkirjoituskäytännöt klassisessa kirjallisuudessa, piirtokirjoituksissa ja papyruksissa, 8) niukasti oppia saaneiden kirjoittajien laatimien tekstien virheet, 9) runomittaoppi, 10) latinan opetusperinne, joka on jatkunut antiikista nykypäivään, ja 11) oikeinkirjoituksen heijastamat aksentista johtuvat foneettiset muutokset, esim. *faveō, fautor*.⁷

Ennen 1400-lukua latinan ääntäminen ei ollut erityinen ongelma, koska käytössä olleiden oppikirjojen opit eivät olleet ristiriidassa käytännön kanssa. Mutta 1400-luvulla eräät italialaiset humanistit kiinnostuivat klassisesta oikeinkirjoituksesta, johon he etsivät mallia piirtokirjoituksista ja antiikista säilyneistä kolikoista. Erityisesti roomalainen Lorenzo Valla sysäsi liikkeelle latinan oikeinkirjoituksen ja ääntämisen uudistuksen.⁸ Myös mm. Christophorus Scarpa, Gasparino da

⁷ Vrt. Sturtevant 1940, 21-29; Pope 1985, 351; Allen 1988, viii.

⁸ Padley 1976, 14.

Barzissa ja Giovanni Tortelli julkaisivat 1400-luvun lopulla teoksia oikeinkirjoituksesta. Antiikin mallin mukainen kirjoitustapa herätti kysymyksen, miten sanat pitäisi ääntää.⁹

Myös kreikan taidon virkoaminen 1400-luvun Italiassa ja muualla Länsi-Euroopassa vaikutti epäsuorasti latinan ääntämiseen. Italiaan saapuneet Bysantin oppineet opettivat ääntämään kreikkaa silloisia käytäntöjä seuraillen, mutta italialaiset humanistit opiskelivat kreikkaa myös lukemalla runsaasti kirjallisuutta. Antiikin grammatikkojen teoksista he löysivät johtolankoja, joiden avulla he saattoivat päätellä, millaista klassinen kreikka oli ollut. Humanistien huomio kiinnittyi siihen, että antiikin grammatikkojen antamat neuvot olivat monin tavoin erilaisia kuin Bysantin kreikkaa taitavien siirtolaisten mukanaan tuomat opit. Muutamat humanistit, kuten espanjalainen Antonio Martínez de Cala (1444-1522) eli Antonio de Nebrija, pitivät tarpeellisena yhdenmukaistaa latinan ja kreikan ääntämistä ja oikeinkirjoitusta. Antonio de Nebrija kelpuutti auktoriteetiksi vain antiikin kirjoittajia, kuten Aulus Gelliuksen, Quintilianuksen, Martianus Capellan ja Priscianuksen.¹⁰

On aiheellista kysyä, miltä latinankieliset sanat ovat kuulostaneet latinaa äidinkielenään puhuneiden ihmisten lausumina. Millaista oli Plautuksen, Varron, Ciceron, Quintilianuksen tai Augustinuksen ääntäminen? Mihin nykyinen tapamme ääntää latinaa perustuu? Jotkut antiikin grammatikot ovat auttaneet meitä tässä antamalla paikoitellen varsin tarkkoja kuvauksia siitä, millaisia ääniä latinan kirjoitusmerkit vastaavat, mutta jää usein epäselväksi, puhuvatko he aina ääntämisestä vaiko sittenkin oikeinkirjoituksesta. Jotkut grammatikot koettavat kuvailla, millä tavoin ääninelimet toimivat eri kirjaimia lausuttaessa. Esimerkkeinään he käyttävät Vergiliusta ja muita klassisia kirjailijoita, joten heidän kuvauksensa perusteella saamme lähinnä käsityksen siitä, miten heidän mielestään latinaa tuli heidän omana aikanaan ääntää klassista kirjallisuutta luettaessa. Esim. Marius Victorinus (300-luku) laati kielioppikirjaansa luvun *De enuntiatione litterarum* aloittaen sanoilla *Placuit autem, antequam de natura syllabarum, quae nunc longae nunc breves in metris adseruntur, dicere incipiam, prius de enuntiatione singularum litterarum et sono, qui in ore nostro vario quodam vocis ictu nisuque formatur, exordium sumere*.¹¹ Tämän ilmoitettuaan hän selostaa, miten suun eri osat toimivat latinan kirjaimia äännettäessä.

Lukiessamme äännämme vaistomaisesti tavalla, johon olemme tottuneet. Emme ehkä tule pohtineeksi, äännämmekö latinankielistä tekstiä samaan tapaan kuin latinaa äidinkielenään puhuneet ihmiset. Esim. merkin *c* ääntäminen tuottaa latinan äännehistoriaan perehtymättömille päänvaivaa, ja siksi usein kysytään, pitäisikö se ääntää soinnittomana dentaalisena sibilanttina [s], velaarisena plosiivina [k] vai alveolaarisena affrikaattana [tʃ]. Vastaus riippuu siitä, minkä ajan ääntämistä haluamme jäljitellä. Erään vastauksen saamme lukemalla Quintilianusta (1. vuosisata), 300-lukua koskevan vastauksen voimme olettaa saavamme Marius Victorinukselta ja 500-lukua koskevan vastauksen Priscianukselta (500-luku). He kaikki esittävät, ettei merkkien

---

⁹ Cytowska 1973a, 3.

¹⁰ Padley 1976, 18; vrt. Nebr. *De ui*, 138, "*Praefatio*" ja 158-160.

¹¹ Mar. Vict. *GL* 6, 32, 18-21.

c, *k* ja *q* ääntämisessä ole eroa.¹² Grammatikot kirjoittavat kuitenkin latinan oikeinkirjoituksesta enemmän kuin ääntämisestä eivätkä aina selvästi pidä näitä asioita erillään.

Voimme saada lisävalaistusta tutkimalla latinasta polveutuneita tytärskieliä. Maria Bonioli kertoo, että Luoteis-Sardiniassa Logudoron paikallismurteessa on velaarinen ääntämistapa [k] etuvokaalien edellä säilynyt nykyaikaan asti, esim. [kirku] (lat. *circum*), [kertare] (lat. *certāre*), [konnóskere] (lat. *cognoscere*).¹³ Alfonzo Traina mainitsee Logudoron murteesta sanan [kentu] (lat. *centum*) ja Nuoron murteesta esimerkin [fakere] (lat. *facere*).¹⁴ Piirtokirjoitusten avulla on kuitenkin voitu osoittaa, että merkkejä velaarisen plosiivin [k] muuntumisesta soinnittomaksi alveolaariseksi affrikaataksi etuvokaalien edellä esiintyi jo 200-luvun alussa.¹⁵ 500-luvulla ilmiö alkoi yleistyä ja näkyä translitteraatioissa kreikkaan, esim. Τζιβιτὰ Νόβα, Τζέρτος ja Τζαῖσαρ (*Civitas Nova*, *Certus* ja *Caesar*). Myös 1100-luvulla Bysantissa eläneen oppineen, jonka nimi kreikaksi on Τζέτζης, nimi on latinalaisissa käsikirjoituksissa translitteroitu muotoon *Ceces*.¹⁶

Grammatikot käsittelevät ääntämistä ja oikeinkirjoitusta hyvin yhdenmukaisesti. Terentius Scauruksen ja Priscianuksen välillä on n. 400 vuotta, mutta heidän käyttämänsä käsitteet ja luokittelut ovat samanlaisia. Grammatikot saivat ilmeisesti samanlaisen peruskoulutuksen, johon kuuluneet oppimissisällöt eivät juurikaan muuttuneet. Niinpä myöhemmät grammatikot luultavasti esittelivät jo vanhentunutta ääntämistä säilyttäen perinnettä, jonka perusta oli luotu ensimmäisellä vuosisadalla ennen ajanlaskumme alkua. Heidän esimerkkinsä ovat poimintoja klassisesta kirjallisuudesta, erityisesti Vergiliukselta. Säännöillään he auttavat ymmärtämään, miten klassista latinaa tuli perinteisesti ääntää. Antiikin grammatikkojen käsityksiä klassisen latinan ääntämisestä tulee kuitenkin pitää vain osana siitä, mitä latinan ääntämistä tutkittaessa on otettava huomioon.

2 Latinan oikeinkirjoituksen ja ääntämisen historiasta

2.1 Yleistä

Latinan oikeinkirjoituksen ja ääntämisen historia on laaja aihe, josta otan esille vain muutamia keskeisimpiä seikkoja – ja erityisesti sellaisia, jotka valottavat Erasmusuksen teoriaa. Niitä latinan ääntämisen piirteitä, joista Erasmus kertoo, voidaan tarkastella grammatikoista riippumatta vertailemalla piirtokirjoituksia ja vuorovaikutusta latinan ja muiden kielten välillä eri aikakausina ja eri seuduilla.

2.2 Äänteiden merkinnän historiaa

Latinan aakkoset ovat osittain suoraan peräisin kreikan aakkosista, mutta osittain roomalaiset omaksuivat aakkosensa etruskeilta, jotka olivat jo aikaisemmin muokanneet kreikan aakkosia

---

¹² Quint. *Inst.* 1, 4, 9; Mar. Vict. *GL* 6, 33, 28-30 ja Prisc. *GL* 2, 12, 5-12.

¹³ Bonioli 1962, 69.

¹⁴ Traina 1967, 58.

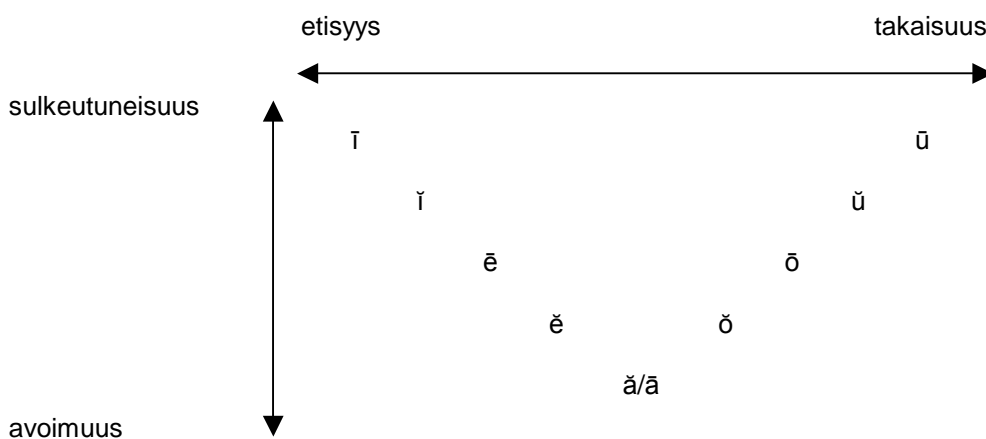
¹⁵ Bonioli 1962, 71.

¹⁶ Traina 1967, 56.

omaan käyttöönsä.¹⁷ Jo antiikissa keksittiin kirjainten täydennykseksi erilaisia lisämerkkejä. Arkaaisella kaudella pitkiä vokaaleja merkittiin kahdennetulla vokaalilla, esim. *PAASTORES*.¹⁸ Tasavallan aikana otettiin käyttöön *apex*, joka lisättiin pitkänä ääntyvän vokaalimerkin päälle. *Apex*-merkin muoto¹⁹ vaihteli,] > 7 >, esim. *PĀSTORES*. Keisarikaudella pidennykset alettiin merkitä akuutin merkkiä muistuttavalla merkillä, esim. *PĀSTORES*. Pitkän i-äänteen merkinä käytettiin muita kirjaimia korkeampaa i-kirjainta, esim. *FEL/CI*.²⁰ Myös aksentti- ja kestopimeinnät keksittiin jo antiikissa. Esim. Marius Victorinus esittelee ne: *Acuti accentus quae est forma? I obliquum in partem dexteram scandens /. Quid gravis forma? I a parte sinistra descendens \. Circumflexum transversa v littera λ notamus, brevem C susum spectante ∪, longum autem sic iacente I –*.²¹ Lisämerkit jäivät kuitenkin pois latinan oikeinkirjoituksesta.

2.3 Vokaalit ja diftongit

Vokaali on joko pitkä tai lyhyt, avoin tai suljettu, ja sillä on myös tietty ääntymäpaikka, joten puhutaan etu-, taka- ja keskivokaaleista. Vokaalit voidaan esittää kaaviona, jossa nämä seikat otetaan huomioon.²²

Klassisen latinan ollessa kyseessä ei vokaalien avoimuutta tai sulkeutuneisuutta tarvitse merkitä, koska perussääntönä voimme pitää, että lyhyt vokaali on avoimempi kuin vastaava vokaali pitkänä. Romaanisten kielten kehittyessä pitkien ja lyhyiden vokaalien kestoeroihin kiinnitettiin yhä vähemmän huomiota. Äänne /i/ muuttui avoimemmaksi ja sulautui äänteeseen /ē/ tuottaen romaanisiin kieliin suljetun e-äänteen /e/. Äänne /ō/ tuotti lyhyen äänteen /ū/ kanssa suljetun o-äänteen /o/.²³

¹⁷ Traina 1967, 11-21.

¹⁸ Allen 1988, 64 ja Buck 1928, 22. Erasmus oli oppinut tämän Quintilianukselta, mutta hän antaa omia esimerkkejään, kuten *vaanus, liis, turbaas, rees, doos*; ks. *DRP*, 71 ja Quint. *Inst.* 1, 4, 10 ja 1, 7, 14.

¹⁹ Allen 1988, 65, Pope 1985, 596, Niedermann 1906, 43 ja Quint. *Inst.* 1, 4, 10.

²⁰ Allen 1988, 64.

²¹ Mar. Vict. *GL* 6, 193, 21-24.

²² Ks. esim. Niedermann 1906, 7; Väänänen 1981, 35; Allen 1988, 4.

²³ Väänänen 1981, 30.

Kentin mukaan klassiseen latinaan kehittyi diftongi /ae/ arkaaisesta diftongista /ai/, arkaaiset diftongit /oi/ ja /ou/ kehittyivät monoftongiksi /ū/, ja diftongista /ei/ kehittyi edelleen monoftongi /ī/.²⁴ Arkaainen diftongi /oi/ enimmäkseen monoftongisoitui äänneeksi /ū/, mutta diftongi /oi/ jäi eräisiin sanoihin, joten analogisesti digrafiilla *ae* merkityn diftongin /ai/ kanssa diftongi /oi/ alettiin merkitä digrafiilla *oe*. Nykytutkimus ei ole päässyt täyteen yksimielisyyteen digrafiien *ae* ja *oe* ääntämisestä. Joihinkin klassisen latinan sanoihin jäänyt diftongi /oi/ sekoittui vokaaleihin /ē/ ja /ī/ tuottaen romaanisiin kieliin suljetun äänneen /e/.²⁵ Diftongi /au/ kehittyi romaanisissa kielissä äänneeksi /o/.²⁶ Näiden diftongien monoftongiääntämistä pidettiin aluksi maalaisten puhetapana, joka paljasti puhujan sosiaalisen aseman.²⁷ Kaupunkilaislatinaan ilmaantui hyperurbanismeja, kuten *plōstrum* → *plaustrum*, *scēptrum* → *scaeptrum*, *scēna* → *scaena*, *plōdere* → *plaudere* ym.²⁸ Hyperurbanismeja esiintyi kirjoitetun kielen lisäksi myös puhekielessä, minkä osoittaa Suetoniuksen tarina keisari Vespasianuksesta.²⁹

Sturtevantin mukaan maaseudulla puhuttuun latinaan vaikuttivat paikalliset itaaliset kielet eli faliski, volski, sabiini ja umbri, joiden vastaavat diftongit olivat muuntuneet monoftongeiksi. Hän jättää mainitsematta oskin, joka on lähellä umbria. Buckin mukaan latinaa lähinnä on faliski.³⁰ Kun latina korvasi maakunnissa puhutut kielet, paikallinen monoftongiääntäminen jäi käyttöön, mutta se ei heti levinnyt Rooman lähialueille paitsi sellaisiin sanoihin, jotka lainautuivat latinaan maaseudun kielistä, esim. *lēvir*, *sēpes*.³¹

Ennen kirjakielen standardisoitumista arkaaisen latinan merkit *i* ja *e* toisinaan korvasivat toisiaan. Esim. 3. vuosisadalta eaa. peräisin olevassa Scipion hautakirjoituksessa (*CIL* I², 8-9) sana *hic* on kirjoitettu *HIC* ja *HEC*.³² Lyhyt *i*-vokaali ääntyi avoimemmin kuin pitkä *i*-vokaali ja lähestyi *e*-vokaalia, mikä on voinut johtaa siihen, että kivenhakkaaja on kirjoittanut *HEC*.³³ Piirtokirjoituksen *hic* voidaan tulkita joko pronominiksi *hīc* tai adverbiksi: *hīc fuet a(pud vos)*. Jos tulkitsemme muodon *HIC* adverbiksi, sen *i*-vokaali on pitkä *ī*, sillä *hīc* johtuu muodosta *hei-ce*.³⁴ Digrafi *ei* oli alkuaan diftongin /ei/ merkki, mutta jo arkaaisessa latinassa tämä diftongi oli monoftongisoitunut äänneeksi /ī/, jota merkittiin digrafiilla *ei*, esim. *Castorei*.³⁵ Pompejilaisissa piirtokirjoituksissa äänneen /ī/ merkinä toimi usein *i longa*, esim. *LIBERIS* (*CIL* IV 1084).³⁶ Grammaatikoista monet huomauttavat, että äänneen /ī/ merkinä oli ennen käytetty digrafia *ei*.³⁷

²⁴ Kent 1966, 47-48.

²⁵ Sihler 1995, 72-73.

²⁶ Sihler 1995, 72-73.

²⁷ Vrt. Sturtevant 1940, 130-131.

²⁸ *LHS* 1, 66-72, §74, §78 ja §83.

²⁹ Suet. *Vesp.* 22; ks. s. 15.

³⁰ Buck 1928, 2.

³¹ Sturtevant 1940, 125-127.

³² Ks. Väänänen 1981, 11-12.

³³ Ernout 1953, 90. Vrt. Väänänen 1966, 21.

³⁴ Ernout 1953, 94.

³⁵ Meiser 1998, 4 ja 8.

³⁶ Ks. Väänänen 1966, 35; Sihler 1995, 21.

³⁷ Ks. esim. Prisc. *GL* 2, 41, 23-24; Mar. Vict. *GL* 6, 8, 13-14.

Äännettä /ū/ vastaava merkki oli latinassa *v*. Niissä päätteissä, joihin klassisessa latinassa merkitään *-us* tai *-um*, käytettiin alkuaan muotoja *-os* ja *-om*, esim. nimi *LVCIOM* (klass. *Lūcium*) Scipion hautakirjoituksessa (*CIL* I², 8-9).³⁸ Digrafi *ov* oli alkuaan ääntynyt diftongina, mutta jo arkaaisessa latinassa se oli muuttunut monoftongiksi, esim. Castorille ja Polluxille omistetun pronssilevyyn laaditun piirtokirjoituksen (Degrassi 1965², 1271 a) sanassa *PODLOVQVIQVE* digrafi *ov* on pitkän *ū*-vokaalin merkinä. Bakkanaalit kieltävässä senaatin päätöksessä (186 eaa.) sana *iussissent* on kirjoitettu *IOVSISENT* (*CIL* I² 581). Diftongin /ou/ poistuttua käytöstä sekä digrafi *ov* että graafi *v* vastasivat äännettä /ū/, esim. *LVCIOM* (*CIL* I², 8-9).³⁹

Arkaainen diftongi /ai/ merkittiin digrafilla *ai*. Scipion hautakirjoituksessa (*CIL* I², 8-9) esiintyy muodot *AIDILES*, *AIDILIS* ja *AIDE*.⁴⁰ Joitakin vuosikymmeniä myöhemmin laaditussa bakkanaalit kieltävässä senaatin päätöksessä (*CIL* I² 581) digrafi *ai* esiintyy yhä yleisesti, esim. *HAICE*, *AIQVOM* ja *TABELAI DATAI*.⁴¹ On kuitenkin syytä huomata, että temppelellä tarkoitettava sana on siinä kirjoitettu *AEDEM*.⁴² Sturtevant esittää, että sanan *aides* uusittu kirjoitusasu kertoo muutoksesta ääntämisessä, mutta kiistää, että *ae* olisi jo tuolloin ääntynyt monoftongina.⁴³ 1. vuosisadalla eaa. diftongi /ai/ oli useissa sanoissa alkanut maaseudun latinassa muuntua monoftongiksi, minkä osoittaa Varro maaseudun ja kaupungin kieltä vertailevalla lainallaan Luciliukselta: *rustici pappum Mesium, non Maesium*.⁴⁴ Pompejista säilyneet piirtokirjoitukset todistavat, että digrafia *ae* ja trigrafia *aii* (*i* = *e*) käytettiin 1. vuosisadan Campaniassa äänten /e/ merkinä.⁴⁵ Tästä huolimatta myös diftongi /ai/ oli edelleen käytössä. Traina viittaa siihen, että vielä keisarikauden ensimmäisten vuosisatojen aikana pyrittiin säilyttämään diftongi /ai/, mikä ilmenee esim. keisari Claudiuksen käyttämästä muodosta *Caisar* ja siitä, että tämä nimi lainautui muinaiseen goottiin muodossa *Kaisar*.⁴⁶ Nykysaksaksi keisari on *Kaiser*. Kreikan aakkosin nimi *Caesar* kirjoitetaan *Καῖσαρ*.⁴⁷ Monoftongiääntäminen standardisoitui 200-luvulla pian Hadrianuksen kauden jälkeen, ja digrafi *ae*:n tehtäväksi jäi edustaa äännettä /ē/.⁴⁸ Digrafia *ae* käytettiin vastineena kreikan digrafille *αι*, joten joidenkin mielestä se ei sopinut kreikan *η*:n vastineeksi: *obscaenum dictum ab scaena; eam, ut Graeci, et Accius scribit scenam*.⁴⁹ Tämä Varron huomio voidaan tulkita siten, että Acciuksen aikaan (n. 170-86 eaa.) latinan diftongi /ai/ erosi yhä selvästi pitkästä vokaalista /ē/. Latinan /ē/ vastasi siis paremmin sitä äännettä, jota kreikassa merkittiin kirjaimella *η*, vaikka kreikan *η* oli avoimempi. Koska Varro kirjoittaa *ut Graeci, et Accius scribit scenam*, Acciukselle *scena* oli yhtä kuin kreikan *σκῆνη* eikä hänellä siis ollut syytä kirjoittaa sitä muodossa *scaena*.

³⁸ Väänänen 1981, 11-12.

³⁹ Väänänen 1981, 11-12; Meiser 1998, 4-8.

⁴⁰ Väänänen 1981, 11-12; Meiser 1998, 5.

⁴¹ Meiser 1998, 7.

⁴² Meiser 1998, 5.

⁴³ Sturtevant 1940, 123-124.

⁴⁴ Varro, *LL* 7, 96.

⁴⁵ Väänänen 1966, 23-24.

⁴⁶ Traina 1967, 40.

⁴⁷ Ks. esim. *LHS* 1, 67.

⁴⁸ Sturtevant 1968, 128.

⁴⁹ Varro, *LL* 7, 96.

Piirtokirjoituksista voi päätellä, että diftongia /ai/ alettiin merkitä kahdella eri tavalla, *ai* ja *ae*, jo ennen Varron aikaa (116-27 eaa.). Koska maaseudun latinaan oli ilmaantunut avoin e-äänne /ē/ muuntuen diftongista /ai/,⁵⁰ kreikan merkkiä *η* ei enää aina translitteroitu latinaan graafilla *e*, vaan käytettiin digrafia *ae*. Joskus myös kreikan *α* translitteroitiin digrafilla *ae*, esim. Ἀσκληπίος → *Aesculapius*.⁵¹ Koinee-kreikassa diftongi /ai/ oli boiotialaisen murteen vaikutuksesta alkanut muuttua äänneeksi /ē/ ja myöhemmin lyhyemmäksi ja suljetummaksi äänneeksi /e/.⁵²

Scipion hautakirjoituksen (*CIL* I², 8-9) sanat *OINO* ja *PLOIRVME* (klass. *ūnum, plūrimē*)⁵³ kertovat siitä, että 3. vuosisadalla eaa. oli edelleen käytössä arkaainen kirjoitustapa, mutta on vaikea sanoa, oliko digrafin *oi* ääntäminen jo käytännössä tuolloin muuttunut monoftongiksi /ū/. Oikeinkirjoitusta uudistettiin, mutta eräisiin sanoihin jätettiin digrafi *oe*, esim. *poena, pūnīre, moenia, commūnis, Poenus, pūnicus, foedus, proelium* jne.⁵⁴ Myöhemmin myös näissä jäljelle jääneissä tapauksissa diftongi /oi/ monoftongisoitui ja tuloksena oli nyt suljetumpi ē-äänne kuin diftongista /ai/ seurannut monoftongi. Diftongin /oi/ sulautumisesta äänneeseen /ē/ kertovat Pompejin piirtokirjoitukset, esim. *PHEBVS* (*CIL* IV, 1890; klass. *Phoebus*).⁵⁵ Digrafia *ae* ja *oe* alettiin erottelamatta käyttää sekä pitkän että lyhyen e-äänneen merkkinä, esim. *foelicia, coena, Aephoebus, foenum, Poetronia* jne.⁵⁶

Diftongia /au/ on pidetty latinan diftongeista kestävimpanä, ja se on säilynyt nykyaikaan asti joissakin roomaanisten kielten sanoissa.⁵⁷ Silti monoftongisoitumista esiintyi jo antiikin aikana. Puhekielessä tämä diftongi muuntui helposti äänneeksi /ō/. Digrafi *au* ja graafilla *o* oli siksi taipumus korvautua toisillaan oikeinkirjoituksessa: *Clōdius, ausculum, pōllulum, ōricla, ōricilla, cōtēs, cōda*.⁵⁸ Diftongin /au/ jälkimmäinen vokaali saattoi kadota: *Agustus, Cladius, ascultāre, papertāte*.⁵⁹ Suetoniuksen mukaan entinen konsuli Mestrius Florus oli neuvonut Vespasianusta ääntämään diftongin: *Mestrium Florum consularem, admonitus ab eo plaustra potius quam plostra dicenda, postero die Flaurum salutavit*.⁶⁰ Floruksen *plaustrum* lienee hyperurbanismi, sillä vanhoissa laeissa tavataan kyllä Vespasianuksen käyttämää muotoa *plostrum*.⁶¹ Cicerolta tunnetaan tarina, joka todistaa, että digrafi *au* ääntyi diftongina /au/: *Cum M. Crassus exercitum Brundisii imponeret, quidam in portu caricas Cauno advectas vendens "Cauneas" clamitabat. Dicamus, si placet, monitum ab eo Crassum, caveret ne iret; non fuisse periturum, si omini paruisset*.⁶² Jules Marouzeau esittää, ettei Ciceron tarinan viikunakauppias ole voinut huutaa

⁵⁰ Sturtevant 1940, 125-126.

⁵¹ Traina 1967, 42; *Aesculapius*, ks. Prisc. *GL* 2, 38, 5.

⁵² Allen 1974, 75-76 ja Sturtevant 1940, 48.

⁵³ Väänänen 1981, 11-12; Meiser 1988, 5.

⁵⁴ Meiser 1998, 87.

⁵⁵ Väänänen 1966, 25.

⁵⁶ *LHS* 1, 66.

⁵⁷ Väänänen 1981, 38.

⁵⁸ *LHS* 1, 72.

⁵⁹ *LHS* 1, 73.

⁶⁰ Suet. *Vesp.* 22

⁶¹ *LHS* 1, 72.

⁶² Cic. *De divin.* 2, 40, 84.

ainakaan mitään sellaista, mikä olisi kuulostanut sanalta *Coneas*, sillä muutoin herää kysymys, miten Crassus olisi luullut kuulleensa varoituksen *Caue ne eas*.⁶³ Samaa tarinaa on pidetty myös todisteena bilabiaalisesta puolivokaalista.⁶⁴ Sanaleikki toimii riippumatta siitä, äännettiinkö sana *caue* [kávē] vai [kávē], mutta kaupungin Kaunos nimeä ei silti Ciceron aikaan lausuttu [kávnos].⁶⁵

Latinassa on myös eräitä harvinaisempia diftongeja, kuten /eu/ ja /ui/. Diftongi /eu/ esiintyy eräissä interjektioissa, kuten *heu, heus*, ja supistumisen seurauksena eräissä konjunktioissa, kuten *ceu, seu, neu, neuter*.⁶⁶ Interjektioiden kirjoitusasut olivat luultavasti kirjallisia konventioita, jotka eivät aina vastanneet ääntämistä. Esim. interjektioiden *heu* ja *eho* ääntämistä vertailtiin antiikissa verbin *ire* muotoon *eo*.⁶⁷ Diftongi /eu/ muuntui monissa tapauksissa jo arkaaisella ajalla pitkäksi vokaaliksi /ū/ tai /ō/, esim. *neuna* → *nōna*, Πολυδεύκης → *Pollūcēs* ja Λευκέτιος → *Lūcetius*.⁶⁸ Diftongia /ui/ esiintyy harvoissa sanoissa, sillä useimmiten digrafissa *ui* merkki *u* on konsonanttisen *u*:n eli puolivokaalin /w/ merkki. On kuitenkin eräitä sanoja, joissa tavataan diftongi /ui/, esim. *cui, huic, cuius, huius* ja *hui*. Sana *cui* on johtunut vanhemmasta muodosta *quoi*, jota käytettiin oikeinkirjoituksessa vielä ensimmäisellä vuosisadalla. Alkuaan interjektiota *hui* lukuunottamatta vokaalit näissä sanoissa ovat kuuluneet eri tavuille, esim. *cu-i*. Sana *cui* pidettiin sanasta *qui* erillään, sillä jälkimmäisessä *u* on puolivokaalin merkinä, mutta sanassa *cui* se edustaa vokaalia. Sanoissa *huius* ja *cuius* diftongi /ui/ edeltää puolivokaalia, [húi•jus], [kúi•jus].⁶⁹ Muita diftongeja, joissa diftongia seuraa puolivokaali /j/, ovat /ai/, /oi/ ja /ei/. Tällöin seuraava tavu alkaa vokaalilla, esim. *Pompeius, Troia, aiō*.⁷⁰

2.4 Puolivokaalit

Eräs latinan oikeinkirjoituksen puute oli se, ettei puolivokaaleille /j/ ja /w/ ollut omaa merkkiään. Vasta 1500-luvulla latinan aakkostoon määritettiin kirjaimet *u* ja *j*. Aikaisemmin näitä kirjaimia oli käytetty vaihtelevin tavoin, mutta nyt tilannetta pyrittiin selventämään: *u* ja *i* olisivat vastedes vokaalien merkkejä, *v* ja *j* konsonanttien. Ranskalainen humanisti Pierre de la Ramée (1515-1572) teki tämän erottelun tunnetuksi teoksessa *Scholae grammaticae* (1559), mutta uudistusta oli ehdottanut jo Leon Battista Alberti (1404-1472).⁷¹

Klassisessa oikeinkirjoituksessa puolivokaali merkittiin joskus, ja tällöin käytettiin vokaalien /u/ ja /i/ merkkejä, esim. Cicero käytti muotoja *Maiia* ja *Aiiax*, Caesar taas muotoja *Pompeiius*, *Pompeiii*.⁷² Puolivokaaleja ei aina merkitty standardissa oikeinkirjoituksessa, esim. *patrius pius*

⁶³ Marouzeau 1955, 22.

⁶⁴ Sturtevant 1940, 141.

⁶⁵ Vrt. Sturtevant 1940, 55.

⁶⁶ Sturtevant 1940, 133; Meiser 1998, 59.

⁶⁷ Agroec. *GL* 7, 122; vrt. Sturtevant 1940, 133.

⁶⁸ *LHS* 1, 71.

⁶⁹ Kent 1966, 49-50.

⁷⁰ Kent 1966, 47-49.

⁷¹ Bonioli 1962, 42, viite 1.

⁷² Quint. *Inst.* 1, 4, 11; Prisc. *GL* 2, 14, 10-14.

duo statuo ääntyi [patriⁱus piⁱus du^wo statu^wo].⁷³ Keisari Claudius keksi, että nurin päin merkitty kreikan digamma otettaisiin latinan äänteen /w/ merkiksi. Claudiuksen hallituskaudelta (41-54) on säilynyt piirtokirjoituksia, joissa tätä merkkiä on käytetty, esim. *SALIVS, MINERJAE*.⁷⁴ Monet grammatikot selvittelevät digamman historiaa ja ääntämistä mainiten samalla Claudiuksen uudistuksen.⁷⁵ 1. vuosisadalla puolivokaali /w/ alkoi muuntua bilabiaaliseksi frikatiiviksi, joten oikeinkirjoituksessa kirjaimet *v* ja *b* alkoivat mennä sekaisin, esim. *BALIAT* (*CIL* IV, 4874; klass. *valeat*), *BERVS* (*CIL* IV, 4380; klass. *vērus*).⁷⁶ Myös translitteraatiot kreikkaan heijastelivat tätä, sillä vanhemmissa kirjoituksissa äänne /w/ merkittiin digrafiilla *ou*, esim. *Valerius* → Ούαλέριος, *Liviānus* → Λειουιάνοσ.⁷⁷ 1. vuosisadalla alkoi esiintyä muotoja, joissa käytettiin merkkiä *β*, esim. *Nerva* → Νέρβα ja Νερουα.⁷⁸ Kreikan merkkiä *β* edustava äänne oli tällöin alkanut ääntyä bilabiaalisena frikatiivina /b/.⁷⁹ 200-luvulla latinan bilabiaalisesta puolivokaalista /w/ kehittynyt soinnillinen bilabiaalinen frikatiivi /b/ alkoi ääntyä labiodentaalisena frikatiivina /v/ ja tämä käytäntö periytyi roomaanisiin kieliin, esim. *habēre* → (ransk.) *avoir* ja *vīnum* → (ransk.) *vin*.⁸⁰

Äänteen /j/ ääntyminen soinnillisena prepalataalisena frikatiivina ja affrikaattana yleistyi 200-luvulla, mihin viittaavat piirtokirjoitusten muodot, joissa frikatiivin tai spirantin ääntä kuvattiin eri tavoin, esim. *ZERAX* (*CIL* X, 2559; klass. *Hierāx*), *ZANVARIO* (*CIL* X, 2466; klass. *lānuāriō*), *SVSTVS* (*CIL* X, 2170; klass. *lūstus*), *GEIVNA* (*CIL* XII, 2193; klass. *ieiūna*).⁸¹ Väänänen on osoittanut, että 1. vuosisadan Pompejissa kirjainta *i* käytettiin joskus soinnillisen prepalataalisen frikatiivin merkinä, esim. Pompejista löytyneissä ruukuissa (*CIL* IV, 4599) on tavattu muoto *IOSIMVS* ← Ζώσιμος, mutta Väänänen mukaan tämä ei todista, että latinan puolivokaali /j/ olisi jo 100-luvun Pompejissa frikativisoitunut.⁸²

2.5 Labialisoidut konsonantit

Latinassa on ryhmä konsonanteja, joihin liittyy bilabiaalinen puolivokaali /w/. On tavallista mainita äänneitä /k^w/ ja /g^w/ vastaavat digrafit *qu* ja *gu*, jotka ovat latinassa yleisiä. Niitä voidaan luonnehtia soinnittomaksi ja soinnilliseksi plosiiviksi, joiden ääntämiseen liittyy samanaikainen huulten pyöristäminen. Nämä konsonantit ääntyvät siten plosiivin ja bilabiaalisen puolivokaalin yhdistelmänä.⁸³ Sturtevant mainitsee, että latinassa oli kolme merkkiä soinnittomalle velaarille plosiiville /k/: *c*, *k* ja *q*. Näistä *k* poistui lähes kokonaan käytöstä, koska sen voi korvata kirjaimella *c*. Mutta *q* pysyi käytössä, koska tarvittiin merkki labialisoidulle plosiiville.⁸⁴ Niinpä *q*

⁷³ Väänänen 1966, 48.

⁷⁴ Bonioli 1962, 46, viite 10.

⁷⁵ Ks. esim. Prisc. *GL* 2, 11, 5-12 ja Prisc. *GL* 2, 15-18.

⁷⁶ Väänänen 1966, 50.

⁷⁷ Bonioli 1962, 47.

⁷⁸ Bonioli 1962, 47.

⁷⁹ Bonioli 1962, 47; Sturtevant 1940, 88.

⁸⁰ Sturtevant 1940, 143.

⁸¹ Bonioli 1962, 44.

⁸² Väänänen 1966, 49.

⁸³ Sturtevant 1940, 169-170.

⁸⁴ Sturtevant 1940, 169.

esiintyy klassisessa oikeinkirjoituksessa vain digrafissa QV. Sturtevantin mukaan se, ettei digrafi *qu* koskaan muodosta omaa tavuaan, viittaa siihen, että sitä käytettiin ainoastaan bilabiaalisen soinnittoman velaarisen plosiivin merkinä. Bilabiaalisuuteen viittaa sekin, ettei sitä edeltävä /m/ heikkene nasaaliksi [n], esim. *quamquam*, *umquam*, kun taas liitepartikkeli *ce*, johon ei liity bilabiaalisuutta, saa aikaan muutoksen nasaaliksi /n/, esim. *horum + ce* → *horunc*.⁸⁵

Bilabiaalisen piirteen heikkeneminen puhekielessä aiheutti sen, että *qu* korvautui usein oikeinkirjoituksessa muilla merkeillä, lähinnä merkillä *c*, esim. *quottidiē* → *cottidiē*.⁸⁶ Quintilianus mainitsee Ciceron sanaleikin, joka viittaa siihen, ettei kansankielessä selvästi eroteltu äänneitä /k^w/ ja /k/: *cum is candidatus qui coci filius habebatur coram eo suffragium ab alio peteret: "ego quoque tibi fauebo"*.⁸⁷ Cicero oli siis ääntänyt sanan *quoque* ikään kuin sanan *cocus* vokatiivina *coce*. Väänänen mukaan italisista kielistä vain latina oli säilyttänyt bilabiaaliset velaariplosiivit /k^w/ ja /g^w/, mutta Pompejin piirtokirjoitusten perusteella voimme päätellä, että bilabiaalisuus oli vähäistä tai jopa hävisi kokonaan, esim. *VSCE (CIL IV 2437; klass. usque)*, *COMODO (CIL IV 9251; klass. quōmodō)*.⁸⁸

Pompeiuksen mukaan digrafissa *qu* kirjain *u* ei edusta itsenäistä äännettä: *pars erit litterae praecedentis. etenim ipsam litteram praecedentem sonat. et vide quem ad modum sonat, et invenies quoniam naturalem sonum habet et istarum. quando dicis que, quid sonat nisi q et e?*⁸⁹ Pompeiuksen huomautuksesta voi päätellä, että ainakin sanassa *que* bilabiaalisuus oli 500-luvun vaihteessa olematonta, vaikka standardissa oikeinkirjoituksessa oli säilytetty kirjoitusasut, joissa käytetään digrafia *qu*. Oskissa ja umbrissa bilabiaalisuus taas oli korostunut ja tuottanut bilabiaalisen plosiivin, esim. oskin sana *pod* (lat. *quod*) ja umbrin *panta* (lat. *quanta*).⁹⁰ Bonioli huomauttaa, että bilabiaaliääntäminen unohtui latinassa pitkäksi aikaa, kunnes Pierre de la Ramée esitti 1500-luvulla digrafien *qu* ja *gu* ääntämistä bilabiaalisina [k^w] ja [g^w].⁹¹

Jos edeltävällä tavulla on nasaali, bilabiaalinen puolivokaali liittyy soinnilliseen velaariseen plosiiviin /g^w/, esim. *lingua* ja *ninguit*.⁹² Bonioli mainitsee muitakin tapauksia, joissa konsonanttiin yhdistyy bilabiaalinen ääntäminen. Sellaisia ovat erityisesti yhdyssanat, joiden jälkimmäinen sana alkaa äänneellä /w/, esim. */adwersus/*, */obwersus/*, */silwa/*.⁹³ Trainan mukaan bilabiaalisuus voi yhdistyä soinnittomaan sibilanttiin /s^w/ tai likvidaan /l^w/, esim. *Suetonius*, *syauis*, *soluit*. Hän mainitsee poikkeuksia, joissa runoilijat ovat käsitelleet konsonanttia seuraavaa puolivokaalia /w/ vokaalina /u/, esim. kolmitavuinen *soluit* Catulluksella: *quod zonam soluit diu ligatam*, ja *silua* Horatiuksella: *aurarum et silua metu*.⁹⁴

---

⁸⁵ Sturtevant 1940, 170.

⁸⁶ Traina 1967, 58.

⁸⁷ Quint. *Inst.* 6, 3, 47.

⁸⁸ Väänänen 1966, 55.

⁸⁹ Pomp. *GL* 5, 104, 33-36.

⁹⁰ Buck 1928, 94.

⁹¹ Bonioli 1962, 86.

⁹² Meiser 1998, 52.

⁹³ Bonioli 1962, 83.

⁹⁴ Traina 1967, 47, viite 4; Cat. 2, 13; Hor. *Carm.* 1, 23, 4.

2.6 Likvidat

On esitetty, että latinassa oli kaksi erilaista lateraalista approksimanttia, alveolaarinen [l] ja velaarinen [ʎ]. Alveolaarinen l-äänne oli samanlainen kuin nykyisen italian, esim. *Sicilia*.⁹⁵ On myös arveltu, että alveolaarinen l-äänne esiintyi vain suljettujen etuvokaalien ja toisen l-äänteen edellä, muutoin l-äänne oli velaarinen.⁹⁶ Teoria, jonka mukaan latinassa oli velaarinen l-äänne, pohjautuu toisaalta Priscianuksen ja Consentiuksen selontekoihin ja toisaalta eräisiin piirteisiin sanoissa, joita on periytynyt latinan tytärskieliin.⁹⁷ Priscianus kertoo, että Plinius erotti jopa kolme erilaista l-äännettä: *exilis sonus* sanoissa *Metellus* ja *ille*, *medius sonus* sanassa *lectum* yms. ja *plenus sonus* sanoissa *sol*, *silva*, *flavus* ja *clarus*.⁹⁸ Velaarinen l-äänne muuntui myöhemmin eräissä tytärskielten sanoissa u-äänteeksi, esim. *alter* → *autre*.⁹⁹ Diocletianuksen ediktistä 300-luvun alusta tunnetaan velaarisuuteen viittaava muoto $\kappa\alpha\upsilon\kappa\omicron\upsilon\lambda\alpha\tau\omicron\rho\iota \leftarrow \textit{calculatori}.¹⁰⁰$

Latinan r-äänne oli Boniolin kuvauksen mukaan prepalataalinen vibrantti, joka syntyi kielen kärjen tärystä kitalaen etuosaa vasten. Euroopan kielissä nykyään melko yleinen uvulaarinen r-äänne kehittyi Pohjois-Ranskassa vasta 900-luvulta alkaen ja se levisi ranskasta myös muihin Euroopan kieliin, kuten saksaan.¹⁰¹ Arkaaisessa latinassa vokaalien väliin osunut /s/ muuttui äänteeksi /r/ soinnillisen vaiheen /z/ kautta, esim. monikon genetiivin päätteessä *-ārum* on ollut /s/.¹⁰² Taivutusmuodoissa s-äänteen korvasi r-äänne, jos /s/ joutui vokaalien väliin, muutoin /s/ säilyi, esim. *maeror maestus*, *genus generis*, *iūs iūris iūstus* jne.¹⁰³ Mutta klassisella kaudella vokaalien väliin jäänyt /s/ säilyi, mihin viittaa esim. nimi *Caesar* ja sen transkriptiot kreikkaan (Καῖσαρ) ja goottiin (*Kaisar*). On arveltu, että 400-luvun kansanlatinassa /s/ vokaalien välissä alkoi jälleen muuttua soinnilliseksi.¹⁰⁴

2.7 Nasaalit

Bilabiaalisen nasaalin /m/ merkkiä alettiin johdonmukaisesti käyttää päätteissä vasta klassisella kaudella. Niinpä on luultavaa, ettei sitä käytännössä äännetty juuri ollenkaan, ellei tähän ollut jotain erityistä syytä, kuten akkusatiivin erottaminen ablatiivista. Arkaaisella kaudella päätteen *-m* merkitsemistä pidettiin harvoin tarpeellisena. Niinpä esim. kolmannelta vuosisadalta eaa. peräisin olevaan Scipion hautakirjoitukseen (*CIL* I², 8-9) päätte *-m* on merkitty vain kerran, esim. *OINO (ūnum)*, *DVONORO OPTVMO FVISE VIRO LVCIOM SCIPIONE (bonōrum optimum fuisse uirum Lucium Scipionem)* ja *CORSICA ALERIAQVE VRBE (Corsicam Aleriamque urbem)*.¹⁰⁵ Vuoteen 186

---

⁹⁵ Sturtevant 1940, 147.

⁹⁶ Sihler 1995, 174.

⁹⁷ Sturtevant 1940, 148-149.

⁹⁸ Prisc. *GL* 2, 29, 8-12.

⁹⁹ Sturtevant 1940, 149.

¹⁰⁰ Bonioli 1962, 99.

¹⁰¹ Bonioli 1962, 97.

¹⁰² Bonioli 1962, 106.

¹⁰³ Meiser 1998, 95.

¹⁰⁴ Bonioli 1962, 106-107.

¹⁰⁵ Ks. Meiser 1998, 5.

ea. ajoitetussa senaatin päätöksessä bakkanaalien kieltämiseksi (*CIL I² 581*)¹⁰⁶ päätte *-m* on johdonmukaisesti merkitty, mutta valittu kirjoitusasu lienee virkakielen vaatimuksista johtuvaa huoliteltua. Muutamat klassisen kielen yhdyksilmaukset viittaavat siihen, että päätte *-m* jäi usein ääntämättä, esim. *circuitus* (*circumitus*), *animadvertere* (*animum advertere*).¹⁰⁷ Quintilianus huomauttaa, että vanhoissa kirjoissa on kirjoitusasuja, joissa päätte *-m* on jätetty pois. Hän myös mainitsee, että ilmauksissa kuten *multum ille* ja *quantum erat* ei päätettä *-m* äännetä juuri lainkaan, vaikka se kirjoitetaankin. Hän vihjaa, että päätteen *-m* tilalle olisi tarpeen keksiä jokin muu merkki: *paene cuiusdam novae litterae sonum reddat. Neque enim eximitur sed obscuratur* (...).¹⁰⁸ Piirtokirjoitukset todistavat myös, että päätte *-m* jäi helposti merkitsemättä. Väänänen luettelee Pompejista useita tapauksia, joissa tilan loppuminen tms. syy ei selitä päätteen *-m* jäämistä pois, esim. *SVMO AQVA* (*CIL IV, 9080*; klass. *sūmō aquam*), *INTER BIITA IIT BRASSICA* (*CIL IV, 4533*; klass. *inter bētam et brassicam*), *FELICLA EGO FVTVI* (*CIL 2200*; klass. *Fēlīculam ego futuī*) jne.¹⁰⁹ Voimme arvioida, että päätte *-m* äänntyi vain lievänä nasaalina, jota lausuttaessa ei huulia suljettu.¹¹⁰

Joidenkin grammatikkojen¹¹¹ mukaan kirjain *n* äännetään kieli kitalakea vasten, mutta on arveltu, että latinan nasaali /n/ muistutti enemmän italian dentaalista nasaalia, jota äännettäessä kielen kärki koskettaa myös etuhampaiden takaosaa.¹¹² Sanojen keskellä äänneet /n/ ja /m/ saattoivat assimiloitua. Quintilianus huomauttaa, että sanaa *columnam* luettaessa äännettä /n/ ei lausuta: '*columnam*' et '*consules*' *exempta n littera legimus*.¹¹³ Cicero puolestaan selittää, miksi *cum nōbīs* on sopimaton ilmaus: *Quid, illud non olet unde sit, quod dicitur cum illis, cum autem nobis non dicitur, sed nobiscum? Quia si ita diceretur, obscaenius concurrerent litterae, ut etiam modo, nisi autem interposuissem, concurrissent*.¹¹⁴ Eräistä piirtokirjoituksista ilmenee, että kansankielessä sananloppuinen nasaali /n/ saattoi jäädä pois tai heiketä, esim. *NO IICO* (*CIL IV, 4133*; klass. *nōn ego*), *NO BIILLII* (*CIL IV, 4185*; klass. *nōn belle*).¹¹⁵

On päätelty, että latinassa oli velaarinen nasaali /ŋ/ esim. sanoissa *dignus* ja *cognōscō*. Näissä sanoissa digrafi *gn* äänntyi [ŋn], esim. *dignus* [dīŋ•nus]. Digrafi *gn* kirjoitettiin arkaaisella kaudella joidenkin sanojen alkuun, esim. *gnōscō*, *Gnaeus*, *gnātus*, *gnārus*, mutta sitä ei tällöin luultavasti juurikaan äännetty velaarisenä nasaalina. Klassisella kaudella oikeinkirjoitus oli yksinkertaistunut, esim. *nōscō*, *nātus* jne.¹¹⁶ Poikkeuksena oli nimi *Gnaeus*, jossa Terentianus Mauruksen mukaan oli säilynyt äänne /g/.¹¹⁷ Piirtokirjoituksissa on tavattu velaariseen nasaaliin

¹⁰⁶ Ks. Meiser 1998, 5-7.

¹⁰⁷ Väänänen 1966, 71.

¹⁰⁸ Quint. *Inst.* 9, 4, 39-40.

¹⁰⁹ Väänänen 1966, 73-74.

¹¹⁰ Ks. Bonioli 1962, 102-103.

¹¹¹ Ter. Maur. *GL* 6, 332, 236-237; Mar. Vict. *GL* 6, 34, 13-14.

¹¹² Bonioli 1962, 103-104.

¹¹³ Quint. *Inst.* 1, 7, 29.

¹¹⁴ Cic. *Or.* 45, 154.

¹¹⁵ Väänänen 1966, 77.

¹¹⁶ Bonioli 1962, 125.

¹¹⁷ Ter. Maur. *GL* 6, 351, 894.

viittaavia muotoja, esim. *SIGNIFER* (*CIL* VI, 3637; klass. *signifer*), *DIGNISSIME* (*CIL* XIV, 1386; klass. *dignissimē*).¹¹⁸ Latinan tytärkielissä tapahtuneen kehityksen nojalla on arvioitu, että velaarinen nasaali alkoi muuntua palataaliseksi, esim. *signum* → romanian *semn*, italian *segno*, ranskan *seing* ja espanjan *seño*.¹¹⁹

2.8 Plosiivit

Latinan velaarista plosiivia /k/ merkittiin aluksi usealla merkillä: *c* etuvokaalien edellä, *k* a:n edellä ja *q* u:n ja o:n edellä.¹²⁰ Tämän mainitsevat Quintilianus ja Priscianus.¹²¹ Kuten muutkin latinan aakkoset, merkki *c* lainautui latinaan kreikasta etruskin kautta. Kreikan kielessä sen edeltäjä gamma Γ oli edustanut soinnillista velaarista plosiivia. Etruskin kielessä ei soinnillista velaarista plosiivia eroteltu soinnittomasta, joten etruskista latinaan lainattu *C* alkoi kilpailla merkin *K* kanssa. Koska toisin kuin etruskin kieleen latinaan tarvittiin merkki myös soinnilliselle velaarille plosiiville, kirjaimesta *C* muokattiin sellainen pienellä lisähakasella, ja näin syntyi kirjain *G*.¹²² Veikko Väänänen on osoittanut, että kirjaimet *C* ja *G* menivät piirtokirjoituksissa keskenään sekaisin. Vielä 1. vuosisadalla kirjainta *C* käytettiin siis joskus soinnillisen velaarisen plosiivin merkinä, mutta myös kirjain *G* saattoi edustaa soinnitonta velaarista plosiivia, esim. *PAGATVS* (*CIL* IV, 1486; klass. *pacātus*), *AVCVSTIANA* (*CIL* IV, 1384; klass. *Augustiāna*), *ECO* (*CIL* IV, 1877; klass. *ego*).¹²³ Vokaalien välissä soinniton konsonantti muuttuu helposti soinnilliseksi, Väänänen muistuttaa.¹²⁴

Etuvokaaleja edeltävät velaariset plosiivit /k/ ja /g/ alkoivat keisarikaudella palatalisoitua eli tarkemmin sanoen ääntyä alveolaarisina affrikaattoina, joiden kohiseva laukeamahäly syntyy kielen etuosan ja hammasvallin välissä joko soinnittomana [č] tai soinnillisena [ǰ]. Ne ovat syntyneet velaarisen plosiivin ääntymäpaikan siirtyessä kitapurjeesta eteenpäin hammasvallia kohti. Etuvokaalit saavat tämän aikaan helpommin kuin takavokaalit. Kreikkalaisen kirjurin Procopiuksen käsikirjoituksesta 500-luvulta tunnetaan latinalaisten sanojen translitteraatioita, joissa on kreikkalaisin aakkosin tavoiteltu affrikaation kuvausta, esim. *Mūciānī castellum* → Μουτζιανικάστειλλον, *Lūciolum* → Λούτζιολο. Silti Procopius merkitsi digrafissa *ce* esiintyvän konsonantin *c* kreikan soinnitonta velaarista plosiivia edustavalla merkillä, esim. *Κελλεριανά* ja *Μαρκελλιανά*.¹²⁵ 500-luvulta tunnetaan toisaalta muita esimerkkejä, jotka viittaavat siihen, että myös vokaali /e/ oli jo silloin aiheuttanut edeltävän plosiivin palatalisaation, esim. *condicere* → κονδίτζερε.¹²⁶ 500-luvulla elänyt Priscianus kuitenkin väittää, että *k*, *q* ja *c* edustavat täsmälleen

---

¹¹⁸ Bonioli 1962, 125-126.

¹¹⁹ Bonioli 1962, 127.

¹²⁰ Väänänen 1966, 53.

¹²¹ Quint. *Inst.* 1, 4, 9 ja 1, 7, 10; Prisc. *GL* 2, 12, 5-15.

¹²² Sihler 1995, 20-21.

¹²³ Väänänen 1966, 52-53.

¹²⁴ Väänänen 1966, 52.

¹²⁵ Bonioli 1962, 71, 19.

¹²⁶ Bonioli 1962, 71, 19.

samaa äännettä ja että kolmen erilaisen kirjaimen sijasta voisi käyttää vain yhtä.¹²⁷ 450-luvulta Ariciasta tunnetaan piirtokirjoituksen muoto *INTCITAMENTO* (*CIL* XIV, 2165; klass. *incitamentō*), 400-luvun Mauretaniasta muoto *DISSESIT* (*CIL* VIII, 21801; klass. *discēssit*).¹²⁸ Velaaristen plosiivien palatalisaatio oli alkanut latinassa kehittyä jo ennen 400-lukua, mutta se oli aluksi vain joidenkin seutujen alempien sosiaalisten luokkien puhetapa. Niinpä vielä 500-luvun vaihteesta tunnetaan papyrus, jossa latinaa on translitteroitu kreikan aakkosin ja ilman yritystä kuvata alveolaarista affrikaattaa: ακκενδιτε λουκερνας.¹²⁹ 600-luvulla palatalisaatio yleistyi ja muuttui standardiksi.¹³⁰ Umbrin kielessä velaarisen plosiivi /k/ palatalisoitui etuvokaalien edellä jo melko varhain, mihin viittaavat esim. 100-luvulle eaa. ajoitetut Gubbiosta löydetyt umbriksi kirjoitetut piirtokirjoitukset.¹³¹ Latinan soinnillisen velaarisen plosiivin affrikoitumisesta tunnetaan vihjeitä jo 200-luvulta, esim. Probuksen *calcostegis non calcosteis*.¹³² 500-luvun piirtokirjoituksista taas tunnetaan Bonioliin mukaan muotoja *nonas Genoarias* (*CIL* XII, 934; klass. *nōnās lanuāriās*) ja *Zanuario* (*CIL* X, 2466; klass. *lanuāriō*). Bonioliin mukaan 900-luvulla alveolaarista ja soinnillista affrikaattaaäntämistä [ǰ] etuvokaalien edellä pidettiin normaalina, velaarista ääntämistä taas poikkeuksellisena.¹³³

Latinan /d/ oli soinnillinen ja dentaalinen plosiivi kuten italiassa, ei alveolaarinen toisin kuin englannissa. Latinan /t/ oli soinniton dentaalplosiivi kuten nykyranskassa. Tähän kiinnittävät huomiota mm. Bonioli, Kent ja Sturtevant.¹³⁴ He viittaavat Terentianus Maurukseen, Marius Victorinukseen ja Martianus Capellaan, jotka kaikki esittävät, että äännettäessä kirjaimia *d* ja *t* kieli koskettaa etuhampaita.¹³⁵ Ennen Priscianusta elänyt Q. Papirius esitti säännön, jonka mukaan tavu *ti* ääntyy [tzi] paitsi jos sitä edeltää sibilantti /s/.¹³⁶ Kun äännettä /d/ seurasi vokaali /e/ tai /i/, digrafit *de* ja *di* ääntyivät kansankielessä [ǰe] ja [ǰi]. Kirjain *i* saattoi korvautua digrafilla *di* ja päinvastoin, mistä on piirtokirjoituksissa merkkejä 300-luvulta alkaen, esim. *AIVTRICI* (*CIL* X, 2184; klass. *adiūtrici*), *CODIVGI* (*CIL* X, 2559; klass. *coniūgi*).¹³⁷

Latinan kirjaimet *p* ja *b* äännettiin bilabiaalisina plosiiveina /p/ ja /b/. Terentius Scaurus rinnastaa ne äänteeseen /m/. Hän hyväksyy esim. sanan *scabillum* rinnakkaismuodoksi sanan *scamillum*.¹³⁸ Vokaalien välissä bilabiaalplosiivi /p/ saattoi muuttua soinnilliseksi tai päinvastoin, esim. *manibulum*, *occubauit*, *concupinam*.¹³⁹ Väänäsen mukaan tätä ilmiötä esiintyy Pompejin

---

¹²⁷ Prisc. *GL* 2, 13, 14-16.

¹²⁸ Bonioli 1962, 76.

¹²⁹ Bonioli 1962, 76.

¹³⁰ Bonioli 1962, 76.

¹³¹ Buck 1928, 6-7 ja 89-90.

¹³² *App. Prob. GL* 4, 197, 22-23.

¹³³ Bonioli 1962, 81.

¹³⁴ Kent 1966, 52; Sturtevant 1940, 170-171; Bonioli 1962, 86-87.

¹³⁵ Ter. Maur. *GL* 6, 331, 199-203; Mar. Vict. *GL* 6, 33, 24-28; Mart. Cap. 3, 261.

¹³⁶ Papir. *GL* 7, 216, 8-14.

¹³⁷ Sturtevant 1940, 171.

¹³⁸ Ter. Scaur. *GL* 7, 14, 3-9.

¹³⁹ Bonioli 1962, 93.

piirtokirjoituksissa.¹⁴⁰ Soinnillinen bilabiaalinen plosiivi assimiloitui seuraavan soinnittoman konsonantin vaikutuksesta usein soinnittomaksi, esim. *opsides* ja *optinuerunt*.¹⁴¹ Quintilianus mainitsee, että oikeinkirjoitus ei tällaisissa tapauksissa vastaa ääntämistä: sanassa *obtinuit* kuuluu äänteen /t/ edellä /p/ eikä /b/.¹⁴² Soinnillinen bilabiaalinen plosiivi /b/ alkoi keisarikaudella muuttua bilabiaaliseksi frikatiiviksi /β/, jollaiseksi oli alkanut kehittyä myös bilabiaalinen puolivokaali /w/. Tästä aiheutui kirjoitusvirheitä, esim. *BALIAT* (*CIL* IV, 4874; klass. *valeat*), *BERVS* (*CIL* IV, 4380; klass. *vērus*).¹⁴³ Probus ehdottaa korjauksia tällaisille kansankielisille ilmauksille, esim. *alveus non albeus, globus non glomus*.¹⁴⁴ Bilabiaalinen frikatiivi kehittyi labiodentaaliseksi frikatiiviksi /v/, joten latinan *habēre* on tuottanut tytärkieliin muotoja *avoir* (ranska), *avere* (italia) ym. Tämä kehitys jätti jäljet kansankieliin, esim. **aboculum* → *aveugle* ja *eboreum* → *ivorie*.¹⁴⁵

2.9 Kreikasta lainattu konsonanttien aspiraatio

Kreikan kirjainten θ, φ ja χ edustamat äänteet eli aspiroidut konsonantit /t^h/, /p^h/ ja /k^h/ ovat latinalle vieraita. Aspiraatiota ei aluksi merkitty mitenkään kreikasta lainattuihin sanoihin, esim. *BACANALIBVS* ja *BACANAL* (*CIL* I² 581; klass. *Bacchanālibus* ja *Bacchanā*),¹⁴⁶ πορφύρα (*purpura*), χάλιξ (*calix*), κόλαφος (*colapus*), κάλαθος (*calatus*), θύμον (*tymum*).¹⁴⁷ 2. vuosisadalla eaa. alettiin aspiraatio merkitä kreikkalaisiin lainasanoihin, joten kirjaimet θ, φ ja χ saivat latinassa vastineikseen digrafit *th*, *ph* ja *ch*. Koulutettu yläluokka ryhtyi käyttämään näitä digrafeja paitsi kreikkalaisissa lainoissa myös joissakin latinan sanoissa, esim. *pulcher*, *Cethēgus*, *Gracchus*, *Othō*, *chorōna*.¹⁴⁸ Kreikan θ eli *theta* [t^hēta], φ eli *phi* [p^h] ja χ eli *chi* [k^h] pysyivät latinalle vieraina eikä konsonantteja koskaan aspiroitu paitsi huolitellussa puheessa, joka sisälsi kreikkalaisia lainoja tai yläluokan käyttämää sanastoa.¹⁴⁹ Vähän koulutetut eivät aina osanneet merkitä aspiraatiota oikein, esim. *AMPITHEATRVM* (*CIL* IV, 1421; klass. *amphitheātrum*), *BRACIOLA* (*CIL* IV, 5296; klass. *bracchiola*), *CHIROGRAPVM* *CIL* IV, 8490; klass. *chīrographum*) ja *IILIPANTVM* (*CIL* IV, 806; klass. *elephantus*).¹⁵⁰ Kreikan äänteen /p^h/ muuntumisesta labiodentaaliseksi spirantiksi /f/ on todisteita 1. vuosisadalta alkaen.¹⁵¹ Latinan kirjaimia *f* ja *ph* alettiin käyttää sekä kreikkalaisten sanojen translitteraatioissa että latinalaisissa sanoissa, esim. *DAFNE* (*CIL* IV, 680; klass. *Daphne*), *FYLLIS* (*CIL* IV, 1265; klass. *Phyllis*), *RVPVVS* (*CIL* IV, 4615; klass. *Rūfus*).¹⁵²

¹⁴⁰ Väänänen 1966, 54.

¹⁴¹ Bonioli 1962, 94.

¹⁴² Quint. *Inst.* 1, 7, 7.

¹⁴³ Väänänen 1966, 51.

¹⁴⁴ *App. Prob. GL* 4, 198, 7-8.

¹⁴⁵ Bonioli 1962, 94-95.

¹⁴⁶ Meiser 1998, 6.

¹⁴⁷ Väänänen 1966, 55.

¹⁴⁸ Väänänen 1966, 55.

¹⁴⁹ Sturtevant 1940, 80.

¹⁵⁰ Väänänen 1966, 56.

¹⁵¹ Sturtevant 1940, 84.

¹⁵² Väänänen 1966, 56-57.

2.10 Frikatiivit

Latinan velaarinen frikatiivi /h/ heikkeni ennen klassista kautta ja katosi etenkin sanojen sisältä, mutta usein myös alusta. Klassisella kaudella soinniton velaarinen frikatiivi, toisin sanoen aspiraatio, palautettiin kreikan mallin mukaan oppineen luokan huoliteltuun kieleen. Käyttöön jäi monia ilmauksia, joissa aspiroitua muotoa pidettiin yhtä oikeana kuin aspiroimatonta, esim. *nīl, nēmō, mī, arēna, olus, erus (nihil, *nēhemo, mihi, harēna, holus, herus)*.¹⁵³ Catullus kertoo epigrammissaan erään Arriuksen virheellisestä aspiraatiosta: *et insidias Arrius hinsidias*.¹⁵⁴ Pompejin piirtokirjoituksissa on runsaasti esimerkkejä kirjaimen *h* epäklassisesta käytöstä, esim. *ABITAT (CIL IV, 8417; klass. habitāt), HIRE (CIL IV, 1227; klass. ĩre), HOMNIIS, (CIL IV, 8873; klass. omnēs)*.¹⁵⁵

Latinan soinniton labiodentaalinen frikatiivi eli spirantti /f/ merkitään kirjaimella *f*. Latinassa oli käytäntönä translitteroida kreikan φ digrafilla *ph* eikä kirjaimella *f*, joten voimme päätellä, että *f* äännettiin eri tavoin kuin digrafi *ph*. Väänänen arvioi, että kreikan φ oli jo ennen ajanlaskumme alkua alkanut murteissa muuntua aspiroidusta bilabiaalisesta plosiivista labiodentaaliseksi spirantiksi. Niinpä Pompejin piirtokirjoituksissa kirjain *f* ja digrafi *ph* usein korvasivat toisiaan.¹⁵⁶ Silti Grammatikot esittävät, että *f* edustaa labiodentaalista spiranttia, *ph* bilabiaalista aspiroitua plosiivina. Terentianus Maurus kertoo, että hänen aikanaan (200-luku) oppilailta oli tapana lausua kreikkalaisia sanoja ääntäen bilabiaalisen aspiroidun plosiivin tilalla labiodentaalisen spirantin, mutta hän neuvoo, että tästä ääntämistavasta nuoret tulisi vieroittaa.¹⁵⁷ Marius Victorinus antaa kirjaimen *f* edustamalle äänteelle selvän labiodentaalisen spirantin kuvauksen: *e quis f litteram imum labium superis imprimentes dentibus, reflexa ad palati fastigium lingua, leni spiramine proferemus*.¹⁵⁸ On osoitettu, että latinan labiodentaalinen frikatiivi on kehittynyt bilabiaalisesta frikatiivista. Tähän viittaavat muutamat piirtokirjoituksissa tavatut muodot, esim. *IM FRONTE (CIL I², 1420), COMFLVONT (CIL I², 584, 13)*.¹⁵⁹ Priscianus (500-luku) ilmoittaa kirjaimen *f* ääntyvän samaan tapaan kuin digrafina *ph*.¹⁶⁰ Näiden ero on vain siinä, että digrafia *ph* äännettäessä huulet koskettavat toisiaan: *hoc tamen scire debemus, quod non fixis labris est pronuntianda f, quomodo ph, atque hoc solum interest*.¹⁶¹

Latinassa oli siis soinniton labiodentaalinen spirantti /f/, mutta sen soinnillinen vastine /v/ puuttui. Latinan kirjain *V* edusti kahta äännettä, joista toinen oli vokaali /u/ ja toinen sentraalinen approksimantti /w/. Äänne /w/ kehittyi bilabiaalisen frikatiivin kautta viimein labiodentaaliseksi frikatiiviksi.¹⁶² Sihlerin mukaan äänne /w/ säilyi latinan puhujien muistissa jopa 400-luvulle asti,

---

¹⁵³ Väänänen 1966, 57.

¹⁵⁴ Catull. 84.

¹⁵⁵ Väänänen 1966, 58.

¹⁵⁶ Väänänen 1966, 55-56.

¹⁵⁷ Ks. esim. Ter. Maur. *GL* 6, 332, 227-229 ja Ter. Maur. *GL* 6, 350, 842-846.

¹⁵⁸ Mar. Vict. *GL* 6, 34, 9-10.

¹⁵⁹ Sturtevant 1940, 163.

¹⁶⁰ Prisc. *GL* 2, 11, 19-22.

¹⁶¹ Prisc. *GL* 2, 11-12, 27-2.

¹⁶² Ks. esim. Väänänen 1966, 48-49.

vaikka frikativisoitumista oli alkanut tapahtua keisarikauden ensimmäisinä vuosisatoina. Latinan kirjain *V* edusti vokaalia /u/, mutta konsonantikäytössä se vastasi sentraalista approksimanttia /w/. Kun konsonantin tehtävässä toiminut äänne /w/ muuntui bilabiaaliseksi frikatiiviksi /b/, sen tehtävä pysyi ennallaan eikä oikeinkirjoitusta siis ollut tarpeen muuttaa. Vastaavasti vanha oikeinkirjoitus säilytettiin, vaikka äänne /b/ vähitellen muuttui labiodentaaliseksi frikatiiviksi /v/.¹⁶³ Ei siksi ole mahdollista arvioida tarkasti, milloin soinnillinen labiodentaalinen frikatiivi /v/ yleistyi latinassa. Etelä-Italiassa ja Espanjassa soinnillinen bilabiaalinen frikatiiviäänne /b/ on säilynyt nykyaikaan asti.¹⁶⁴

Latinan dentaalinen sibilantti /s/ oli klassisella kaudella soinniton, myös vokaalien välissä.¹⁶⁵ Arkaaisella kaudella päätte -s jäi usein pois sanojen lopusta, jos seuraava sana alkoi konsonantilla. Ciceron mukaan huoliteltua oli ääntää aina päätte -s, mutta maakunnissa oli yhä tapana jättää se pois, jos seuraava sana alkoi konsonantilla. Hän esittää, ettei tätä puhetapaa ollut aiemmin pidetty murteellisena: *sic enim loquebamur. qui est omnibu' princeps non omnibus princeps, et: vita illa dignu' locoque non dignus.*¹⁶⁶ Ciceron kuvailema puhetapa esiintyy usein Plautuksen näytelmissä, esim. *Sed satine oratu's?* (= *Sed satisne oratus es?*).¹⁶⁷ Pompejin piirtokirjoituksista Väänänen on analysoinut erilaisia tapauksia, joissa päätte -s on jäänyt pois erisistä, esim. *CASSTV SI FIERI CER(tas)* (*CIL IV, 8837; klass. castus sī fierī certās*), *MAGI PROPIIRARIIS VT VIDIIRIIS VIINIIRIIM* (*CIL IV, 5092; klass. magis properāres ut vidēres Venerem*).¹⁶⁸

Vokaalien välissä olleen sibilantin /s/ muuntumista äänneeksi /r/ sanotaan rotasismiksi. Vokaalien väliin sattunut sibilantti oli latinassa muuntunut arkaaisella kaudella soinnilliseksi sibilantiksi /z/ ja ennen klassista kautta äänneeksi /r/, esim. *Numasioi* → *Numerio*, *iovesat* → *iūrat*.¹⁶⁹ Latinan tapaan myös umbrin kielessä vokaalien välinen /s/ oli muuttunut äänneeksi /r/, kun taas oskin kielessä vastaava äänne säilyi soinnillisena sibilanttina /z/.¹⁷⁰ Kent arvioi, että vokaalien välinen sibilantti /z/ muuntui latinassa äänneeksi /r/ jo 300-luvun puolivälissä ennen ajanlaskumme alkua.¹⁷¹

Kreikasta latinaan lainattu kirjain *z* ääntyi soinnillisena sibilanttina /z/. Sitä käytettiin vain kreikkalaisissa lainoissa, kuten Quintilianus toteaa.¹⁷² Se ääntyi tuolloin kreikassa soinnillisena sibilanttina, mutta kreikan klassisella kaudella vastaava kirjain ζ oli yhdistelmä kirjaimista σδ, jotka ääntyivät [zd].¹⁷³ Tähän viittaavat myös Marius Victorinus ja Priscianus.¹⁷⁴ Siten ζ siis ääntyi alkuaan [zd], mutta Sturtevant arvioi, että Attikan kreikassa se oli 300-luvun puolivälissä

¹⁶³ Sihler 1995, 178-179 ja 182-184.

¹⁶⁴ Kent 1966, 61.

¹⁶⁵ Kent 1966, 57.

¹⁶⁶ Cic. *Or.* 48, 161.

¹⁶⁷ Plaut. *Mil. Glor.* 574.

¹⁶⁸ Väänänen 1966, 79.

¹⁶⁹ Väänänen 1981, 11; Meiser 1998, 95.

¹⁷⁰ Buck 1928, 74.

¹⁷¹ Kent 1966, 57.

¹⁷² Quint. *Inst.* 12, 10, 27-28.

¹⁷³ Sturtevant 1940, 92.

¹⁷⁴ Mar. Vict. *GL* 6, 6, 6-7; Prisc. *GL* 2, 36, 18-21.

eea. muuntunut soinnilliseksi sibilantiksi ääntyen kuten ranskan /z/.¹⁷⁵ Boniolin mukaan kirjainta z vastaava äänne alkoi kansankielessä muuntua äänneeksi /dž/ ja kirjain z alkoi sekoittua piirtokirjoituksissa digrafiin *di*, esim. *baptidiäre* (βαπτίξειν) ja *oze* (*hodie*), ja vasta keskiajalla se alkoi ääntyä [dz].¹⁷⁶ Koska arkaaisessa latinassa ei käytetty kirjainta z, kreikan ζ translitteroitiin kirjaimella s tai digrafiilla *ss*, esim. *Saplutus* (Ζάπλουτος), *Setus* (Ζῆθος), *sōna* (Ζώνη), *massa* (μάζα), *purpurissum* (πορφυρίζον).¹⁷⁷

2.11 Aksentista kertovia ilmiöitä

Klassisen latinan aksenttisäännöt on helppo oppia lukemalla esim. Donatuksen, Serviuksen tai Pompeiuksen selontekoja.¹⁷⁸ Myös ilmiöt piirtokirjoituksissa antavat vihjeitä aksentista. Jos sanan keskeltä konsonanttien välistä on kadonnut vokaalimerkki, voimme päätellä, että vokaalin menettänyt tavu on painoton. Tätä ilmiötä sanotaan synkopeeksi. Jos kokonainen tavu katoaa, ilmiö on nimeltään haplogogia. Apokopeeksi sanotaan ilmiötä, jossa sanan loppuosa supistuu tai putoaa pois. Jos sanaan ilmaantuu ylimääräinen vokaali, ilmiö on tällöin synkopen vastakohta eli anaptyksis. Ylimääräistä vokaalia tai tavua sanan alussa kutsutaan proteesiksi.

Klassisen kreikan aksentti oli musikaalinen, latinan dynaaminen, mihin viittaavat lukuisat synkopeet latinan sanoissa, esim. **audaciter* → *audacter* jne. Silti melodisen aksentin latinassa mainitsee moni antiikin kirjoittaja, kuten Varro, Cicero, Aulus Gellius ja Sergius, mutta on myös arveltu, että yläluokka olisi latinaa puhuessaan jäljitellyt kreikkalaista aksenttia.¹⁷⁹ On esitetty, että grammatikojen kääntäessä kreikkalaisen kieliopillisen terminologian latinaksi he samalla sovelsivat kreikkalaista teoriaa suoraan latinaan tavalla, joka ei vastanut käytäntöä.¹⁸⁰ Cicero toteaa, että puheessa tarvitaan kolme aksenttityyppiä, *inflexus*, *acutus* ja *gravis*. Hän mainitsee aksentin melodisuuden, mutta ei selvästi erottele latinaa kreikasta, vaan puhuu melodisesta lausunnasta yleisesti antaen lukijan ymmärtää, että sama pätee sekä kreikkaan että latinaan. Esimerkkeinään hän mainitsee vain kreikkalaisia puhujia: *mira est enim quaedam natura vocis, cuius quidem e tribus omnino sonis, inflexo acuto gravi, tanta sit et tam suavis varietas perfecta in cantibus. Est autem etiam in dicendo quidam cantus obscurior, non hic e Phrygia et Caria rhetorum epilogus paene canticum, sed ille quem significat Demosthenes et Aeschines, cum alter alteri obicit vocis flexiones; dicit plorare etiam Demosthenes istum quem saepe dicat voce dulci et clara fuisse*.¹⁸¹ Lainauksesta ilmenee, että Cicero pitää laulun erillään puheesta ja että hän luonnehtii tiettyjen helleenikoulukuntien puhujien tyyliä lähes lauluksi, vaikka hän pitääkin sitä vain poikkeustilanteisiin sopivana puhetapana. Hyvä puhuja muuntelee äänenkorkeuttaan, mutta ei silti liioittele sitä. Cicero myös esittää erään aksenttisäännön: *ipsa enim natura, quasi modularetur hominum orationem, in omni verbo posuit acutam vocem nec una plus nec a*

¹⁷⁵ Sturtevant 1940, 93.

¹⁷⁶ Bonioli 1962, 112.

¹⁷⁷ Bonioli 1962, 111.

¹⁷⁸ Ks. Donat. *GL* 4, 371-372; Serv. *GL* 4, 426-427; Pomp. *GL* 5, 125-133.

¹⁷⁹ Sturtevant 1940, 104, 177-179 ja 188-189; ks. esim. Aul. Gell. *Noct. Att.* 13, 26, 1-3.

¹⁸⁰ Allen 1988, 83-84.

¹⁸¹ Cic. *Or.* 57.

*postrema syllaba citra tertiam; quo magis naturam ducem ad aurium voluptatem sequatur industria.*¹⁸² Ciceron sääntö on kuitenkin moniselitteinen, koska siitä voi päätellä joko sen, että kaikissa sanoissa oli akuutti jollakin tavulla, tai sen, että kaikissa sanoissa jokin tavu äännettiin korkeammalla sävelellä kuin muut tavut, jolloin *acuta vox* viittaisi sekä akuuttiin aksenttiin että sirkumfleksiin.

Ciceron nimet aksenteille, *acutus*, *gravis* ja *inflexus*, ovat käännöksiä kreikan sanoista ὄξύ, βαρύ ja περισπώμενον.¹⁸³ 300-luvun lopulla elänyt Servius myöntää, että terminologia on käännetty kreikasta: *Accentus dictus est quasi adcantus secundum Graecos, qui προσῳδίαν vocant. nam apud Graecos πρὸς dicitur ad, cantus vero ᾠδή vocatur.*¹⁸⁴ Hän myös kuvailee latinan aksenttia selvästi dynaamiseksi: *accentus in ea syllaba est quae plus sonat. quam rem deprehendimus, si fingamus nos aliquem longe positum clamare. Invenimus enim naturali ratione illam syllabam plus sonare, quae retinet accentum, atque usque eodem nisum vocis ascendere.*¹⁸⁵ Serviuksella on selvä käsitys siitä, miten latinan aksentti eroaa kreikan aksentista, mutta hän ei vertaile kreikan ja latinan aksenttien luonnetta, vaan aksentin sijaintia sanoissa.¹⁸⁶ Pompeius taas arvioi latinan aksenttisäännöt kreikan sääntöihin verrattuina helpoiksi.¹⁸⁷ On vaikea sanoa, perustuiko hänen esittelemänsä aksenttisääntö vain siihen, mitä hän oli lainannut Serviukselta, jolta hän lienee omaksunut suurehkon osan kirjoittamista asioista, ei vain mallisanoja. Pompeius kuitenkin käsittelee aksentteja Serviusta perusteellisemmin ja käyttää havainnollisempia esimerkkejä.

Tietyt klassiseen kieleen jääneet muodot ja toisaalta eräät piirtokirjoituksissa tavatut muodot kertovat mm. *antepenultima*-säännöstä, jonka mukaan paino on sanan kolmanneksi viimeisellä tavulla, jos viimeistä edellinen tavu on lyhyt. Esim. sana *calfaciō* on supistunut muodosta *calefaciō*, jonka sivupaino osuu tavulle *cal*, sillä ei tunneta muotoja ^x*clefaciō* tms. *Antepenultima*-säännön mukaan pääpaino on tavulla *fa*. Muoto *calfaciō* on kehittynyt siten, että sanan toinen tavu on ensin lyhentynyt ja lopulta vokaali on pudonnut pois: **kalē-faciō* → *calē-faciō* → *calfaciō*.¹⁸⁸ Vastaavasti sanat *balneum*, *domna*, *stāblum*, *valdē* ovat johtuneet sanoista *balineum*, *domina*, *stābulum* ja *validē*.¹⁸⁹ Pompeijista on tavattu lyhentyneitä muotoja, jotka vahvistavat grammatikkojen esittämät säännöt, esim. *COLICLO* (*CIL* IV, 4888) ← *caulic(u)lu(m)*, *FELICLA* (*CIL* IV, 2200), *ΦΗΛΙΚΛΑ* (*CIL* IV, 6839) ← *Fēlic(u)la*, *PROCLVS* (*CIL* IV, 1281), *ΠΡΟΚΛΟΣ* (*CIL* IV, 1543) ← *Proculus*, *MASCLVS* (*CIL* IV, 8169) ← *masculus*, *SPECLA* (*CIL* IV, 7167) ← *spēcula* jne.¹⁹⁰ On myös tavattu sellaisia muotoja, joista voimme nähdä, että yli kaksitavuisen sanan viimeistä edellinen pitkä tavu on painokas. Tämä vastaa penultimaa koskevaa aksenttisääntöä,

¹⁸² Cic. *Or.* 58.

¹⁸³ Allen 1988, 84.

¹⁸⁴ Serv. *GL* 4, 426, 7-9.

¹⁸⁵ Serv. *GL* 4, 426, 16-20.

¹⁸⁶ Serv. *GL* 4, 426, 22-25.

¹⁸⁷ Pomp. *GL* 5, 130, 1-2.

¹⁸⁸ Vrt. Meiser 1998, 76.

¹⁸⁹ Ks. Väänänen 1966, 42-43. Erasmus huomauttaa, että sana *balneum* johtuu kreikan sanasta βαλανείον; *DRP*, 75.

¹⁹⁰ Väänänen 1966, 44-45.

esim. *IIXMVCCAVT* (CIL IV, 8938) ← *exmuccāv(i)t*, *CVRAVT* (CIL III, 12700) ← *cūrāv(i)t*.¹⁹¹ Painotuksesta kertovat myös haplogogiset muodot, joissa sana on menettänyt tavun, esim. *CANDA* (CIL IV, 3040) ← *can(di)da*, *RIISTVTVS* (CIL IV, 3951) ← *res(ti)tūtus*.¹⁹² Eräs Pompejista löydetty apokooppinen muoto on päätynyt yleisenä moniin romaanisiin kieliin: *COMO* (CIL IV, 9251) ← *quōmodō*.¹⁹³ Latina voi myös lisätä ylimääräisen vokaalin plosiivin ja nasaalin tai plosiivin ja likvidan väliin, esim. *CELODIA* (CIL VIII, 3520) ← *Clōdia*, *EBVRIOLVS* (CIL IV, 8227) ← *Ēbriolus*, *ZMYRINA* (CIL IV, 7863) ← *Ζμύρνα* jne.¹⁹⁴ Ylimääräinen vokaali /i/ alkoi toisen vuosisadan kansankielessä ilmestyä monien sibilantilla alkavien sanojen eteen. Pompejista on tavattu varhaisin tunnettu esimerkki tästä ilmiöstä: *ISMVRNA* (CIL IV, 7221) ← *Ζμύρνα*. Väänänen arvelee, että proteettinen vokaali ilmaantui etenkin kreikkalaisiin lainoihin, jotka alkavat latinalle vieraalla digafilla *zm*, mutta myös digrafeilla *sp*, *sc* ja *st* alkaviin sanoihin.¹⁹⁵

3 Erasmus ja klassiset kielet

3.1 Latinan asema Euroopassa keskiajan ja renessanssin vaihteessa

Keskiajan Euroopassa latinaa käytettiin pääasiassa virallisissa yhteyksissä ja sen antiikista jatkunut perinne oli kaventunut mutta ei silti katkennut.¹⁹⁶ Renessanssin humanistit aloittivat uusklassisen latinan perinteen, joka alkoi etäännyä puhutusta latinasta. Humanistien tavoite oli klassisen latinan palauttaminen käyttöön. Munkkien ja kirkonmiesten latinaa humanistit moittivat vulgaarina kielenä, johon oli pesiytynyt epäklassisia aineksia. Humanistit ottivat tehtäväkseen epäklassisten aineiden poistamisen käyttämästään latinasta.¹⁹⁷

Latinan perinnettä alkoivat yhä enemmän ylläpitää oppineet, joiden kieli oli muodollista klassista latinaa, mutta koska käytössä olevalle latinalle asetettiin kovat klassiseen standardiin pohjautuvat vaatimukset, seurasi merkillinen tilanne, jossa edes kaikki oppineet eivät hallinneet sujuvaa puhuttua latinaa. Kerrotaan, ettei firenzeläinen humanisti Niccolo di Niccoli osannut puhua latinaa.¹⁹⁸ Koska latinaa käytettiin kirkon ja diplomatian virallisena kielenä klassisiin ihanteisiin pyrkien, tarvittiin oppineita sihteereitä, jotka osasivat muotoilla asiakirjat klassisin sanakääntein. Myös Erasmus toimi näissä tehtävissä jonkin aikaa.¹⁹⁹ Hänen aikaistensa latinan käyttö vaikutti hänestä usein teennäiseltä, sillä latinaa käytettäessä oli tapana jäljitellä Ciceroa. Tämä oli Erasmusen mielestä huono ajatus, koska suunniteltujen puheiden kieli on kaukana spontaanista puhekielestä. Teoksessaan *Ciceronianus* Erasmus huomauttaa: *Quid*

---

¹⁹¹ Väänänen 1966, 45.

¹⁹² Väänänen 1966, 46.

¹⁹³ Väänänen 1966, 47.

¹⁹⁴ Väänänen 1966, 47-48.

¹⁹⁵ Väänänen 1966, 48; Väänänen 1981, 47-48. Myös Erasmus mainitsee tästä; *DRP*, 80.

¹⁹⁶ Black 2001, 1.

¹⁹⁷ Padley 1976, 5-6.

¹⁹⁸ Clark 1900, 65.

¹⁹⁹ Smith 1923, 18.

*igitur superest vsus nisi forte in legationibus quae Romae praesertim Latine peraguntur ex more magis quam ex animo, et magnificentiae causa potius quam utilitatis gratia?*²⁰⁰

Euroopan hoveissa latinan käyttäjät eivät aina ymmärtäneet toisiaan hyvin huolimatta pyrkimyksestään klassisiin ihanteisiin. Erasmus kertoo eräästä tapauksesta Burgundin keisari Maximilianuksen vastaanotolla, jossa keisarin kunniaksi pidettiin puheita. Tilaisuus oli vaarassa muuttua täydeksi farssiksi, koska puhujat äänsivät latinaa niin monin eri tavoin, etteivät ymmärtäneet toisiaan.²⁰¹ Silti latinan laajasta käyttökelpoisuudesta Erasmusen aikaan kertoo se, että Erasmus vietti pitkiä aikoja Italiassa ja Englannissa osaamatta juurikaan italiaa tai englantia. Hän julkaisi Venetsiassa kirjoja ja opetti Englannin yliopistoissa.²⁰²

3.2 Erasmusen elämästä ja toiminnasta

Erasmusen isä oli nimeltään Gerard Goudalainen, joka opiskeli nuorena latinaa ja kreikkaa. Veljensä painostuksesta hän päätti ryhtyä papiksi, mutta ennen pappisvihkimystään hän eli yhdessä leskeksi jääneen lääkärintyttären Margaretha Rogersin kanssa. Margaretha ja Gerard saivat kaksi poikaa, joista nuorempi tuli myöhemmin tunnetuksi maineikkaana humanistina. Käsitukset Erasmusen ristimänimestä vaihtelevat, mutta Smithin mukaan hän sai jo kasteessa nimen Erasmus. Arviot hänen synnyinvuodestaankin vaihtelevat, mutta hänen omat varhaiset mainintansa tuntuvat viittaavan vuoteen 1469. On arveltu, että isänsä mainetta varjellakseen hän sittemmin ilmoitti aiemman ajankohdan, vuoden 1466, koska vielä tuolloin hänen isänsä ei ollut tehnyt munkkilupausta eikä siten ollut velvoitettu selibaattiin. Erasmusen vanhemmat eivät tosin olleet myöskään naimisissa, mutta aviottomuutta pidettiin nähtävästi pienempänä pahana kuin munkkilupauksen rikkomista. Syntymäpäiväänsä Erasmus juhli lokakuun 28:ntena.²⁰³

Erasmus kävi Goudassa alkeiskoulua ja myöhemmin Deventerin yhteisöveljien koulua. Deventeristä hänet lähetettiin myös joksikin aikaa Utrechtin katedraaliskouluun. Margaretha menehtyi ruttoon vuonna 1483 ja Gerard seuraavana vuonna, joten Erasmus ja Peter-veli jäivät holhoojien hoiviin.²⁰⁴ Deventerissä Erasmus opiskeli latinaa ja kristillistä teologiaa. Koulussa vaadittiin latinan käyttöä paitsi opetus- myös puhekielenä ja oppilaiden piti jopa maksaa sakkoa hollannin puhumisesta. Käytössä ollut opetuskirjallisuus ei myöhemmin saanut Erasmuselta kiitosta.²⁰⁵ Erasmusen ja Peterin huoltajat Goudassa päättivät laittaa pojat luostariin. Niinpä Erasmus lähti Emmauksen luostariskouluun Steyniin.²⁰⁶

Erasmus valmistui luostariskoulusta ja sai pappisvihkimyksen 1492. Hän sai heti töitä Cambrain piispan Henri Bergeniläisen sihteerinä. Vuonna 1495 hän pääsi jatkamaan opintojaan

---

²⁰⁰ *Ciceronianus* 188. Erasmusen oikeinkirjoituksesta ks. luku 4.3.1.

²⁰¹ *DRP* 100.

²⁰² Clark 1900, 65.

²⁰³ Smith 1923, 7-8.

²⁰⁴ Smith 1923, 9.

²⁰⁵ Smith 1923, 10.

²⁰⁶ Smith 1923, 14.

Pariisin yliopiston teologiseen tiedekuntaan.²⁰⁷ Vuonna 1498 hän valmistui Pariisin yliopistosta teologian kandidaatiksi (*baccalaureus ad biblia*) ja luennoi siellä jonkin aikaa Raamatusta.²⁰⁸

Yliopistovuosiensa jälkeen Erasmus hankki elantoaan porvaris- ja aatelisperheiden lasten yksityisopettajana matkustellen Hollannissa, Englannissa ja Ranskassa. Hän kirjoitti opetustyötä tehdessään oppilailleen materiaalia, jota hän myöhemmin julkaisi oppikirjoina.²⁰⁹ Oppilaisiin oli Pariisissa kuulunut englantilainen lordi Mountjoy, joka kutsui opettajansa luokseen Englantiin vuonna 1499.²¹⁰ Englannissa poiketessaan Erasmus oleskeli myöhemmin varsinkin Thomas Moren ja John Coletin luona.²¹¹ Coletin kautta hän lienee saanut kutsun kuningas Henrik VII:n vieraaksi Lontooseen, jonne hän matkusti vuonna 1505.²¹²

Erasmus oli pitkään halunnut matkustaa Italiaan monista syistä, joista tärkeimmät olivat pyhien paikkojen näkeminen Roomassa ja pätevän kreikanopettajan löytäminen. Tilaisuus päästä Italiaan tarjoutui vuonna 1506, kun kuningas Henrik VII:n italialainen henkilölääkäri päätti lähettää poikansa Italiaan opintomatkalle. Erasmusta hän pyysi poikiensa toiseksi ohjaajaksi. Italiassa ollessaan Erasmus seurueineen vietti aluksi runsaasti aikaa opiskellen Bolognassa, jossa hän väitteli teologian tohtoriksi.²¹³ Hän oli turhaan koettanut löytää kreikanopettajaa, mutta Bolognassa hän kuuli maineikkaasta venetsialaisesta kirjapainajasta Aldus Manutiuksesta, joka oli jo 1490-luvulta alkaen toimittanut ensipainoksia monista klassikoista. Erasmus kirjoitti Aldus Manutiukselle kirjeen pyytäen lupaa tulla vieraaksi. Vastaus oli myönteinen, joten Erasmus seurueineen matkusti Venetsiaan vuonna 1507 ja vietti siellä kaikkiaan lähes vuoden.²¹⁴ Aldus Manutiuksen lähipiiriä kutsuttiin filhelleeneiksi tai Neacademiaksi, jonka jäseneksi Erasmus valittiin. Filhelleeneihin kuului monia päteviä latinan-, heprean- ja kreikantaitajia.²¹⁵ Erasmus kertoo dialogissaan *DRP*, että filhelleenien parissa hänen kreikanopintonsa tehostuivat, sillä siellä luettiin yhdessä klassista kreikkalaista kirjallisuutta ja ruokapöydässä jopa keskusteltiin kreikaksi. Jos puhui lupaa pyytämättä latinaa, joutui maksamaan sakkoa yhden assin arvosta, jos puhui huonoa kreikkaa, sakko oli puoli assia, ja jos tuli tehneeksi saman virheen kahdesti, sakko oli kokonaisen drakhman.²¹⁶

Venetsiasta lähdettyään Erasmus matkusti Padovaan, Ferraraan ja Roomaan. Hän kävi seurueineen Napolissa ja poikkesi vielä Louvainissa, kunnes lähti paluumatkalle Englantiin.²¹⁷ Italiassa Erasmuksen käsitykset latinan ja kreikan ääntämisestä olivat alkaneet kypsyä.²¹⁸

---

²⁰⁷ Smith 1923, 19.

²⁰⁸ Smith 1923, 24.

²⁰⁹ Margolin 1996, 2.

²¹⁰ Smith 1923, 59.

²¹¹ Smith 1923, 78.

²¹² Kare 1974, 20 ja Smith 1923, 59-64.

²¹³ Smith 1923, 101-103.

²¹⁴ Bateman 1965, 50-51 ja Smith 1923, 104-107.

²¹⁵ Smith 1923, 107-108 ja Pope 1985, 356.

²¹⁶ *DRP*, 102.

²¹⁷ Smith 1923, 109-116.

²¹⁸ Bateman 1965, 50-51.

Erasmus laati yli sata kirjoitelmaa ja teosta sekä kävi laajaa kirjeenvaihtoa. Arvostelijoitaan vastaan puolustautuakseen hän julkaisi myös kiistakirjoituksia. Hän oli sanaharkassa jopa Martti Lutherin kanssa.²¹⁹ Erasmusuksen teoksista mainittakoon *Antibarbari*, jonka kirjoittamisen hän aloitti vain 19-vuotiaana. Siinä hän ilmaisee kielteisen asenteensa keskiaikaista kirjallisuutta kohtaan.²²⁰ Pariisissa Erasmus julkaisi edition Ciceron teoksesta *De officiis* Johannes Philippin kirjapainossa, jossa julkaistiin myös hänen ensimmäinen paljon huomiota herättänyt antiikin sananparsia ja niiden selityksiä sisältävä teoksensa *Adagiorum Collectanea*.²²¹ Italiassa hän alkoi saada mainetta kirjoittajana ja siellä hän alkoi laatia laajempaa uutta versiota sananparsia sisältävästä teoksestaan, jonka kustantajaksi ryhtyi Aldus Manutius. Teoksen nimeksi tuli nyt *Adagiorum Chiliades*. Erasmusuksen tunnetuin teos *Encomium Moriae* eli "Tyhmyyden ylistys" on satiiri teennäisyydestä, jota hän näki aikansa munkeissa ja kirkonmiehissä.²²² *Enchiridion militis Christiani* on teos, jossa Erasmus esittää ohjeita kristityille ja suosittelee, että kirkon tulisi jälleen ryhtyä toteuttamaan evankeliumien sanomaa, josta se hänen mielestään oli vieraantunut.²²³ *Colloquia familiaria* sisältää käytännönläheisiä dialogeja, jotka Erasmus lienee aluksi kirjoittanut oppilailleen oppimateriaaliksi. Niitä leimaa Erasmusukselle tyypillinen hiukan sarkastinen huumori. *Colloquia* on latinan opiskelijalle verrattoman hauska aarreaitta. Teoksen *Institutio principis Christiani* Erasmus kirjoitti Brabantin kanslerin pyytämänä tilaustyönä. Kansleri oli halunnut rauhan asialla toimivan pedagogisen oppaan, joten Erasmus laati teoksen, jossa käsitellään prinssien moraalista, intellektuaalista, poliittista ja uskonnollista kasvatusta.²²⁴ Erasmus kirjoitti avioliitollekin ylistyksen, *Encomium matrimonii*, mutta sanoi kynäilleensä sen vain retorisenä harjoituksena. Tämän todistaakseen hän laati itse vastineen, kirjoituksen *Epistola dehortatoria*, jossa hän esitti syitä pysyä naimattomana.²²⁵

Erasmusuksen tuotantoon sisältyy useita teoksia, jotka liittyvät latinan kielen asemaan ja reformiin hänen elinaikanaan. *Ciceronianus* on teos, jossa Erasmus arvostelee latinisteja liiasta Ciceron jäljittelemisestä. Dialogi *DRP* sisältää Erasmusuksen teorian latinan ja kreikan klassisesta ääntämisestä. Kriittinen kaksikielinen laitos Uudesta testamentista sisältää jo eräitä ääntämistä koskevia huomautuksia. Uusi käännös Uudesta testamentista ja teos *Ratio verae theologiae* olivat töitä, joilla Erasmus pyrki uudistamaan teologista keskustelua. Kielelliseen reformiin liittyviä Erasmusuksen teoksia ovat englantilaisen William Lilyen kanssa yhteistyössä kirjoitettu *Libellus de constructione octo partium orationis*²²⁶ ja *Lingua*, jonka aiheina ovat kielen käyttö ja väärinkäyttö. Retoriikkaa Erasmus tarkastelee teoksessaan *De copia verborum ac rerum*.

---

²¹⁹ Pope 1985, 631–634.

²²⁰ Mann Phillips 1970, 4.

²²¹ Mann Phillips 1970, 12.

²²² Margolin 1996, 4.

²²³ *Enchiridion* merkitsee sekä käsikirjaa että tikaria; Margolin 1996, 3.

²²⁴ Margolin 1996, 5.

²²⁵ Margolin 1996, 10

²²⁶ Cytowska 1973b, 113.

3.3 Miten Erasmusuksen käsitys klassisten kielten ääntämisestä kehittyi?

On ilmeistä, että latinan ja kreikan ääntämistä käsittelevä tutkimus oli virinnyt Erasmusuksen mielessä jo hänen laatiessaan Uuden testamentin kriittistä kaksikielistä laitosta.²²⁷ Kreikan opintonsa Erasmus oli aloittanut jo Pariisissa, mutta siellä hän ei saanut riittävän tasokasta opetusta, joten hän edistyi hitaasti.²²⁸ Hän jatkoi kreikan opintojaan kääntämällä kreikkalaista kirjallisuutta latinaksi. Erityisesti Lukianos ja Plutarkhos olivat hänelle mieleen.²²⁹ Eräät kreikan taitajat olivat jo ennen Erasmusta vertailleet Raamatun latinankielistä standardilaitosta *Versio Vulgataa* kreikankieliseen Raamattuun ja löytäneet näistä laitoksista monia huomattavia eroja. Yksi näistä humanisteista oli Lorenzo Valla, joka toimi vuosina 1453–1457 Roomassa paavin sihteerinä. Valla oli toimittanut Uudesta testamentista viitteillä varustetun kriittisen laitoksen. Hän oli epäillyt, ettei kirkkoisä Hieronymus ollut kääntänyt pyhiä kirjoituksia kreikasta latinaksi, vaan vain julkaissut jo olemassaolevan latinannoksen tehtyään siihen joitakin tarkennuksia.²³⁰

Kirjeessään Martin Dorpille Erasmus toteaa itse julkaisseensa Vallan huomautukset Uuteen testamenttiin vuonna 1506.²³¹ Hän oli jatkanut Vallan aloittamaa työtä ja toimittanut vuonna 1516 Uudesta testamentista itse laatimansa kreikankieliseen Uuteen testamenttiin perustuvan latinannoksen kaksikielisenä laitoksena latina ja kreikka rinnakkain, jotta tekstejä olisi helppo vertailla: *Nos uniuersum Testamentum Nouum ad Graecorum exemplaria uertimus, additis e regione Graecis, quo cuiuis promptum sit conferre.*²³² Erasmus kiinnittää Uuteen testamenttiin laatimissaan huomautuksissa huomiota kreikan tavanomaiseen translitterointiin latinaksi sekä kreikan ja latinan aksenttien eroihin. Päätös julkaista Uudesta testamentista uusi latinannos oli radikaali ajatus, joka herätti ihmetystä ja vastustusta. Tekstiä koskevat kriittiset huomautukset, joiden tehtävänä oli helpottaa kreikankielisen tekstin vertailua käännökseen, saivat kovaa kritiikkiä vastustajilta. Esim. Espanjalainen teologi Diego Lopez Zuñiga paheksui Erasmusuksen Uuden testamentin uutta kaksikielistä laitosta ja muitakin kirjoituksia vaatien jopa Erasmusuksen erottamista kirkosta: *Quod si non neglexeris, Pater Beatissime, non exiguam tempestatem quae nisi prouidentia tua affulserit ex huiusmodi haeresibus ecclesiae videtur imminere, facile propelles (...).*²³³ Valla ja Erasmus eivät kuitenkaan olleet ainoita, jotka kiinnittivät huomiota alkukielisiin teksteihin. Esim. Ioannes Reuchlin oli arvellut Pyhän Hengen sanelleen Vanhan testamentin hepreaksi.²³⁴

Dialogissa *DRP* Erasmus luettelee monia käytännön seikkoja, joiden vuoksi latinan ja kreikan ääntämiseen tarvittiin standardi. Ensinnäkin kaikkien kirjainmerkkien johdonmukainen ääntäminen helpottaa käsikirjoitusten virheetöntä kopiointia.²³⁵ Toinen syy on, että puheen tulee

---

²²⁷ Bateman 1965, 53.

²²⁸ Smith 1923, 30; Hall 1970, 90.

²²⁹ Halkin 1969, 570; Mann Philips 1970, 6-9.

²³⁰ Hamilton 1996, 104.

²³¹ Hall 1970, 91; Jonge 2002, 5-10.

²³² *Epistula Dorpio*, xxxiii.

²³³ Zun. 160; ks. myös Tracy 1996, ch. 3.14, viite 13.

²³⁴ Kukenheim 1951, 5, alaviite 1.

²³⁵ *DRP*, 58.

olla ymmärrettävää, joten kovin raskasta aksenttia tulisi pyrkiä lieventämään. Lisäksi Erasmus pitää huoliteltua ääntämistä esteettisenä kysymyksenä. Hyvin artikuloitu puhe on uskottavaa.²³⁶ Toisaalta Erasmus myös kannattaa Quintilianuksen näkemystä, jonka mukaan on järkevää noudattaa puhetaipoja eikä aina pitää tarkasti kiinni säännöistä.²³⁷

Eräs tärkeä syy selvittää, miten latinaa ja kreikkaa on muinoin äännetty, oli se, että antiikin runouden lukeminen edellytti selkeää käsitystä runojen mitasta. Tätä Erasmus valaisee otteilla antiikin runoudesta.²³⁸ Erasmus viittaa myös siihen, että puheet laaditaan aina ennen kaikkea lausuttaviksi.²³⁹ Antiikin runouden ja puheiden olennainen piirre oli suullisuus, joten oli tärkeää tietää, millä tavoin ne on lausuttu ja esitetty.²⁴⁰

Huolitellun ääntämisen merkitystä Erasmus valaisee monilla osuvilla esimerkeillä. Eräiden tunnettujen puhujien tiedettiin olleen r-vikaisia. Demosthenes kamppaili vikaa vastaan, mutta Alkibiades taas lausui r-äänteen joskus tahallaan väärin. Myös Lucius Caecilius Metellus, *pontifex maximus* 114–103 eaa., harjoitteli monta kuukautta oppiakseen lausumaan sujuvasti sanat *opiferae Cereris*.²⁴¹

Erasmus tahtoi oppilaittensa perehtyvän erilaisiin puhetaidon hienouksiin, joihin kuului myös klassinen ääntäminen. Vuonna 1528 dialogin *Ciceronianus* kanssa julkaistu dialogi *DRP* on omistettu Burgundin prinssi Maximilianukselle, joka oli teoksen valmistumisen aikaan vasta nuorukainen.²⁴² Vaikka dialogi *DRP* on suunnattu vasta teini-ikäiselle lukijalle, se on vaativahko teknisuontoinen tutkimus, joka sisältää alussa myös pedagogiaan liittyvää tarkastelua. Dialogin Leijona ja Karhu keskustelevat pitkään hyvän opettajan ominaisuuksista, joten voimme arvella, että Erasmus toivoi voivansa vaikuttaa opettajien opetusmenetelmiin: *Non enim satis est praeceptorem esse doctum ac probum virum: comitas quaedam et commoditas adsit oportet, qua et ferat aetatis quam tractat inscitiam et semet ad illius naturam accommodet, nutricum videlicet exemplo*.²⁴³

Erasmus mainitsee, että kouluissa oli jo alettu lukea parempaa kirjallisuutta ja parempia grammatikkoja. Kelvottomiksi hän leimaa 1200-luvulla kirjoittaneiden John of Garlandin, Evrard de Béthunen ja Giovanni Balbi da Genovan teokset, joita luettiin paljon.²⁴⁴ Kielteistä asennetta keskiaikaisia grammatikkoja kohtaan levitti jo Valla, joka hylkää samat keskiajan oppikirjat ja valikoi lähteikseen myöhäisantiikin grammatikkoja. Vallan teosta *De linguae Latinae elegantia* (1471) voi pitää humanistisen perinteen läpimurtoteoksena, joka aloitti kamppailun keskiaikaista

---

²³⁶ *DRP*, 14.

²³⁷ *DRP*, 16 ja *Quint. Inst.* 1, 6, 3.

²³⁸ *DRP*, 91, 93 ja 94.

²³⁹ *DRP*, 49 ja 95.

²⁴⁰ Allen 1988, vii.

²⁴¹ *DRP*, 44; Pope 1985, 599.

²⁴² *DRP*, 11-12; Renaudet 1956, 190.

²⁴³ *DRP*, 23. *Vrt. Quint. Inst.* 1, 1, 8.

²⁴⁴ *DRP*, 31–32; vrt. Pope 1985, 592-593, viite 96; Black 2001, 76.

perinnettä vastaan. Se tunnettiin hyvin Euroopan humanistien keskuudessa, sillä siitä otettiin 34 painosta Italiassa, Ranskassa ja Saksassa vuosina 1501-1544.²⁴⁵

Latinalaisten grammatikkojen teoksia oli saatavilla painettuina jo 1400-luvun lopulla. Esim. Terentianus Mauruksen *De litteris syllabis et metris Horatii* julkaistiin Milanossa vuonna 1497.²⁴⁶ Se oli siis ollut tunnettu jo kolmekymmentä vuotta, kun Erasmus julkaisi dialoginsa *DRP*. Monet humanistit olivat 1400-luvun lopulta lähtien alkaneet uudistaa latinan ja kreikan oikeinkirjoitusta ja ääntämistä, mutta Erasmus mainitsee vain yhden aikalaiskollegansa, Giovanni Tortellin (1400–1466), tarkastellessaan puolivokaaleja /w/ ja /j/.²⁴⁷ On muistettava, että Erasmus tarkoitti antiikin grammatikkojen tapaan sanalla *semivocalis* konsonantteja, jotka voidaan ääntää ilman apuvokaalia.²⁴⁸

Quintilianuksen nimi esiintyy dialogissa *DRP* erittäin taajaan,²⁴⁹ mutta Erasmus ilmoittaa lähteikseen myös monia varsinaisia grammatikkoja, joiden joukossa ovat Servius, Donatus, Victorinus, Terentianus, Asper ja Cornutus.²⁵⁰ (Marius) Victorinus Aferin Erasmus mainitsee erikseen,²⁵¹ mutta on epävarmaa, tiesikö hän erottaa toisistaan grammatikot Marius Victorinus ja Maximus Victorinus. Hän mainitsee Diomedeen,²⁵² Priscianuksen²⁵³ ja Aulus Gelliuksen²⁵⁴ sekä Probuksen,²⁵⁵ mutta mikään ei tunnu viittaavan siihen, että hän olisi osannut erotella eri aikakausina eläneet Probukset toisistaan. Lisäksi hän käytti eräitä muitakin grammatikkoja, joiden taustavaikutus näkyy hänen tekstissään,²⁵⁶ vaikka hän ei mainitse heitä nimeltä.

Venetsiassa vuonna 1508 Erasmus sai aavisteluilleen klassisten kielten alkuperäisestä ääntämisestä tukea Alduksen piirin humanistien tutkimuksista. Aldus julkaisi tuona vuonna latinan kieliopin, jossa tarkastellaan myös ääntämistä. Hänellä oli työn alla tutkimus klassisten kielten vertailevasta kieliopista, jossa hänen oli määrä tarkastella latinan, kreikan ja heprean kielioppia ja ääntämistä, mutta tätä teosta hän ei ennättänyt julkaista ja sen käsikirjoitus lienee kirjoittajan kuoltua kadonnut vuoden 1515 jälkeen.²⁵⁷

Dialogissaan *DRP* Erasmus mainitsee runsaasti klassisia lähteitä. Maria Cytowska on lisännyt dialogin *DRP* alamarginaaliin Erasmusuksen käyttämiä kirjallisia lähteitä, joita tämä ei itse aina mainitse. Cytowskan mukaan Erasmus saattaa viitata moniin lähteisiinsä toisen käden

---

²⁴⁵ Ks. Padley 1976, 14 ja 17-18.

²⁴⁶ Keil 1874, 316.

²⁴⁷ *DRP*, 86. Vrt. Cytowska 1973a, 3; Pope 1985, 618.

²⁴⁸ Ks. luku 3.4.

²⁴⁹ Esim. *DRP*, 16.

²⁵⁰ *DRP*, 17.

²⁵¹ *DRP*, 53.

²⁵² Esim. *DRP*, 67.

²⁵³ Esim. *DRP*, 64.

²⁵⁴ Esim. *DRP*, 84.

²⁵⁵ *DRP*, 36.

²⁵⁶ Vrt. esim. Rufinus, *GL* 6, 558, 22-24 ja *DRP*, 56, 403-407, joissa lainataan sama kohta Terentiuksen näytelmästä *Andria*.

²⁵⁷ Bateman 1965, 51.

lähteiden kautta.²⁵⁸ Cytowska luettelee eräitä latinan ja kreikan ääntämistä ja oikeinkirjoitusta 1400- ja 1500-luvun vaihteessa tutkineita humanisteja: Gasparino da Barzissa 1470-luvulla teoksessa *Orthographia*, Guarino da Verona (1478) teoksessa *Ars diphthongandi*, I. I. Pontanus (1481) teoksessa *De aspiratione*, Ch. Scarpa (1493) teoksessa *Orthographia*, Antonio de Nebrija teoksessa *Ars Grammatica* (1481), Louvainin yliopiston professori I. Despautère (1506) teoksessa *Orthographia*, G. Tortelli (1471) teoksessaan *Orthographia* ja Tübingenin yliopiston professori H. Bebelius (1513) tutkimuksissaan *Commentaria de abusione linguae Latinae* ja *De orthographia*.²⁵⁹

Antonio de Nebrija Erasmus ei mainitse, mutta on ilmeistä, että tämän huomiot ovat Aldus Manutiuksen kautta vaikuttaneet hänen käsityksiinsä kreikan ja latinan ääntämisestä. Antonio de Nebrija oli Espanjan Salamancassa luennoinut aiheesta vuonna 1486. Vuonna 1503 hän oli julkaissut teoksen *De vi ac potestate litterarum*, jossa hän oli arvioinut latinan ja kreikan ääntämistä. Hän oli käynyt tästä aiheesta kirjeenvaihtoa sisilialaisen humanistin Christophorus Scobarin kanssa. Nebrijan *Grammatica Latina* julkaistiin Venetsiassa vuonna 1512 ja teoksen liitteenä oli hänen ja Scobarin kirjeenvaihto.²⁶⁰

Aldus Manutius oli jo vuonna 1495 laatinut artikkelin *De literis Graecis, ac diphthongis, et quemadmodum ad nos veniant*, jonka hän oli julkaissut Johannes Lascariuksen kreikan kielioopin liitteenä. Aldus julkaisi artikkelin vielä kahdesti uudelleen: vuonna 1501 uusintapainoksessa Lascariuksen kieliopestä sekä omassa teoksessaan latinan kieliopestä *Institutiones grammaticae*. Artikkelissa esiteltiin kreikan kielen perinteinen bysantilainen ääntämistapa, mutta vuonna 1508 kieliooppinsa uusinta laitosta julkaistessaan Aldus oli arvioinut uudelleen käsityksiään todeten, että latinan ja kreikan diftongit oli muinoin äännetty toisin kuin hänen aikanaan oli tapana ja että tavujen kvantiteetti oli aksentin siirtymisen vuoksi muuttunut. Aldus julkaisi artikkelinsa *De octo partibus orationis* liitteenä Lascariuksen kielioopin uusintapainoksessa vuonna 1512. Artikkeliiin sisältyi kappale, joka käsitteli virheellistä ääntämistä. Aldus oli huomioillaan kreikan diftongeista täydentänyt Antonio de Nebrijan luomaa teoriaa.²⁶¹ Gerard Voss mainitsee sekä Alduksen että Erasmusuksen kreikan kieliooppien kääntäjinä vuonna 1635 teoksessaan *De arte grammatica*.²⁶²

Toinen merkittävä humanisti, joka lienee vaikuttanut Erasmusuksen käsityksiin, on Girolamo Aleandro, johon Erasmus tutustui asuessaan Alduksen luona Venetsiassa. Aleandro julkaisi vuonna 1512 kreikan kielen alkeisoppikirjan *Tabulae sanequam vtilis Graecarum musarum adyta compendio ingredi cupientibus*, joka levisi Euroopassa laajalle. Aleandro kuvaa kreikan ääntämistä silloisen kreikan periaatteiden mukaan, mutta toteaa, että silloinen ääntämiskäytäntö poikkeaa klassisesta ääntämistavasta ja että sama koskee myös latinan ääntämistä. Aleandro esittää joitakin huomioita diftongeista, tavujen kestosta ja kreikan henkosista, mutta tyytyy yhteenvedossaan toteamaan, että on paras noudattaa yleisesti hyväksytyjä ääntämistapoja.

---

²⁵⁸ Cytowska 1973a, 7.

²⁵⁹ Cytowska 1973a, 3-4.

²⁶⁰ Cytowska 1973a, 8, Allen 1974, 126 ja Pope 1985, 354-355 ja 581.

²⁶¹ Pope 1985, 354-355 ja 581-582.

²⁶² Voss 1635, 14.

Alduksen ja Aleandron kirjoituksia julkaistiin Espanjasta Venäjälle asti, joten käsitys siitä, että antiikissa latinaa ja kreikkaa äännettiin eri tavoin kuin heidän aikanaan, alkoi levitä Euroopan oppineiden joukossa.²⁶³

3.4 Erasmuksen metodista ja terminologiasta

Eräät antiikin grammatikot kuvailevat, miten äänielimet toimivat tiettyjä kirjaimia lausuttaessa, mutta he käyttävät esimerkkeinään pääasiassa Vergiliusta ja muita klassisia kirjailijoita, joten heidän kuvauksensa perusteella saamme lähinnä käsityksen siitä, miten heidän mielestään klassista kirjallisuutta kuului lukea ääneen. Latinan ja kreikan ääntämistä ja oikeinkirjoitusta he käsittelevät rinnakkain.

Erasmuksen dialogin *DRP* aiheena on latinan ja kreikan oikea ääntäminen. Hän siis tutkii, millä tavoin erilaiset merkit tulisi ääntää. Erasmuksen dialogin päätavoite tuntuu olevan se, että lukija oppii lukemaan latinaa ja kreikkaa ääntäen selkeästi ja klassiseen tapaan. Erasmus ei ensisijaisesti tarkastele sitä, miten lausutut sanat tai äänteet pitäisi merkitä, vaan pikemminkin selvittelee, miten kirjoitetut sanat tulisi ääntää.

Erasmus oli tutustuessaan Quintilianukseen ja grammatikkoihin omaksunut esikuviansa terminologian sellaisenaan. Hän puhuu vokaaleista, puolivokaaleista ja konsonanteista, mutta näiden termien merkitys oli hänellä osittain toinen kuin nykyisin. Puolivokaaleilla Erasmus tarkoittaa äänteitä /f/, /l/, /m/, /n/, /r/, /s/, ja /ks/. Nämä ovat konsonantteja, jotka voidaan ääntää ilman apuvokaalia.²⁶⁴ Vokaali (*vocalis*) taas mahdollistaa Erasmuksen määritelmän mukaan sanojen ääntämisen.²⁶⁵ Varsinaiset konsonantit ovat "mykkiä" eli *mutae*, ts. ne voidaan lausua vain vokaalin avustuksella: *Atque hae potissimum mutae dicuntur, quod ne sibilum quidem aut stridorem aut strepitum vllum aedere possint, nisi vocalis addita sonum expediat. P sonatur dum compressis labiis spiritus ex arteria prorumpens diducit os addita vocali, quae si praecedat mutam, vocalis velut obmutescit.*²⁶⁶

Kreikan aspiroidut konsonantit /p^h/, /k^h/ ja /t^h/ Erasmus sijoittaa antiikin grammatikkojen antamia ohjeita noudattaen luokkaan *mutae*.²⁶⁷ Nämä translitteroidaan latinaan digrafeilla *ph*, *ch* ja *th*. Jälkimmäinen merkki eli *h* kuvaa kussakin tapauksessa vain vahvaa aspiraatiota, joka liitetään foneemeihin /p/, /k/ ja /t/. Kovan ja pehmeän konsonantin eroa Erasmus ei kuvaile erona soinnillisuuden ja soinnittomuuden välillä, vaan arvelee näiden laatuerojen johtuvan eroista aspiraation voimassa: *Consimili ratione promitur b, nisi quod leniore compressu labiorum vox exit, sed paulo largiore spiritu; largissimo φ sive ph*. Tavutuksen yhteydessä dialogin *DRP* Karhu viittaa siihen, että ääntämistä ja oikeinkirjoittamista täytyy käsitellä erillään: *quoniam dictum est ab abstinentia temeti, s melius annectitur primae syllabae. Quanquam haec magis*

²⁶³ Bateman 1965, 52-53; Allen 1981, 127.

²⁶⁴ Vrt. esim. Prisc. *GL* 2, 9, 11-21; Ter. Maur. *GL* 6, 332, 222-246; Ter. Maur. *GL* 6, 349-350, 822-826.

²⁶⁵ Pope 1985, 603.

²⁶⁶ *DRP*, 74.

²⁶⁷ Ks. Prisc. *GL* 2, 11, 22-27.

*pertinent ad orthographiam quam ad pronuntiationem.*²⁶⁸ Myös diftongit, aksentit ja tavut saavat Erasmus dialogissa antiikin grammatikoilta periytyneet merkitykset.

Nykyisin kielen pienimpänä yksikkönä pidetään äännettä, mutta Erasmus omaksui antiikin grammatikkojen käsityksen, jonka mukaan kielen pienin yksikkö on kirjain. Grammatikoista jotkut kuitenkin esittävät arvioita latinan ääntämisen muutoksista, kuten Marius Victorinus, jonka mukaan vokaalien *u* ja *i* välimuoto oli hänen aikanaan jo poistunut latinasta.²⁶⁹ Priscianus esittää, että kirjain on äänen, *vox*, pienin osa: *littera est minima pars vocis compositae*. On muistettava, että sana *vox* tarkoittaa sekä ääntä että sanaa. Sanat *vox* ja *littera* Priscianus määrittelee tukeutuen aikansa fysiikkaan. Ilma on ainetta, *corpus*, ja *vox* on siten myös ainetta, koska se aiheutuu ilman sysäyksestä, *ex aeris icto*, ja koskettaa korvaa. Näin Priscianus pääsee käsiksi teoriaansa kirjaimen ja äänteen yhteydestä: *Litera igitur est nota elementi et velut imago quaedam vocis litteratae, quae cognoscitur ex qualitate et quantitate figurae linearum. Hoc ergo interest inter elementa et literas, quod elementa proprie dicuntur ipsae pronuntiationes, notae autem earum literae.*²⁷⁰ Priscianus pitää kirjaimen erillään elementiksi kutsumastaan äänneestä, mutta pysyy kannassaan, jonka mukaan kirjain, *littera*, on ensisijainen ja sitä vastaava äänen elementti toissijainen. Hän kuitenkin kiinnittää huomiota siihen, että kirjaimia äännettäessä on otettava huomioon muutakin kuin vain se, mitä äännettä kirjain edustaa. Esim. vokaali voi olla lyhyt, pitkä tai aspiroitu tai sen aksentti voi vaihdella.²⁷¹

G. E. Padleyn mukaan Erasmus ajan humanisteista edistyksellisin oli Johannes van Pauteren eli Despauterius, joka julkaisi vuosina 1510-1511 kolme latinan kielioppia käsittelevää teosta.²⁷² Despauterius tavoitteli eräänlaista foneettista teoriaa erottelemalla kirjainmerkin äänneestä: *Litera scribitur, elementum profertur.*²⁷³ Despauteriuksen erottelu ei kuitenkaan olennaisesti eroa Priscianuksen erottelusta. Erasmuksellakaan ei ollut teoriaa foneemeista, grafeemeista ja morfeemeista, vaan hän seurasi tässä asiassa antiikin grammatikkoja, kuten Priscianusta ja Marius Victorinusta. Padley mainitsee, että Dionysius Traakialaisen ja tätä seurailevan Priscianuksen mukaan voidaan erotella *voces articulatae* ja *voces inarticulatae*. Artikuloidut äänneet ovat sanoja, *ditiones*, joita antiikissa pidettiin pienimpinä merkityksellisinä yksikköinä kielessä.²⁷⁴ Ne voidaan merkitä kirjaimin ja kirjainten ääntämistä voidaan tarkastella. Myös Erasmus tarkastelee latinan ja kreikan ääntämistä kirjain kirjaimelta pohtien, miten mikäkin niistä tulisi ääntää, sen sijaan, että hän esittäisi teoriaa äänneistä ja niiden merkinnästä. Foneemien ja kirjainmerkkien erottelu siis jää Erasmusella yhtä keskeneräiseksi kuin antiikin grammatikoilla.

Erasmus dialogin Karhu käyttää termiä *elementum*, jolla se Priscianuksen tapaan viittaa foneemiin erottaakseen sen kirjoitetusta merkistä: *Nunc, si non est molestum audire, restat*

---

²⁶⁸ *DRP*, 74.

²⁶⁹ Mar. Vict. *GL* 6, 20, 2-5.

²⁷⁰ Prisc. *GL* 2, 6-7, 23-1.

²⁷¹ Prisc. *GL* 2, 7, 1-14.

²⁷² Padley 1976, 19.

²⁷³ Padley 1976, 31.

²⁷⁴ Padley 1976, 34.

*commemorare quid illi de sonandis singulis elementis tradiderint. (...) nunc enim tota fere pronuntiatio depravata est (...) partim ex corruptela vulgati sermonis, partim hinc, quod soni vocum scribi non queunt.*²⁷⁵ Termi *vox* merkitsee sekä ääntä että sanaa Erasmusella kuten grammatikoillakin. Termi *sonus* viittaa siihen, miltä sana lausuttuna kuulostaa. Tässä siis tulee esiin oikeinkirjoituksen ja ääntämisen vastaavuuden pulmallisuus, mutta on syytä muistaa, että Erasmusen lähtökohtana on ennen kaikkea kirjoitettu kieli ja kirjainmerkkien ääntäminen, ei äänteiden merkitseminen. Silti hän tarkastelee myös äänten elementtejä erikseen: *Verum hoc interim mihi credas velim, mox demonstraturo, si pauca de sonis elementorum perstringero.*²⁷⁶ Tässä hänellä tietenkin on mielessään ilma kuten Priscianuksellakin. Erasmus viittaa myös eläinten äänten translitterointiin ja lainaa sammakoiden kurnutusta kuvatakseen Aristofaneelta translitteraation: βρεκεκεκεκεξ κοὰξ κοὰξ.²⁷⁷ Hän ei siis nähnyt ongelmaa erilaisten äänteiden translitteroinnissa, olivatpa ne sanoja tai eivät. Silti Erasmusen foneettisen teorian heikkouden paljastaa se, että hänen translitterointinsa on vain kirjallisuudesta lainattu tulkinta siitä, miten kurnutus olisi mahdollista translitteroida. Kirjainkeskeisyys ilmenee myös hänen tutkiessaan erilaisia konsonantteja. Quintilianukseen viitaten Erasmus mainitsee, että konsonantteja ei aiikeisemmin ollut tapana merkitä kahdennettuina. Hän arveli tämän merkitsevän sitä, ettei niitä myöskään äännetty kahdennettuina: *Nam eam rationem Quintilianus indicat optimam, vt ita scribantur dictiones, quemadmodum sonantur.*²⁷⁸ Erasmus siis päättelee, että latinaa ja kreikkaa äännettäessä pitää ääntää kaikki kirjaimet ja vain ne, jotka on kirjoitettu. Niinpä hän oletti, että olemassaolevat aakkostot olivat kattavia symbolijärjestelmiä, vaikka hän kiinnitti jatkuvasti huomiota niiden puutteisiin.

Koska Erasmusella ei ollut yleistä teoriaa foneemeista, hän käytti erilaisia tilapäisratkaisuja antaakseen lukijalleen käsityksen siitä, mitä äänteitä hän tarkoitti. Eräs hänen keinonsa oli käyttää kansankielten sanoja apunaan neuvoessaan, miten latinaa ja kreikkaa on muinoin äännetty. Mutta näin ongelma ei katoa, sillä lukijaa harhauttaa näissä tarkasteluissa se, että mallisanat vaativat tuon ajan saksan, ranskan, hollannin ja englannin fonetiikan tuntemusta, vieläpä erilaisten paikallisten murteiden. Koska Erasmus ei myöskään esittänyt kansankieliä koskevaa foneettista teoriaa, hänen neuvojaan on vaikea tulkita. Hän myös epäkäytännöllisesti antoi kansankieliset esimerkinsä vain latinaksi, mikä entisestään vaikeutti lukijan tehtävää. Lukijan piti osata kääntää mallisana latinasta vaikkapa hollanniksi ja heti oivaltaa, millaisesta äänneestä oli kysymys. Vuoden 1528 laitoksen marginaalissa oli annettu niukasti mallisanoja, mutta uudistetussa vuoden 1529 laitoksessa niitä oli lisätty.²⁷⁹ Myös kansankielten kohdalla Erasmus oletti, että lukija voi saada käsityksen siitä, miten sanat äännetään, jos hän tietää, miten kukin kirjain lausutaan. Erasmusen ratkaisun selittää osittain se, että hän oli kirjoittanut dialogin Burgundin prinssi Maximilianukselle, joka taisi silloista ranskaa ja hollannin murteita.²⁸⁰

---

²⁷⁵ *DRP*, 52.

²⁷⁶ *DRP*, 52.

²⁷⁷ *DRP*, 77. Vrt. Aristoph. Βάτραχοι, 210-260.

²⁷⁸ *DRP*, 90; Vrt. Quint. *Inst.* 1, 7, 30.

²⁷⁹ Pope 1985, 362 ja 640-641.

²⁸⁰ *DRP*, 11.

Erasmus ei siten pystynyt näkemään äänteiden historiallista kehitystä osana kielen luonnollista kehitystä eikä sitä, ettei oikeinkirjoitus koskaan ole täysin ajan tasalla. Esim. hollannin diftongeja on mahdotonta ääntää pelkästään sen tiedon varassa, miten kukin erillinen kirjain vastaavissa digrafeissa äännetään. Voidaksemme ääntää Erasmusuksen antamat mallisanat tarvitsemme tiedon siitä, miten ne kuului ääntää Erasmusuksen aikaan, mutta tätä tietoa emme saa häneltä. Siksi tarvitsemme avuksemme erilaisia tutkimuksia, joissa esitellään teoria Erasmusuksen ajan kansankielten ääntämisestä. Tätä työtä on jonkin verran tehnyt W. J. H. Caron teoksessaan *Klank en teken bij Erasmus en onze oudste grammatici* (1972²). Myös Ch. Thurot'n teos *De la prononciation française depuis le commencement du XVIe siècle d'après les témoignages des grammariens* (1881) on tässä avuksi.

Koska Erasmus päätteli sanojen ääntämisen grammatikkojen ohjeiden ja kirjallisuudesta oppimiensa muotojen perusteella, hänen esittämänsä rekonstruktio on liian sidoksissa siihen oikeinkirjoitusstandardiin, joka oli latinaan hyväksytty hänen omana aikanaan. Silti hän aavisti, että ääntämiseen liittyy muutakin kuin vain oikea tapa ääntää kukin yksittäinen kirjain. Tähän viittaa se, että hän kuuli kreikkalaisten puheessa näille tyypillisen aksentin heidän puhuessaan latinaa ja arvioi kreikkalaisten myös tunnistavan vieraan aksentin kreikkaa vieraana kielenä puhuvan henkilön puheessa. Dialogin *DRP* Karhu toteaa: *Quaquam enim Latini et Graeci iisdem pene litteris vtuntur, tamen agnoscas Graecum etiam Latina sonantem, et contra Graecus agnoscit Latinum Graeca sonantem.*²⁸¹ Toisin kuin Erasmus, antiikin grammatikot eivät kiinnitä huomiota vieraaseen korostukseen eivätkä paljонkaan tarkastele oikeinkirjoituksen ja ääntämisen eroja. Varro ja Quintilianus kuitenkin mainitsevat maalaisten ja kaupunkilaisten puhetapojen eroista,²⁸² ja ainakin Quintilianus, Priscianus ja Pompeius vertailevat jonkin verran oikeinkirjoitusta ja ääntämiskäytäntöjä.²⁸³

Erasmusuksen esimerkit *pêne rem perdidit* ja *fērae similem*, joita hän käyttää kertoessaan aksenteista,²⁸⁴ kertovat hänen ajattelutavastaan ja huumorintajustaan. Hullunkurinen tai hiukan tuhma sivumerkitys tuntui viehättävän Erasmusta, joka tarjoaa lukijalleen dialoginsa teknisen kerronnan ohella runsaasti kevennyksiä. Tässä hän eroaa selvästi Varrosta, Quintilianuksesta, Marius Victorinuksesta, Priscianuksesta, Serviuksesta ja muista antiikin grammatikoista sekä aikalaisistaan, kuten Antonio de Nebrijasta, joiden kerronta on aina hyvin asiallista. Antonio de Nebrijan tyyli on usein sävyiltään jopa ärtyisää.²⁸⁵ Erasmusuksen innoittajia leikinlaskussa ovat epäilemättä Plautus ja Terentius, joihin hän siellä täällä viittaa.²⁸⁶ Komediakirjailijoihin viittaavat jotkut grammatikotkin, kuten Priscianus,²⁸⁷ mutta tämän lainaukset komedioista ovat irrallisia

---

²⁸¹ *DRP*, 50.

²⁸² Varro *LL* 5, 97 ja 7, 96; Quint. *Inst.* 12, 10, 57.

²⁸³ Quint. *Inst.* 1, 7, 28; Pomp. *GL* 5, 104, 34-36; Prisc. *GL* 2, 38, 5.

²⁸⁴ *DRP*, 98.

²⁸⁵ Ks. esim. Nebr. *De ui*, 150.

²⁸⁶ Ks. esim. *DRP*, 37, 60 ja 73.

²⁸⁷ Ks. esim. Prisc. *GL* 2, 38, 2-3.

esimerkkejä muutoin hyvin asiallisen ja koruttoman kerronnan lomassa, kun taas Erasmus jutustelee asiansa kepeästi viihdyttäen lukijaansa erilaisilla sukkeluuksilla ja tarinoilla.²⁸⁸

4 Latinan ääntäminen Erasmuksen ohjeiden mukaan

4.1 Vokaalit

4.1.1 Yleistä

Latinan vokaaleiksi Erasmus luettelee kirjaimet *a*, *e*, *i*, *o* ja *u* ja vertaa niitä kreikkalaisiin vokaalimerkkeihin. Hän toteaa, että latinassa vokaalimerkit edustavat sekä pitkiä että lyhyitä vokaaleja toisin kuin kreikassa, jossa erotellaan lyhyt *o* (*o-mikron*, *o*) pitkästä *o*:sta (*ō-mega*, *ω*) ja lyhyt *e* (*e-psiilon*, *ε*) pitkästä *e*:stä (*ēta*, *η*).²⁸⁹ Erasmus käy vokaalit yksitellen läpi antaen niille ääntämisohjeet.²⁹⁰ Grammaatikkojen tapaan hän muistuttaa, että kirjaimet *i* ja *u* toimivat myös konsonanttien merkkeinä.²⁹¹

Vokaaleja kuten muitakin äänneitä kuvaillessaan Erasmus selittää, miten silloiset italialaiset, "skotit" eli englantilaiset, bataavit eli hollantilaiset ja ranskalaiset latinaa äänsivät, kiinnittäen huomiota siihen, millaisia virheitä aikalaisten ääntämisessä hänen mielestään oli. Mallina ovat grammatikot, mutta lisäksi Erasmus käytti mielikuvitustaan ja arvioi, millainen ääntäminen voisi olla lähinnä grammaatikkojen antamaa kuvausta. Erasmus myös esittää, että kirjainten muoto toimii usein käytännön ääntämisyhjänä: *O* kuvaa pyöristettyä suuta, *I* ohutta vokaalia, *E* leveälle venytettyjä huulia ja *A* avointa suuta.²⁹² Tämä muistisääntö toimii vain satunnaisesti, sillä monen kirjaimen ulkomuoto ja ääntäminen muuttui useammin kuin kerran ennen kuin latinalainen aakkosto vakiintui.²⁹³

4.1.2 *a*

Äännettä /a/ Erasmus luonnehtii suu reilusti avoinna ja kieli suorana ja riippuvana äännytyksi vokaaliksi, jota lausuttaessa "ääni tulee syvältä henkitorvesta ja osuu kitalakeen". Erityisesti Erasmus korostaa, ettei kieli saa koskettaa hampaita eikä muitakaan suun osia, vaan sen tulee olla aivan keskellä: *A diducto largiter ore profertur, lingua recta suspensa, hoc est, nec ad palatum superius afflexa nec in antierius dentium vallum impacta nec in latus dentium illisa nec inter dentium hiatus inserta, voxque prodit ex arteria profundiore, feriens superius palatum.*²⁹⁴

Grammatikot kuvailevat *a*:ta samaan tapaan kuin Erasmus mainiten suun avoimuuden (*rictus patulus*), kielen riippumisen (*lingua suspensa*) tai (*lingua pendula*) ja sen, ettei kieli kosketa hampaita. Martianus Capella käyttää sanaa *hiatus*, mutta tarkoittaa sillä suuaukkoa

²⁸⁸ Ks. esim. tarina änkyttävää kirkkoherraa matkivasta apupapista; *DRP*, 47.

²⁸⁹ *DRP*, 51.

²⁹⁰ *DRP*, 51-56

²⁹¹ *DRP*, 54 ja 56; vrt. Prisc. *GL* 2, 13, 16-19.

²⁹² *DRP*, 54.

²⁹³ Vrt. Traina 1967, 15-21.

²⁹⁴ *DRP*, 51.

(*hiatus oris*), kun taas Erasmus tarkoittaa hammasväliä. Marius Victorinuksen mukaan kirjain *a* äännetään näin: *a littera rictu patulo suspensa neque impressa dentibus lingua enuntiat.*²⁹⁵ Terentianus Maurus taas toteaa, että *a prima locum littera sic ab ore sumit: immunia rictu patulo tenere labra linguamque necesse est ita pendulam reduci, ut nisus in illam valeat subire vocis nec partibus ullis aliquos ferire dentes.*²⁹⁶ Martianus Capellan kuvaukset eri äänneistä ovat niukempia ja jättävät lukijalle enemmän tulkinnan varaa. *A* äännetään hänen mukaansa näin: *namque A sub hiatu oris congruo solo spiritu memoramus.*²⁹⁷ On ilmeistä, että *a*:n kuvauksen Erasmus on omaksunut Terentianus Maurukselta ja Marius Victorinukselta.

4.1.3 e

Latinan vokaali /e/ on Erasmus mukaan *a*:ta suljetumpi vokaali, jota äännettäessä myös kielellä ja huulilla on tehtävä: *E simili modo profertur, nisi quod ore parcius diducto vox non erumpit sursum in coelum oris, sed in linguam infimam, quae leviter ferit vtrinque dentes molares, reductis introrsum labiis.*²⁹⁸ Suu ei ole aivan avoinna, huulet ovat hiukan sisäänpäin kääntyneet, kieli koskettaa poskihampaita ja ääni kumpuaa kielenkantaan. Mutta jos lausumme äänneen /a/ ja muutamme sitten suun asentoa Erasmus kuvaamalla tavalla, tuloksena tuntuu olevan vain hieman etisesti äänntyvä /a/.

Marius Victorinuksen mukaan *e, quae sequitur, depresso modice rictu oris reductisque introrsum labiis effertur.*²⁹⁹ Terentianus Maurus kertoo, että *e quae sequitur vocula dissona est priori, quia deprimit altum modico tenore rictum, et lingua remotos premit hinc et hinc molares.*³⁰⁰ Marius Victorinus on saattanut omaksua käsityksensä Terentianus Maurukselta ja Erasmus lienee käyttänyt lähteenään molempia. Martianus Capellan merkitys Erasmus lähteenä on olematon, vaikka hän oli varmasti lukenut tämän esittämän tiiviin kuvauksen latinan äänneistä. Martianus Capellan luonnehdinta äänneestä /e/ kuuluu: *e spiritus facit lingua paululum pressiore.*³⁰¹

Siirryttäessä vokaalista /a/ vokaaliin /e/ käy ilmeiseksi, että grammatikkojen kuvaukset ovat aivan liian puutteellisia ja ettei Erasmuskaan osaa esittää vokaalien ääntämistä niin tarkasti, että ne olisi mahdollista erotella selvästi toisistaan pelkän kirjallisen kuvauksen perusteella. Erasmus oli täytynyt oppia vokaalien ääntäminen muualta kuin kirjallisuudesta mallinaan luultavasti oman äidinkiellensä vokaalit.

4.1.4 i

Vokaalista /i/ Erasmus toteaa: *iam i minus etiam diducto rictu sonatur ac pene coeuntibus dentibus, quibus sensim lingua illiditur, qua parte sunt genuini, sic vt labia nihil adiuvent*

---

²⁹⁵ Mar. Vict. *GL* 6, 32-33, 33-1.

²⁹⁶ Ter. Maur. *GL* 6, 329, 111-115.

²⁹⁷ Mart. Cap. 3, 261.

²⁹⁸ *DRP*, 52.

²⁹⁹ Mar. Vict. *GL* 6, 33, 1-2.

³⁰⁰ Ter. Maur. *GL* 6, 329, 116-118.

³⁰¹ Mart. Cap. 3, 261.

*sonitum, sed reducantur potius aliquantum, vt in e.*³⁰² Äänne /i/ on siis Erasmusn mukaan lähellä äännettä /e/.³⁰³ Äännettäessä /i/ hampaat pidetään melkein yhdessä, kieli koskettaa poskihampaita eikä huulia käytetä, vaan ne vedetään pois tieltä.

Terentianus Mauruksen mukaan *i porrigit ictum genuinos prope ad ipsos minimumque renidet supero tenus labello.*³⁰⁴ Martianus Capella antaa hiukan oudon kuvauksen vokaalista i todeten, että se on hampaat yhteenpuristettuina tuotettu aspiraatio: *i spiritus prope dentibus pressis.*³⁰⁵ Marius Victorinus toteaa, että *i semiclusore impressaque sensim lingua dentibus vocem dabit.*³⁰⁶ Erasmus oli myös pannut merkille, että Marius Victorinus moittii oppilaitaan, jotka usein kirjoittivat *quatinus*, kun oikea muoto olisi *quatenus.*³⁰⁷

Vaikka Erasmus edempänä mainitsee kitalaen kuvaillessaan äännettä /a/ ja tavallaan esittää kuvauksen avoimesta vokaalista, hän ei luokittele vokaaleja takana tai edessä eikä avoimina tai suljettuina ääntyviin. Siten hän ei selvästi havaitse sitä, että äänne /i/ syntyy suun etuosassa ja että sitä äännettäessä kieli sulkee ääniväylän kapeaksi. Niinpä Erasmus on sidoksissa grammatikkojen sanastoon myös tässä, vaikka hän kuvailee vapaasti omin sanoin, miten /i/ äännetään.

4.1.5 e:n ja i:n vertailua

Erasmus viittaa siihen, että latinan vokaalit /e/ ja /i/ muistuttavat toisiaan. Oikeinkirjoituksessa esiintyikin horjuntaa, josta Quintilianus ja Marius Victorinus huomauttavat. Quintilianusta lainaten Erasmus toteaa, että *alii hanc, alii illam vsurparent in eisdem dictionibus, velut heri et here aduerbium sono vocalis discernebatur ab heri et here nomine.*³⁰⁸ Adverbi *heri* (= eilen) voitiin kirjoittaa siis myös *here*, mutta sanat *heri* ja *here* ovat samalla taivutettuja muotoja nominista (*h*)erus.

Pompeius esittää, että Terentianus Mauruksen mukaan pitkä e-vokaali on laadultaan lähellä i-äännettä: *dicit ita Terentianus 'quotienscumque e longam volumus proferreri, vicina sit ad litteram'.*³⁰⁹ Terentianus Maurukselta ei kuitenkaan tunneta tällaista huomautusta.³¹⁰ Erasmus ei huomannut mainita, että latinan pitkä vokaali /ē/ on lähellä lyhyttä vokaalia /ĭ/, mahdollisesti siksi, etteivät grammatikot Pompeiusta lukuunottamatta näytä kiinnittävän tähän huomiota.

4.1.6 o

Latinan vokaali /o/ äännetään Erasmusn kuvauksen mukaan samaan tapaan kuin /a/ sillä erotuksella, että kieli on hieman taaempaan ja huulet pyöristetyt: *sequitur o, similiter ex arteria*

---

³⁰² *DRP*, 53.

³⁰³ Vrt. Pomp. *GL* 5, 102, 9-11.

³⁰⁴ Ter. Maur. *GL* 6, 329, 119-120.

³⁰⁵ Mart. Cap. 3, 261.

³⁰⁶ Mar. Vict. *GL* 6, 33, 2-3.

³⁰⁷ *DRP*, 53; vrt. Mar. Vict. *GL* 6, 14, 14-20.

³⁰⁸ *DRP*, 54; Quint. *Inst.* 1, 4, 8-9; Quint. *Inst.* 1, 7, 21-22.

³⁰⁹ Pomp. *GL* 5, 102, 9-11.

³¹⁰ Vrt. ed. luvut 4.1.3 ja 4.1.4.

prodiens quemadmodum a, lingua recta quidem sed introrsum modice reducta, nisi quod ore non solum diducto verumetiam rotundato. Myös Martianus Capella mainitsee pyöristetyt huulet: *O rotundi oris spiritu comparatur*.³¹¹

Marius Victorinus kuvaa lyhyen ja pitkän o-äänteen erikseen todeten, että kreikkalaisilla on eri merkit pitkälle ja lyhyelle e- ja o-äänteelle, mutta latinassa sama kirjain edustaa sekä pitkää että lyhyttä. Lyhyt o-äänne kuuluu Victorinuksen mukaan lausua lievästi avonaisella suulla ja kieli taakse vedettynä: *qui (o) correptum enuntiat, nec magno hiatu labra reserabit et retrorsum actam linguam tenebit*. Pitkää o-vokaalia lausuttaessa huulten rooli korostuu, sillä nyt Victorinus mainitsee sen erikseen: *(o) longum autem productis labiis, rictu tereti, lingua antro oris pendula sonum tragicum dabit, cuius observationis et in e littera similis paene ratio*. Pitkää o-äännettä lausuttaessa huulten tulee siis työntyä eteen, suun on oltava pyöreä ja kielen riiputtava suun ontelossa. Huudahdusta "Ō!" Marius Victorinus luonnehtii voihkaisuksi (*sonus tragicus*).³¹² Pompeius vertailee lyhyen ja pitkän o-vokaalin eroja esittäen selvästi, että pitkä o-vokaali on suljetumpi kuin lyhyt: *O longa sit an brevis. Si longa est, debet sonus ipse intra palatum sonare, ut si dicas orator, quasi intra sonat, intra palatum. Si brevis est, debet primis labris sonare, quasi extremis labris, ut puta si dicas obit. Habes istam regulam expressam in Terentiano*.³¹³ Pompeius ehkä ylitulkitsi Terentianusta, joka on tiettävästi sanonut äänneestä /o/ paljon vähemmän. Voimme kuitenkin päätellä, että 200-luvulla elänyttä Terentianus Maurusta pidettiin arvossa Pompeiuksen aikaan (500-luvun vaihde).

Marius Victorinuksen ja Pompeiuksen lähteenä toiminut Terentianus Maurus kuvailee lyhyttä o-äännettä näin: *igitur sonitum reddere cum voles minori, retrorsus adactam modice teneto linguam, rictu neque magno sat erit patere labra*.³¹⁴ Terentianus Mauruksen luonnehdinta ja monet sanavalinnat ovat samat kuin 350-luvulla kirjoittaneen Marius Victorinuksen, joka tuntuu proosatyylillä referoineen runomitassa kirjoittanutta Terentianus Maurusta. Tämä käy ilmi vertaamalla Marius Victorinuksen luonehdintaa pitkästä o-vokaalista siihen, mitä Terentianus Maurus samasta äänneestä kirjoitti: *at longior alto tragicum sub oris antro molita rotundis acuit sonum labellis*.³¹⁵

Erasmukselle tutut grammatikot siis kiinnittävät huomiota siihen, että pitkä vokaali /ō/ poikkeaa lyhyestä vokaalista /ō/, mutta Erasmus itse tyytyy vain kuvaamaan sitä, miten vokaali /o/ äännetään. Erasmus ei siis kuullut eikä myöskään kuvitellut grammatikkojen kuvauksen perusteella lyhyen vokaalin /ō/ ja pitkän vokaalin /ō/ välille muuta eroa kuin kestoeron.

4.1.7 u

Kuvaillessaan latinan u:ta Erasmus etsii mallia kansankielistä esittäen, että hollantilaisten puhuessa latinaa /o/ ja /u/ ovat liian lähellä toisiaan ja että eräissä sanoissa niitä on vaikea erottaa toisistaan: *Rotundius enim sonat (o) in nos quam in non, in nono quam in nonne, in*

³¹¹ Mart. Cap. 3, 261.

³¹² Mar. Vict. GL 6, 33, 7.

³¹³ Pomp. GL 5, 102, 13-17.

³¹⁴ Ter. Maur. GL 6, 329, 130-132.

³¹⁵ Ter. Maur. GL 6, 329, 133-134..

*omen quam in omne. In posterioribus enim nostri (Batavi) pene sonant pro o v Vuesphalicum. (...) Quod discrimen vulgo facimus inter on, quod est in tondere, et inter vn, quod est in tundere? Nec aliud sonat o in rhombus quam v in tumbo, item in sunt et sontes. Atqui o diductiore rictu pronuntiandum erat.*³¹⁶ Näitä kahta vokaalia tarkastellessaan hän kiinnittää huomiota siihen, että äännettäessä /o/ ja /u/ ero on suun avoimuudessa. Erasmusuksen mielestä esim. sanat *tondere* ja *tundere* eivät hollantilaisten puheessa selvästi erottuneet, sillä hollantilainen tapa ääntää /o/ oli liian suljettu. Antiikissa oli kirjoitettu sanojen *sunt* ja *dicunt* sijasta *sont* ja *dicont*, mistä Erasmus päätteli, että /u/ ääntyi kuuluvammin (*sonantius*), jos sitä seurasi likvida, kuten n tai m.³¹⁷ Quintilianuksen esimerkit ovat *dederont* ja *probaueront* ja Plautukselta tunnetaan muoto *feruont*.³¹⁸ Erasmusuksen huomio perustuu luultavasti siihen, mitä Quintilianus kertoo. Quintilianuksen aiheena tässä on vanha kirjallisuus ja hän esittää useita esimerkkejä sanoista, joita hän sanoo esiintyvän vain kirjallisuudessa tai temppeleiden piirtokirjoituksissa.³¹⁹ Päätteet *-os*, *-om* ja *-ont* poistuivat käytöstä keisarikauden alussa.³²⁰

Erasmus arvioi, että kreikan digrafi *ou* ääntyi vokaalina /ū/, koska se translitteroitiin latinaan kirjaimella *u*, esim. *μουσα musa*.³²¹ Latinassakin oli käytetty digrafia *ou* vokaalin /ū/ merkinä: *prisci Latini, si quando volebant syllabam haberi longam, addere soleant o, loumen scribentes pro lumen, noumen, et floumen pro numen et flumen.*³²²

Erasmusuksen esimerkisanat *μουσα* ja *mūsa* ovat lainaa Priscianukselta: *ponitur haec eadem litera in Graecis nominibus modo loco ou diphthongi, ut 'Musa' pro 'Μουσα'*.³²³ Digrafista *ou* vokaalin /ū/ merkinä vanhassa latinassa kertoo Marius Victorinus: *nostri etiam, quotiens eiusdem soni longa syllaba scribenda esset, et ipsi u adiungebant o litterae. inde scriptum legitis Loucetios nountios loumen et cetera.*³²⁴ Latinan vokaali /ū/ oli Terentianus Mauruksen esittämän luonnehdinnan mukaan suljetumpi kuin /ū/, koska huulia pyöristettiin enemmän sitä äännettäessä: *hanc edere vocem quotiens paramus ore, nitamur ut u dicere, sic citetur ortus: productius autem coeuntibus labellis natura soni pressior altius meabit.*³²⁵

Erasmus ei huomannut tehdä sitä johtopäätöstä, että lyhyt /ū/ muistuttaa vokaalia /ō/ enemmän kuin vokaalia /ū/, koska /ū/ on avoimempi kuin /ū/. Se päätelmä tosin on lähellä, koska Erasmus arvioi, että *o diductiore rictu pronuntiandum erat.*³²⁶

---

³¹⁶ *DRP*, 54.

³¹⁷ *DRP*, 55.

³¹⁸ Quint. *Inst.* 1, 4, 16; Plaut. *Pseud.* 840.

³¹⁹ Ks. Quint. *Inst.* 1, 4, 13-17.

³²⁰ Ks. Väänänen 1966, 29.

³²¹ *DRP*, 55.

³²² *DRP*, 56.

³²³ Prisc. *GL* 2, 27, 20-22.

³²⁴ Mar. Vict. *GL* 6, 12, 15-18.

³²⁵ Ter. Maur. *GL* 6, 329, 142-145.

³²⁶ *DRP*, 54.

4.1.8 u:n ja i:n välimuoto

Erasmus oli kirjallisuudesta oppinut, että sanat *optimus* ja *pessimus* on joskus kirjoitettu *optumus*, *pessumus*. Hänen selityksensä on johdonmukainen: *quod in his aliud quiddam sonaret i quam in opimus et fimus*.³²⁷ Tämän hän omaksui ehkä Quintilianukselta, joka toteaa: *et medius est quidam u et i litterae sonus, non enim sic 'optimum' dicimus ut 'opimum'*.³²⁸ Quintilianus (1. vuosisata) mainitsee, että muotoja *optimus* ja *maximus* alettiin tietävästi käyttää ensimmäistä kertaa C. Caesarin (1. vuosisata eaa.) arvonimessä: *lam 'optimus' 'maximus' ut mediam i litteram, quae veteribus u fuerat, acciperent C. primum Caesaris inscriptione traditur factum*.³²⁹ Donatuskin (350-luku) viittaa siihen, että vokaalimerkit *i* ja *u* voivat joskus edustaa äänneitä, jotka ovat vokaalien */i/* ja */u/* väliltä: *in quibusdam dictionibus expressum sonum non habent, i, ut vir, u, ut optumus*.³³⁰ Samoin Martianus Capella (400-luku) arvioi ääntämisen muuttuneen ja että oikeinkirjoitusta on korjattu: *I littera in locum V litterae transiit, sic optimum et maximum item dicimus, cum optumus et maxumus diceretur*.³³¹ Sanat *lubens* ja *pessumus* ovat Priscianuksen (500-luku) esimerkkejä: *'lubens' pro 'libens' et 'pessumus' pro 'pessimus'*.³³² Priscianus mainitsee lähteekseen Donatuksen: *praeterea tamen i et u vocales, quando mediae sunt, alternos inter se sonos videntur confundere, teste Donato, ut 'vir', 'optumus', 'quis'*.³³³

Grammatikot jatkavat tässä perinnettä, johon ei Quintilianuksen jälkeen ole lisätty mitään. Klassisella kaudella muotoja *optumus* ym. pidettiin jo vanhentuneina. Erasmus mainitsee nämä muodot luultavasti siksi, että ne ovat Quintilianuksen antamia esimerkkejä. Erasmus arveli, että vaikka oikeinkirjoitus oli muuttunut, sanoissa *optimus* jne. on jokin muu vokaali, joka ei ole */i/*. Käsityksensä hän omaksui grammatikoilta, mutta todisteena hän piti sitäkin, että aikaisemmin oli kirjoitettu *optumus* jne.

4.1.9 y

Vokaali */y/* on latinalle vieras, mutta se esiintyi kreikkalaisissa lainasanoissa. Erasmus pohtii sen ääntymistä kreikassa ja ranskassa, mutta ei tee kovin selväksi sitä, että äänne oli alkuaan latinalle vieras. Kreikan ypsilon vastasi äännettä, joka Erasmusen mukaan kuulosti samalta kuin *u* ranskalaisten ääntämänä: *Pro u vero formabis v Gallicum, si labia paululum exporrecta iunxeris*.³³⁴ Erasmus viittaa siihen, että kreikkalaisia sanoja lainattaessa latinassa oli käytetty aluksi latinan vokaalimerkkiä *u* kreikan ypsilonin tilalla, vaikka latinan */u/* ei vastannut tarkasti äännettä, jonka merkinä ypsilon oli: *in vsurpandis Graecorum vocibus veteres frequenter u Graecum verterunt in v nostrum, velut in ὕς et sus, in μῦς et mus, in ὑπὲρ et super, in ὑπέρβιος*

---

³²⁷ *DRP*, 55.

³²⁸ Quint. *Inst.* 1, 4, 8.

³²⁹ Quint. *Inst.* 1, 7, 21.

³³⁰ Don. *GL* 4, 367, 15.

³³¹ Mart. Cap. 3, 293, 5.

³³² Prisc. *GL* 2, 25, 23-24.

³³³ Prisc. *GL* 2, 7, 15-16.

³³⁴ *DRP*, 54.

et superbus.³³⁵ Mutta Erasmusuksen esimerkit eivät ole lainasanoja kreikasta latinaan, vaan ne ovat johtuneet yhteisestä kantamuodosta.³³⁶ Kreikan ypsilon lainattiin latinaan, koska äänteelle /y/ tarvittiin oma kirjain. Erasmus toteaa: *v Gallico respondet u Graecorum, vel ipsa teste figura, quae nobis cum illis communis est, nisi quod nos sinistram lineam inferne protraximus v y*.³³⁷

Grammatikot ovat yksimielisiä siitä, että kirjainta y tarvitaan vain lainoissa. Priscianus kertoo, että sitä käytetään lainojen vuoksi: *Sunt igitur vocales numero quinque: a e i o u. Utimur etiam y Graecorum causa nominum*.³³⁸ Käsitöksensä siitä, miten kirjain y on tullut latinaan, Erasmus lienee omaksunut Marius Victorinukselta: *Y vero eodem ordine scriptum habemus quo illi, recisa tamen virgula iuxta*.³³⁹

Erasmus arvioi, että kreikkalaisissa lainoissa tarvittavaa kirjainta y vastaa äänne, joka on jotain vokaalien /i/ ja ranskalaisen äänteen /y/ väliltä: *sonum illius fuisse medium inter i et v Gallico more pronuntiatum*.³⁴⁰ Marius Victorinus väittää, että muodot *gyla, mysera, proxymus, optymus* ja *Sylla* kertoisivat varhaisemmasta tavasta ääntää, joka olisi muuttunut: *sic enim, gylam myserum Syllam proxymum, dicebant antiqui. Sed nunc consuetudo hominum ita loquentium evanuit, ideoque voces istas per u vel per i scribite*.³⁴¹ Erasmus kyllä mainitsee tämän ja luettelee samat esimerkit, mutta ilmeisesti hän ei silti ollut varauksetta samaa mieltä kuin Marius Victorinus, vaan toteaa tämän olleen vain eräs niistä, jotka ovat arvelleet, että kirjainta y tarvitaan myös joihinkin latinan sanoihin.³⁴²

4.2 Diftongit

4.2.1 Yleistä

Millainen äänne on diftongi? Erasmus esittää diftongin määritelmiä eri kohdissa dialogiaan *DRP*. Ensinnäkin diftongi on äänne, jossa ei ole konsonanttia. Tämän mainitsemista erikseen Erasmus pitää tärkeänä, koska silloisessa kreikassa eräiden diftongien jälkimmäinen vokaali oli muuttunut konsonantiksi. Esim. sanassa εὐαγγέλιον kreikan puhujat äänsivät konsonantin /v/, [evanggélion], mutta Erasmus arvioi tämän ääntämisen virheelliseksi: *Atqui diphthongus non conflatur ex vocali et consonante*.³⁴³ Diftongi ei myöskään ole lyhyt äänne, vaan pitkien vokaalien ja diftongien yhteinen piirre on se, että ne vastaavat kestoltaan kahta lyhyttä vokaalia: *Nam producta vocalis, quemadmodum et diphthongus, gemina quodammodo vocalis est*.³⁴⁴

Erasmus huomauttaa, että antiikissa oli neljä tapaa erotella tavuja toisistaan, jotta korvat kuulisivat äänneiden eron, ja yksi näistä oli diftongien ääntäminen: *Quattuor enim rationibus*

---

³³⁵ *DRP*, 55-56.

³³⁶ Ks. esim. Sihler 1995, 47.

³³⁷ *DRP*, 55.

³³⁸ Prisc. *GL* 2, 9, 8-9.

³³⁹ Mar. Vict. *GL* 6, 12, 14-15.

³⁴⁰ *DRP*, 90.

³⁴¹ Mar. Vict. *GL* 6, 20, 2-5.

³⁴² *DRP*, 90.

³⁴³ *DRP*, 58.

³⁴⁴ *DRP*, 56.

*curatum est a priscis, vt omnes syllabae, quantum licet, clarius audiantur, ne qua suffugiat aures: aspiratione, tono, productione et diphthongo.*³⁴⁵ Erasmuksen mukaan diftongi muodostuu kahdesta soinniltaan erilaisesta vokaalista, jotka muodostavat pitkän tavun: *Quoniam autem vocales principes sunt sonorum, diphthongum audibiliorem faciunt duae res, gemina vocalis et productio morae. Sonantior enim est prima in 'audio' quam in 'adeo' et 'vdus', in 'oĩvoç' quam in 'õvoç' et 'ĩõw'. Horum si nihil observatur, quid est oratio nisi incompositus vocum strepitus?*³⁴⁶ Ellei vielä tämäkään vakuuta kuulijaa eli tässä tapauksessa dialogin Leijonaa, jolle Karhu luennoi, Karhu kiinnittää huomion kansankieliin. Näin Erasmus ehkä haluaa puolustaa sitä, miksi hän jatkossa käyttää kansankielistä lainaamia sanoja valaistakseen latinan ja kreikan ääntämistä: *dilucide patet in linguis vulgaribus, quae et sono et scriptura discernunt longam a brevi, longam aut geminata vocali scribentes aut addita vocali vertentes in diphthongum.*³⁴⁷ Äidinkieltään hollantia apunaan käyttäen hän argumentoi, ettei suinkaan ole samantekevää, äännetäänkö /ě/, /ē/ vai /ae/: *Dic 'obesum' Batavice, audis e breve, dic 'simultatem', audis porrectum. Dic Batavice 'rotam', audis a breve; dic 'consilium', audis diphthongum ae. Idem fit in 'foramine' et 'vadite', in 'balneo' et 'lucro'.*³⁴⁸ Jo vuonna 1528 julkaistun laitoksen marginaalissa oli annettu silloisen hollannin kielen sanat *vet* (lihava), *veet* (kilpailu), *rat* (pyörä), *raet* (neuvo), *gat* (aukko), *gaet* (menee), *bat* (kylpy) ja *baet* (voitto).³⁴⁹ Sekä kreikassa että latinassa oli ollut diftongeja, jotka olivat aikojen saatossa muuntuneet monoftongeiksi. Erasmus käsittelee latinan ja kreikan diftongeja yhdessä olettaen, että kirjoitusasut kertovat alkuperäisestä tavasta ääntää. Siksi hän korostaa, että jokaista kirjainmerkkiä vastasi alun perin oma erityinen äänneensä: *Frustra igitur sunt distinctae litterae si sono nihil differunt.*³⁵⁰

Erasmus ei esitä missään luetteloa latinan diftongeista, vaan käsittelee kreikan, latinan ja kansankielten diftongeja rinnakkain. Erasmuksen mukaan muinaiset latinan puhujat saattoivat periaatteessa kuulla ja käyttää ainakin diftongeja /ei/, /au/, /eu/, /ae/ ja /oe/.³⁵¹ Diftongin määritelmän Erasmus on ehkä omaksunut Priscianukselta, joka määritteli sen pitkäksi kahdesta eri vokaalista muodostuvaksi äänneeksi: *Diphthongi autem dicuntur, quod binos phthongos, hoc est voces, comprehendunt. Nam singulae vocales suas voces habent et ae, quando a poetis per diaeresin profertur, secundum Graecos per a et i scribitur, ut 'aulai', 'pictai' pro 'aulae' et 'pictae'.*³⁵²

Erasmuksen dialogissa tavataan antiikin grammatikkojen luettelemat latinan diftongit *ae*, *oe*, *au*, *eu* ja *ei*. Äänneen /yi/ hän luokittelee diftongiksi, joka esiintyy klassisessa kreikassa ja joissakin kansankielissä, kuten ranskassa.³⁵³ Erasmus arvioi myös kansankielten diftongeja,

---

³⁴⁵ *DRP*, 62.

³⁴⁶ *DRP*, 62.

³⁴⁷ *DRP*, 70.

³⁴⁸ *DRP*, 70.

³⁴⁹ Vrt. Pope 1985, 640-641.

³⁵⁰ *DRP*, 58 ja 59.

³⁵¹ *DRP*, 53 ja 58.

³⁵² Prisc. *GL* 2, 37, 13-17.

³⁵³ *DRP*, 56 ja 58-59; vrt. Prisc. *GL* 2, 37, 11-12.

mutta toteaa joutuneensa aiheestaan sivuun ja tiivistää kantansa diftongeista: *Ex his autem quae retulimus satis est intellegi, et diphthongos posse sonari et olim sonari solitas.*³⁵⁴ Voimme tulkita Erasmuksen sanat niin, että monet digrafit edustivat latinassa muinoin äännteitä, jotka oli tapana ääntää siten, että niissä kuului kaksi erilaista vokaalia.

4.2.2 *ae, ai ja oi*

Erasmus arvelee, että latinan digrafi *ae* äännetään /ae/, mutta sitä tarkastellessaan hän olettaa, että lukija taitaa hollantia ja pystyy hollanninkielisten mallisanojen avulla kuvittelemaan, miltä tämä latinassa kuulosti: *Rursum Latinam diphthongum ae audis, quum (Batavus) sonat 'malus', 'vadit', 'consilium', 'sapor'.* Erasmus tarkoittaa silloisen hollannin kielen sanoja *quaet* (paha), *gaet* (menee), *raed* (neuvo) ja *smaek* (maku).³⁵⁵

Kreikan diftongia /ai/ käsitellessään Erasmus muistuttaa lukijaansa siitä, mikä on keisari saksaksi: *lam ai diphthongum euidenter audire licet in lingua Germanorum, quum nominant 'Caesarem'.*³⁵⁶ Erasmus lausuu malliksi lainauksen Hesiodokselta, jossa esiintyvät digrafit *κε*, *με* ja *αι*. Hän korostaa, että digrafi *αι* edustaa diftongia: *An non alium audis sonum in 'ai' quam in 'κε' aut in 'με'?* LEO: *Quidni audiam, ni surdus sim?* VRSVS: *Audis propemodum eam vocem, quam aedunt Sueui sonantes 'Caesarem' sua lingua.* LEO: *Maxime. Nec 'a' prorsus nec 'i' prorsus, sed tamen vtranque agnosco litteram.*³⁵⁷ Erasmukselle tuskin oli epäselvää, että nimi Caesar kirjoitettiin kreikaksi *Καῖσαρ*, sillä hän oli lukenut mm. Plutarkhosta kreikaksi. Voimme siksi perustellusti epäillä, että hän uskoi nimen Caesar eli *Καῖσαρ* ääntyneen alkuaan latinassa ja kreikassa aivan samalla tavalla. Silloisessa kreikassa digrafi *αι* ääntyi [e],³⁵⁸ mutta tässä Erasmus selvästi väittää, että digrafissa *αι* voidaan erottaa vastaavat vokaalit /a/ ja /i/. Hänen dialogistaan ei löydy ainuttakaan kohtaa, jossa hän väittäisi klassisen kreikan digrafin *αι* ääntyvän joissakin tapauksissa [ae] tai [e]. Täten hän tulee epäsuorasti esittäneeksi, että nimi Caesar äännettiin alkuaan [káisar].

Erasmus viittaa siihen, että latinassa on harvinaisena diftongit /ai/ ja /oi/. Väitteen tueksi saamme Vergiliuksen säkeen, jota dialogin Karhu tarkastelee. Karhu opettaa Leijonalle, miten tietty kohta Vergiliuksen *Georgica*-runosta tulee ääntää, joten se kirjoittaa muutaman säkeen miekan huoteraan laittaen kirjainten yläpuolelle joitakin ääntämistä kuvaavia lisämerkkejä:

Óptimā quāēque díēs míserīs mōrtálibus aēvi
Príma fúgit, súbeūnt mōrboi trístisque sēnéctūs
*Et lábor, et dírai*³⁵⁹ *rápít inclēméntia mórtis.*³⁶⁰

³⁵⁴ *DRP*, 59.

³⁵⁵ Caron 1972, 41; Vrt. Pope 1985, 362, 419 ja 640.

³⁵⁶ *DRP*, 58. Saksaksi keisari on *Kaiser* ['kaizeə].

³⁵⁷ *DRP*, 94.

³⁵⁸ Sturtevant 1940, 39.

³⁵⁹ Laitoksissa A (1528) ja B (1529) on muoto *dírae*; Cytowska 1973a, 91, viite 583. Erasmuksen on täytynyt kuitenkin tarkoittaa muotoa *dírai*; ks. *DRP*, 93, rivi 651.

Karhu kääntää Leijonan katsoa tekstiä miekan huotrassa ja lausuu itse säkeet ääneen. Sitten ne käyvät rivit yhdessä lävitse tavu tavulta. Sanan *morboi* ollessa vuorossa Leijona kysyy, *quid sibi vult diphthongus in posteriore?* Karhu toteaa, että *ut discernatur a genituo singulari*.³⁶¹ Vastaavan keskustelun Leijona ja Karhu käyvät sanasta *dirai*, josta Leijona kysyy: *Quur in dirai pro ae scriptum est ai?* Karhu vastaa, että tällä keinolla yksikön genetiivi erotellaan monikon nominatiivista.³⁶² Erasmus vihjaa, että merkkejä diftongeista /ai/ ja /oi/ saattoi joskus tavata runoudessa.³⁶³ Hän ei silti tee lukijalleen selväksi sitä, tuliko digrafit *ai* ja *oi* näissä tapauksissa ääntää diftongeina [ai] ja [oi], vai pitikö hän niitä pelkästään vanhojen sijapäätteiden jäänteinä oikeinkirjoituksessa. Hieman myöhemmin aksenteja käsitellessään Erasmus kirjoittaa samat säkeet ilman ääntämisestä kertovia lisämerkkejä ja ilman digrafeja *ai* ja *oi*.³⁶⁴

Erasmuksen teosten oikeinkirjoituksessa esiintyy joskus epäklassiseen tapaan digrafin *ae* korvautumista merkillä *e* ja päinvastoin. Hän esittää, että tarvitaan *gravis* ja *sirkumfleksi*, jotta *penè rem perdidit* pysyisi erossa ilmauksesta *pêne rem perdidit*.³⁶⁵ Mutta adverbi, jonka Erasmus kirjoittaa *penè*, on nykyisin rekonstruoitu muotoon *paene*.³⁶⁶ Erasmus myös äänsi digrafin *ae* joskus monoftongina, sillä hän esittää, että tarvitaan *gravis* ja *akuutti*, jotta ilmaus *ferè similem* eli "miltei samanlainen" erottuisi ilmauksesta "pedon kaltainen" eli *férae similem*.³⁶⁷ Erasmus siis kirjoitti *férae similem*, joten hänen täytyi tarkoittaa, että ainakin tässä tapauksessa digrafi *ae* äännetään monoftongina [ē], sillä muutoin esimerkissä ei olisi mieltä.

Erasmus oli omaksunut grammatikoilta sen käsityksen, että digrafi *ae* tulee aina ääntää diftongina klassista ääntämistä tavoiteltaessa. Sen ääntämistä monoftongina hän ei suosittelut, sillä sellainen saattoi aiheuttaa sanojen sekoittumista keskenään. Sanan *diēs* jälkimmäistä tavua hän kuvaa luonnostaan pitkäksi, joten se ääntyy *quasi sit geminum ee, et sono Gallico*. *Atqui vulgus non discernit 'aes' in eo unde est 'aeris', in 'dies' et 'fames' ab 'es' a 'sum'*.³⁶⁸ Dialogin Karhu neuvookin Leijonalle, että kahdesta eri vokaalimerkistä yhdistetyt digrafit pitää ääntää diftongeina ja että tätä pitää harjoitella. Karhu valitsee sanan *musae* mallisanaksi: *Itidem qui volet assuescere pronuntiandis diphthongis, primum diuidat, deinde contrahat in eandem vocem. Primum sonet musaë, deinde musæ*.³⁶⁹

Karhu myös kiinnittää edellä esittämässään Vergiliuksen säkeessä huomion sanaan *aevi* ja kysyy *Quur priorem non circumflectit sed acuit?*, jolloin Leijona vastaa: *Quoniam sequitur natura longa*.³⁷⁰ Hetken kuluttua Karhu lausuu säkeen uudelleen ja huomauttaa Leijonalle: *Iam in 'aevi'*

---

³⁶⁰ Verg. *Georg.* 3, 66-68; *DRP*, 91.

³⁶¹ *DRP*, 92.

³⁶² *DRP*, 93, rivi 651.

³⁶³ Vrt. *LHS* 1, 61 ja 67.

³⁶⁴ *DRP*, 93.

³⁶⁵ *DRP*, 98.

³⁶⁶ Ks. esim. *LHS* 1, 68.

³⁶⁷ *DRP*, 98.

³⁶⁸ *DRP*, 93.

³⁶⁹ *DRP*, 72.

³⁷⁰ *DRP*, 92.

*duo sensisti, et diphthongi vestigium et sonum Aeolicae litterae.*³⁷¹ Aksenteista Karhu toteaa: *Quum enim penultima sit brevis, in antecedenti tonus sit oportet, siue corripiatur illa sive porrigatur.*³⁷² Sana *aevi* pitäisi siis Karhun selvityksen perusteella ääntää [ʼae•wī]. Sana on kaksitavuinen Vergiliuksen säkeessä, jossa se muodostaa spondeen. Siten digrafi *ae* edustaa pitkää tavua, jossa kuuluu kaksi erilaista vokaalia.

Erasmus päätteli grammatikkojen tarkoittavan, että digrafi *ae* äännetään diftongina [ae]. Mutta esim. Priscianuksen mukaan on otettava huomioon, että digrafi *ae* äännetään monellakin eri tavalla tapauksesta riippuen. Hän tarkastelee aluksi tapauksia, joissa diftongi *ae* muuttuu etuliitteen vuoksi äänneeksi /ī/, esim. *laedo illīdo, caedo occīdo*. Hän myös huomauttaa, että digrafia *ae* käytetään merkittäessä eräitä muitakin äännteitä. Hän kiinnittää huomiota sanoihin, joissa digrafi *ae* äännetään [ē] tai [a]. Tässä on muistettava, että Priscianus tarkoittaa sanalla *diphthongus* sekä diftongia että digrafia: *ponitur pro e longa, ut 'scaena' pro 'σκηνή', et pro a, ut 'Aesculapius' pro 'Ἀσκληπιός', in quo Aeolis sequimur: illi enim 'νύμφαις' pro 'νύμφας' et 'φαῖσιν' pro 'φασίβ' dicunt.*³⁷³ Koska Priscianus kirjoitti 500-luvun alussa, on varmaa, että diftongi /ai/ oli jo antanut tilaa monoftongille /e/ ja että digrafin *ae* ääntäminen monoftongina oli jo aivan yleinen käytäntö koko valtakunnassa. Sen arvellaan yleistyneen 200-luvun lopussa.³⁷⁴ Servius (400-luvun vaihe) vertailee pitkää ja lyhyttä e-äännettä todeten, että äänne /ē/ on lähempänä sitä äännettä, joka merkitään i-kirjaimella ja että /ě/ on lähellä sitä äännettä, joka merkitään diftongin merkillä (eli digrafilla *ae*): *e quando producitur, vicinum est ad sonum i litterae, ut meta; quando autem correptum, vicinum est ad sonum diphthongi, ut equus.*³⁷⁵ Serviuksen aikaan digrafi *ae* äännettiin siis samaan tapaan kuin /ě/, joka taas äänntyi avoimemmin kuin /ē/.

Priscianuksen aikaan diftongista /ai/ muistutti siis enää vain oikeinkirjoitus. Vaikka hän esitti ääntämistä koskevia poikkeustapauksia, hän silti vaati, että digrafi *ae* pitää ääntää diftongina: *diphthongi autem dicuntur, quod binos phthongos, hoc est voces, comprehendunt. Nam singulae vocales suas voces habent et ae, quando a poetis per diaeresin profertur, secundum Graecos per a et i scribitur, ut 'aulai', 'pictai' pro 'aulae' et 'pictae'.*³⁷⁶ Priscianuksen mukaan siis kumpikin vokaalimerkki säilyttää digrafia *ae* lausuttaessa oman äännteensä. Tämä Priscianuksen käsitys ei voinut perustua siihen, miten tosiasiaassa äännettiin, vaan kyseessä oli epäilemättä grammatikkojen kirjallinen perimätieto, jonka myös Erasmus omaksui.

4.2.3 *oe ja oi*

Erasmuksen selvityksen mukaan latinan digrafi *oe* äännettiin /oe/. Tätä havainnollistaakseen hän luettelee latinaksi lukijalleen mallisanoja hollannista, ranskasta ja englannista: (*Latinam*

³⁷¹ *DRP*, 93. *Aeolica littera* eli digamma (F) äänntyi sentraalisena bilabiaalisena approksimanttina [w]. Erasmus käsittelee sitä toisaalla; ks. *DRP*, 56 ja 85-87. Vrt. *LHS* 1, 131; Sturtevant 1940, 65-68; Sihler 1995, 182-183; Suomi – Toivanen – Ylitalo 2006, 59.

³⁷² *DRP*, 68.

³⁷³ Prisc. *GL* 2, 38, 4-6.

³⁷⁴ Sturtevant 1940, 128.

³⁷⁵ Serv. *GL* 4, 421, 19-21.

³⁷⁶ Prisc. *GL* 2, 37, 13-17.

diphthongum) 'oe' vero (*audis*) quum (*Batavus*) sonat 'panem', 'nudum' et 'rubrum', 'callidum' et 'fragile' et 'necessitatem'; aut si dicas Gallice 'tribus vicibus', Britannice 'nix'.³⁷⁷ Erasmusen tarkoittamat sanat olivat *brood*, *bloot*, *rood*, *loos*, *broosc*, *nood*,³⁷⁸ *trois fois* ja *snow*.³⁷⁹ 1500-luvun hollannissa esim. sana *bloot* ääntyi ['blō^et] eli siinä oli vokaali /ō/ ja aavistuksenomainen vokaali /e/ ennen lopun konsonanttia.³⁸⁰

On osoitettu, että 1500-luvulla ranskan digrafi *oi* ääntyi [we].³⁸¹ Thurot tosin väittää, että Erasmusen aikaan ranskan diftongi /oi/ oli alkanut muuntua äänneeksi /oe/. Tietyissä sanoissa se kirjoitettiin muodossa *oè*.³⁸² Tämä voi olla merkki vain siitä, että muuttuneelle ääntämiselle etsittiin uutta kirjoitusasua, joka ei liiaksi poikkeaisi aikaisemmasta. Erasmus piti ranskan sanoja *trois fois* sopivina malleina opeteltaessa ääntämään kreikan digraffilla *oi* merkittyä äännettä: *oi diphthongus Gallis quibusdam est familiarissima, quum vulgari more dicunt mihi, tibi, sibi, aut quum pronuntiant fidem, legem ac regem. Hic enim audis euidenter vtramque vocalem o et i*.³⁸³ Hän tarkoitti sanoja *moi*, *toi*, *soi*, *foi*, *loi* ja *roi*.³⁸⁴ Tämä paljastaa, että Erasmus kiinnitti enemmän huomiota kirjoitusasuihin kuin siihen, miten todella äännettiin, sillä kuten jo todettiin, ranskan digrafia *oi* ei enää tuohon aikaan äännetty diftongina [oi], vaikka Erasmus näin väittää.

Neuvoessaan, miten diftongeja kannattaa opetella lausumaan, Erasmus antaa malliksi sanan *foenum*, jota hänen suosituksensa mukaan harjoitellaan lausumalla *primum foënum, mox foenum*.³⁸⁵ Erasmusen kuvaus viittaa siihen, että sana *foenum* äännetään hänen käsityksensä mukaan ['foe•num].³⁸⁶

4.2.4 au ja eu

Diftongit /au/ ja /eu/ Erasmus käsittelee tiiviisti muutamalla esimerkillä samassa yhteydessä: *Apud nos enim vtraque vocalis auditur in 'audio' et 'euge'; a quo sono Graecorum aures in tantum abhorrent, vt quum nostra sonare conantur, 'aüdio' dicant tetrasyllabum pro trisyllabo 'audio', et 'claüdu' trisyllabum pro 'claudus' disyllabo; pro 'heu' monosyllabo 'heü' disyllabum.*

³⁷⁷ *DRP*, 58.

³⁷⁸ Vrt. Caron 1972, 41; Pope 1985, 419 ja 640-641. Erasmusen antamien mallisanojen oikeinkirjoitus ja ääntäminen nykyhollanniksi neuvotaan seuraavasti: *brood* [brot] = leipä, *bloot* [blot] = paljas, *rood* [rot] = punainen, *loos* [los] = viekas, *broos* [bros] = hauras, *nood* [not] = tarve; ks. ohjeet teoksessa *Norstedts Nederländsk-Svenska ordbok, Van Dale Handwoordenboek Nederlands-Zweeds*, ed. G. Laureys, S. Fredriksson et al. Stockholm 1996. Mutta sanakirjan ohjeet ovat epätarkat, sillä jos kuuntelemme tarkkaan natiiveja, kuulemme näissä mallisanoissa uvulaarisen r-äänteen kuten ranskassa ja pitkän o-vokaalin, joka ennen konsonanttia muuttuu aavistuksenomaiseksi u-vokaaliksi; vrt. esim. *Talk More – Hollanti : opi lisää puhumalla*, EuroTalk, London 1995.

³⁷⁹ Caron 1972, 42; vrt. Pope 1985, 640-641.

³⁸⁰ Caron 1972, 46.

³⁸¹ Pope 1985, 606, viite 241; vrt. Caron 1972, 50, viitteet 72 ja 77.

³⁸² Thurot 1881, 1. osa, 377; Thurot 1881, 2. osa, 491-494 ja 745.

³⁸³ *DRP*, 58.

³⁸⁴ Caron 1972, 41; Pope 1985, 640-641; vrt. Thurot 1881, 2. osa, 494.

³⁸⁵ *DRP*, 72.

³⁸⁶ On esitetty, että muodot *foenum* ja *faenum* olisivat hyperkorrekteja ja että klassinen muoto olisi *fënum* (heinä); Bonioli 1962, 32, alaviite 75. Italian sana *fieno* lienee kuitenkin eri vaiheiden kautta johtunut sanasta *faenum* eikä *fënum*. Lisäksi Varrolla tavataan sana *faeniscia* (heinänleikkuu); ks. Sturtevant 1940, 126.

Erasmus huomauttaa, että kreikan vastaavat digrafit eivät edustaneet diftongeja: *quum sua efferunt, in diphthongo propemodum sonant f aut v consonans*. Esim. sana βασιλεύς ääntyi silloisessa kreikassa [vasilefs].³⁸⁷ Tätä hän kuitenkin piti virheellisenä, joten hän neuvoo, että diftongeja /au/ ja /eu/ kannattaa harjoitella lausuen *primum 'aüdio' tetrasyllabum, mox 'audio' trisyllabum; primum 'eüge' trisyllabum, mox 'euge' disyllabum, sic vt vtranque vocalem liceat agnoscere, quamvis sono confuso*.³⁸⁸ Päätteen -o kestoä ääntämisessä Erasmus ilmoittaa lähteekseen Diomedeen, jonka mukaan sanan lopussa oleva -o ääntyy pitkänä, olipa kyseessä nomini tai verbi.³⁸⁹ Siten Erasmus selostuksen perusteella sanojen *audio* ja *euge* oikea ääntäminen kuuluu ['audiō] ja ['euge]. Tässä on merkillepantavaa, ettei Erasmus sano mitään digrafin *au* ääntymisestä monoftongina, vaan kiinnittää huomiota vain siihen, mitä virheitä kreikkalaiset hänen mielestään tekevät ääntäessään digrafeja *au* ja *eu*.

4.2.5 ei

Diftongia /ei/ Erasmus käsittelee vain pintapuolisesti todeten, että sitä kuulee ainakin hänen äidinkieleessään hollannissa. Mallisanoja hollannista hän luettelee latinaksi: *apud nos sentitur diphthongus ei, si Hollandice dicas 'ouum', 'paratus', 'versutiae', 'Maius', 'facinus', 'seductus', 'caro'*.³⁹⁰ Mallisanansa Erasmus ilmoittaa vain latinaksi. Caron arvelee, että hän olisi tarkoittanut sanoja *ei, bereid, loosheid, Mei, feit, gescheiden* tai *verleid* ja *vleis*,³⁹¹ Popen mukaan *ei, bereid, leip, Mei, feit, verleid* ja *vleis*.³⁹² Erasmus todistelee, että klassisessa kreikassa on diftongi /ei/, mutta latinasta hän keksii vain yhden esimerkin, interjektion *hei mihi*.³⁹³

Cicero kirjeessään Paetukselle vertaili latinan ja kreikan sanoja *bīnī* ja βίῃει todeten, että sanat ääntyvät samaan tapaan.³⁹⁴ Tarina oli Erasmuselle tuttu, sillä hän viittaa tähän Ciceron kirjeeseen todistaakseen, että latinan *b* ja kreikan β ääntyivät samaan tapaan,³⁹⁵ mutta ei huomaa mainita, että kreikan digrafin ει täytyi Ciceron aikaan ääntyä [i].

4.3 Puolivokaalit

4.3.1 u consonans ja i consonans

Puolivokaaleilla³⁹⁶ tarkoitetaan nykyään samaa asiaa kuin erilaisilla approksimanteilla, joita on sentraalisia, lateraalisia ym. Erasmus etenemistä haittasi foneettisen teorian puutteellisuus, sillä grammatikkojen tapaan hänen oli vaikea irtautua kirjaimista tarkastellakseen äänneitä

³⁸⁷ *DRP*, 58; vrt. Pope 1985, 418.

³⁸⁸ *DRP*, 72.

³⁸⁹ *DRP*, 67. Vrt. Diom. *GL* 1, 435.

³⁹⁰ *DRP*, 58.

³⁹¹ Caron 1972, 40 ja 49, viite 65.

³⁹² Pope 1985, 418.

³⁹³ *DRP*, 53 ja 94.

³⁹⁴ Cic. *Ad. fam.* 9, 22.

³⁹⁵ *DRP*, 75.

³⁹⁶ Toisin kuin nykyään, termi *semivocalis* tarkoittaa grammatikkojen ja Erasmus latinassa konsonanteja, jotka on mahdollista lausua ilman vokaalia: *f, l, m, n, r, s* ja *x*; ks. esim. Pomp. *GL* 5, 101, 1-23.

sellaisinaan. Kuten grammatikot myös Erasmus otti tarkasteltavakseen latinan kirjaimet *V* ja *I* pohtien, miten ne äännetään eri tilanteissa. Koska kirjaimet *V* ja *I* toimivat sekä vokaali- että konsonantikäytössä, Erasmus seurasi grammatikkojen käytäntöä erotellen toisistaan äänneet *u vocalis* ja *u consonans* sekä *i vocalis* ja *i consonans*. Aivan vastaava pulma kohdataan Erasmusuksen tarkastellessa kreikan digammaa, joka ulkomuodoltaan muistutti latinan kirjainta *F*. Erasmus näkee suuren vaivan näitä merkkejä selvitellessään pääsemättä kuitenkaan eroon tavastaan pitää kirjainmerkkejä lähtökohtanaan. Niinpä hän käsitteli latinan aakkosia *b*, *u* ja *f* sekä kreikan aakkosia β , u , φ ja F (digamma) yhdessä ja pyrki erottelemaan toisistaan äänneet, joita voisimme luonnehtia bilabiaaliseksi ja labiodentaaliseksi sentraaliseksi approksimantiksi, labiodentaaliseksi frikatiiviksi ja bilabiaaliseksi plosiiviksi, joka on aspiroitu. Oikeinkirjoitus vaihteli Erasmusuksen aikaan, mutta hän itse käytti sanan alussa kirjainta *v* ja muissa tapauksissa kirjainta *u* sekä vokaalin että konsonantin merkkinä. Kirjainta *j* hän ei käyttänyt, vaan kirjainta *i* sekä vokaalin että konsonantin merkkinä.³⁹⁷ Hiukan ennen Erasmusuksen aikaa oli Leon Battista Alberti (1404-1472) esittänyt, että äänneille *u consonans*, *u vocalis*, *i consonans* ja *i vocalis* pitää määritellä omat kirjainmerkkinsä. Antonio de Nebrija käytti jo teoksessaan *Gramática castellana* (1492) merkkejä *j* ja *v* konsonanttien merkkeinä erotuksena vokaaleista *i* ja *u*, mutta uudistus tuli laajemmin tunnetuksi vasta ranskalaisen Pierre de la Raméen (1515-1572) teoksen *Scholae Grammaticae* (1559) kautta.³⁹⁸

Erottelu oli tehtävä äänneiden *u consonans* ja *u vocalis* välillä, sillä *u consonans* äännettiin tuolloin, kuten nykyään sanoisimme, labiodentaalisena frikatiivina. Erasmus kuitenkin epäili, ettei se vastannut alkuperäistä ääntämistapaa. Vastaavasti *i consonans* äännettiin frikatiivina tai affrikaattana. Hän etsi todisteita osoittaakseen, että *u consonans* äännyi [w] ja *i consonans* [j]. Niinpä dialogin *DRP* Karhu neuvoo Leijonalle, miten harjoitellaan ääntämään tavut *ia* ja *va*:
*Sona iā, duabus syllabis. LEO: Iā. VRSVS: Contrahe. LEO: Ia. VRSVS: Fac idem in vā. LEO: Vā. VRSVS: Contrahe simili modo. LEO: Sentio sonum primae syllabae in nostratibus verbis, quum dicimus vigilare, molle, vinum, et habitare.*³⁹⁹ Näiden vokaalien konsonanttivastineet eivät siis Erasmusuksen kuvauksen mukaan soinniltaan olennaisesti eronneet vokaaleista, vaikka ne olivatkin konsonantikäytössä. Samalla hän kuvailee hollannissa käytetyn kirjaimen *w* siten, että se voi vastata vain bilabiaalista sentraalista approksimanttia /w/. Erasmus ei tekstin seassa anna mallisanoja hollanniksi vaan latinaksi, mutta sanat *wacken* (valvoa), *weeck* (heikko), *wyn* (viini) ja *wonen* (asua) oli merkitty jo vuoden 1528 edition marginaaliin.⁴⁰⁰ Asialla on merkitystä jatkossa, kun Erasmus käyttää kirjainta *w* latinalaisissa sanoissa. Tätä kirjainta käyttämällä hän haluaa tehdä selväksi, että äänne, joka tuolloin äännettiin kirjaimen *v* vastineena latinalaisissa sanoissa, ei ollut alkuperäinen klassisen latinan äänne, vaan että alkuperäinen vastaa sitä äännettä, jonka merkkinä hollantilaiset käyttävät kirjainta *w*, esim. *wanus*, *riwus*.⁴⁰¹

³⁹⁷ Erasmusuksen käsialasta on näytteitä hänen koottujen teostensa Amsterdamin editiossa, ks. esim. *ASD* 4/2, 166-168.

³⁹⁸ Bonioli 1962, 42, viite 1; Kukenheim 1951, 59.

³⁹⁹ *DRP*, 84.

⁴⁰⁰ Cytowska 1973a, *DRP*, 85, viite riville 331; vrt. Pope 1985, 449 ja 618, viite 376.

⁴⁰¹ *DRP*, 85.

Eräs Erasmusuksen antama esimerkki murteellisen ääntämisen ongelmista kiinnittää huomion erityisesti latinan puolivokaaleihin. Hän kertoo tarinan keisari Maksimilianuksen audienssilla pidetyistä puheista, joiden pitäjillä oli kaikilla vahva korostus. Liiallisen aspiroiva ja frikativisoiva korostus jätti latinan puolivokaalit huomiotta: *Caesarea maghestas pene caudet fidere fos, et horationem festrām lipenter audifit (...)*.⁴⁰² Erasmus siis osoittaa, että joudumme puolivokaalien yhteydessä käsittelemään niin labiodentaalisia frikatiiveja, aspiroituja bilabiaalisia plosiiveja kuin palataalisia soinnillisia frikatiivejakin. Hänen johtopäätöksensä perustuivat latinalaisten sanojen ja niiden kreikkalaisten translitteraatioiden vertailuun sekä grammatikkojen selontekoihin. Asia ei kuitenkaan ollut yksinkertainen, sillä monta erilaista äännettä oli saatava toisistaan erilleen.

4.3.2 *i consonans eroteltuna äänneistä /z/ ja /dʒ/*

Erasmusuksen mukaan *i consonans* äännettiin usein niin, ettei se enää muistuttanut äännettä *i vocalis*, vaan tilalle oli tullut jonkinlainen frikatiivi tai affrikaatta: *pro i propemodum sonant g, vt gecit pro iecit, egicio pro eiicio*. Jotkut äänsivät myös *pro ianua zānuā, pro Iesus Zesus, pro iecur zecur*, mutta Erasmus muistuttaa, että *i consonans* ja *i vocalis* olivat alkuaan samanlaisia. Äänne *i consonans* oli luonteeltaan *sonus medius inter vocalem et consonantem*.⁴⁰³ Erasmus ei kuvaile *g*:n ääntämistä soinnillisena frikatiivina tai affrikaattana selvästi missään, vaikka hän toisaalla viittaa siihen, että se tavuissa *ge* ja *gi* äännyy eri tavoin kuin tavuissa *ga*, *go* ja *gu*.⁴⁰⁴ Se sijaan *z*:n ääntämisen soinnillisena frikatiivina hän esittää jäljempänä.⁴⁰⁵

Erasmusuksen mukaan äänne *i consonans* oli olennaisesti vain konsonanttikäytössä oleva *i vocalis*, minkä opimme lukiessamme, kuinka Erasmus vertailee näiden ääntämistä: *lam i minus etiam diducto rictu sonatur ac pene coeuntibus dentibus, quibus sensim lingua illiditur, qua parte sunt genuini, sic vt labia nihil adiuuent sonitum, sed reducantur potius aliquantulum, vt in e*. Äänne *i consonans* syntyy, kuten Erasmus jatkaa, kun vokaali /i/ muuttuu konsonantiksi.⁴⁰⁶

Toisaalla Erasmus kuvailee äänteen *i consonans* virheellistä käyttöä tapauksissa, joissa tulisi ääntää ainoastaan pitkä vokaali /i/: *Rursus alii sic sonant tibiis, Virgiliū, vt ante secundum i videaris audire i consonantem, et pro duabus efferunt treis*.⁴⁰⁷ Erasmusuksen aikalaiset lausuivat siis tämän nimen [virgīlijī].

4.3.3 *u consonans eroteltuna äänneistä /f/ ja /pʰ/*

On eroteltava toisistaan äänneet, joita edustavat latinassa *ph*, *f* ja *v*. On myös tehtävä selväksi, millainen on äänneiden *u consonans* ja *u vocalis* välinen ero. *V* eli *u consonans* oli tapana ääntää labiodentaalisena frikatiivina, mutta myös *f* ja *ph* äännettiin labiodentaalisina frikatiiveina.

---

⁴⁰² *DRP*, 100.

⁴⁰³ *DRP*, 48-49.

⁴⁰⁴ *DRP*, 77.

⁴⁰⁵ *DRP*, 81.

⁴⁰⁶ *DRP*, 54.

⁴⁰⁷ *DRP*, 49.

Erasmus päätteli, että nämä äänteet olivat sekoittuneet keskenään, joten hän käsitteli niitä yhdessä saadakseen ne toisistaan erilleen. Eräs hänen lähteistään oli ilmeisesti Diomedes.⁴⁰⁸

Erasmus arvelee, että *u consonans* on ääntynyt lähes samaan tapaan kuin vokaali /u/: *Si quando coguntur nostra suis litteris scribere, pro Valentinus faciunt Οὐαλεντῖνος pentasyllabum. In hunc opinor vsum Aeoles repererant digamma, quod medium esset inter v consonans nostrum et φ.*⁴⁰⁹ Kreikan digrafi ou ääntyi [ū], minkä Erasmus osoittaa toisaalla.⁴¹⁰ Hollannin *w*, johon hän ilmeisesti viittaa ilmauksella *u consonans nostrum*, taas ääntyi [w].⁴¹¹ Erasmus siis päätteli, että latinan *u vocalis* oli hyvin lähellä sitä äännettä, jota vastasi kreikassa digrafi ou, ja että latinan *u consonans* äännettiin muutoin joksikin samalla tavalla, mutta sen tehtävä oli toimia konsonanttina. On huomattava, että Erasmus erottelee digamman edustaman äänteen siitä äännteestä, jota kreikassa edusti digrafi ou. Mitä hän tarkoittaa sillä, että digamma vastasi sellaista äännettä, joka oli hollannin äänteen /w/ ja kreikan kirjainta φ vastaavan äänteen välimuoto?

Erasmus muistuttaa, että latinan *b*:llä ja *v*:llä oli taipumus mennä sekaisin: *vulgus autem, et qui vulgatam pronuntiationem non dedidicerunt, interdum pro b pronuntiant v consonans, et contra, vt bibit pro viuit et viuit pro bibit.*⁴¹² Erasmus muistelee nähneensä käsikirjoituksissa jälkiä *b*:n korvautumisesta *p*:llä tai *v*:llä: *pabismus pro baptismus, et velle pro belle, et bictus pro pictus.*⁴¹³ Koska *b* ja *p* olivat bilabiaalisia, täytyi myös *u consonans* katsoa bilabiaaliseksi, sillä muuten nämä eivät olisi menneet keskenään sekaisin. Latinan äännettä *u consonans* alettiin Bysantissa translitteroida kreikkaan kirjaimella β, mutta tämä ei todistanut Erasmusen aikalaisille, että *u consonans* olisi ollut bilabiaalinen, vaan pikemminkin, että β ja *u consonans* olisivat molemmat olleet labiodentaalisia frikatiiveja, kuten ne Erasmusen aikana olivatkin.⁴¹⁴ Erasmus kuitenkin osoittaa Ciceroon viitaten, että klassisen kreikan β vastasi samaa äännettä, jota latinassa edustaa kirjain *b*. Tämä taas oli bilabiaalinen äänne, ei labiodentaalinen, minkä Erasmus todistaa selvitellessään bilabiaalisia plosiiveja.⁴¹⁵ Klassisen kreikan β oli bilabiaalinen, mutta se oli selvästi erilainen kuin *u consonans*. Se oli plosiivi, mitä *u consonans* ei ollut: β *apud priscos Graecos idem sonuisse, quod apud Latinos sonabat b.*⁴¹⁶ Cicero kirjoittaa, että *bini* on latinaksi säädyllinen sana, mutta samoin ääntyvä kreikan βίνοι onkin sopimaton sana. Erasmus huomauttaa, että jos kreikan β olisi Ciceron aikaan ääntynyt kuten latinan *v*, Ciceron mallisanan latinasta olisi täytynyt olla *vini* eikä *bini*.⁴¹⁷ Vastaavasti kreikan sanat βούς ja βαλανεῖον olivat

---

⁴⁰⁸ Vrt. Diom. *GL* 4, 423, 28-30; Diom. *GL* 4, 424, 15-18.

⁴⁰⁹ *DRP*, 56.

⁴¹⁰ *DRP*, 55.

⁴¹¹ *DRP*, 85, viite riville 331; vrt. Pope 1985, 449 ja 618; viite 376.

⁴¹² *DRP*, 75.

⁴¹³ *DRP*, 76.

⁴¹⁴ Vrt. Traina 1967, 46-47; *DRP*, 58.

⁴¹⁵ *DRP*, 74 ja 79.

⁴¹⁶ *DRP*, 75.

⁴¹⁷ *DRP*, 75; Cic. *Ad. fam.* 9, 22.

latinaksi *bos* ja *balneum*.⁴¹⁸ Jos β olisi vastannut samaa äännettä kuin *v*, mallisanat olisivat latinaksi *vos* ja *valneum* tms.

Erasmus siis osoitti, että klassisen kreikan β ja klassisen latinan *u consonans* eivät olleet labiodentaalisia frikatiiveja, vaan bilabiaalisia äänneitä. Ne oli kuitenkin vielä saatava toisistaan erilleen. Myös digamman suhde äänneeseen *u consonans* ja kirjainta *f* vastaavaan äänneeseen oli selviteltävä.

Seuraavaksi Erasmus ottaa tarkasteltavakseen kirjainmerkin *f* historian. Hän oli perillä siitä, että kreikassa oli ollut digammaksi kutsuttu kirjainmerkki φ , jota keisari Claudius oli ehdottanut täydentämään latinan aakkostoa. Tästä Erasmus päätteli, ettei digamma voinut edustaa samaa äännettä kuin latinan *F*, muutenhan Claudiuksella ei olisi ollut mitään syytä ehdottaa digamman käyttöönottoa myös latinassa. Koska latinassa kuitenkin jo oli samannäköinen merkki, Claudius esti näiden sekaantumisen päättämällä, että latinassa digamma merkitään ylösalaisin, $\mathcal{J}$.⁴¹⁹ Erasmus tarkentaa, että digamma ääntyi osittain samaan tapaan kuin kreikan φ ja osittain kuten latinan *u consonans*. Tässä yhteydessä on tärkeää huomata, ettei klassisen kreikan φ ääntynyt labiodentaalisena frikatiivina [f]. Silloiset kreikkalaiset käyttivät merkkiä φ translitteroidessaan latinan äänneen /f/, mutta kreikan φ :n klassinen ääntäminen oli alkuaan aspiroitu bilabiaalinen plosiivi: φ *sive ph*.⁴²⁰ Tätä seikkaa Erasmus ei voinut päätellä grammatikkojen selontekojen perusteella, sillä grammatikot ovat yhtä mieltä siitä, että kreikan φ ääntyi kuten latinan *f*. Esim. Diomedes esittää, että latinan *f* ja kreikan φ ääntyivät aivan samaan tapaan, mutta latinan kirjainta *f* ei käytetä kirjoitettaessa kreikkalaisia sanoja.⁴²¹ Priscianuskin myöntää, että latinan digrafi *ph* äännettiin labiodentaalisena frikatiivina: *inter c sine aspiratione et cum aspiratione est g, inter t quoque et th est d et inter p et ph sive f est b*.⁴²² Myös Terentianus Maurus tähdentää, että oppilaat on opetettava käyttämään digrafia *ph* kreikkalaisissa nimissä: *nec sinas errare puerum, quando Daphnin scripserint, semivocalem locandam primam ut istam existimet: quippe nos, si quando graecum φ necesse est exprimi, P et H simul solemus, non latinam hanc, ponere, cuius a graeca recedit levis atque hebes sonus*.⁴²³ Miten Erasmus siis päätteli, ettei digrafi *ph* alkuaan ääntynyt samaan tapaan kuin kirjain *f*?

Erasmus ei tyydy siihen, että latinassa digrafi *ph* ja kirjain *f* äännettäisiin samalla tavalla, koska hän pitää kiinni siitä periaatteesta, että eri kirjainmerkeillä tarkoitetaan eri äänneitä. Hän huomauttaa, että meidän tulisi selittää, miksi kreikan φ translitteroidaan latinaan digrifilla *ph* eikä kirjainmerkillä *f*. Latinan *f* on *semivocalis*, kun taas φ on *muta*, kuten Erasmus tähdentää, joten niiden ääntämisessä täytyy olla ero.⁴²⁴ Erasmus oli pannut merkille, että grammatikot luokittelivat konsonantit *p, c* ja *t* myykkiin, *mutae*. Kirjain *h* taas oli heille ainoastaan aspiraation

⁴¹⁸ *DRP*, 75.

⁴¹⁹ *DRP*, 86; Quint. *Inst.* 1, 4, 8; Quint. *Inst.* 1, 7, 26; Ter. Maur. *GL* 6, 330, 162-164; Mar. Vict. *GL* 6, 15, 4-10; Mar. Vict. *GL* 6, 23, 28-29.

⁴²⁰ *DRP*, 74.

⁴²¹ Ks. Diom. *GL* 4, 424, 15-18.

⁴²² Prisc. *GL* 2, 20, 9-10.

⁴²³ Ter. Maur. *GL* 6, 350, 842-846.

⁴²⁴ *DRP*, 82.

merkki.⁴²⁵ Digrafi *ph* oli siis aspiroitu *muta*. Priscianus tekee selväksi, että myös kreikan ϕ kuului mykkiin. Hän myöntää, että hänen aikanaan (500-luvulla) latinan kirjain *f* ja digrafi *ph* on tapana ääntää samalla tavalla, mutta väittää silti, että niiden ääntämisessä kuuluisi olla ero.⁴²⁶

Digrafia *ph* ja kirjainta *f* vastaavien äänteiden erotteluun Erasmus antaa seuraavan ohjeen: *In ph magis stringuntur labia, priusquam erumpat spiritus; is erumpit vehementior labiis ac dentibus latius diductis. In f lenius, dentibus pene coeuntibus, et inferiore, vt dictum est, labro superioribus dentibus affixo, vt inter haec littera velut effletur.*⁴²⁷ Erasmus siis selvästi kuvaa digrafia *ph* vastaavan äänteen aspiroiduksi bilabiaaliseksi plosiiviksi. Kirjaimen *f* kuvaukseksi Erasmus antaa ilmeisen labiodentaalisen frikatiivin kuvauksen. Quintilianukseen viitaten hän muistelee, että Cicerolta tunnetaan tarina, jossa kreikkalainen todistaja ei oikeudessa osannut ääntää oikein nimeä *Fundanus*, vaan tuli ääntäneeksi tavalla, joka tulisi kirjoittaa *Phundanus*.⁴²⁸ Quintilianus viittaa Ciceron sittemmin kadonneeseen puheeseen *pro Fundanio*.⁴²⁹ Cicero tuskin olisi tällaista tarinaa kertonut, jos kreikan ϕ ja latinan digrafi *ph* olisivat ääntyneet [f]. Tällöinhän kreikkalainen olisi osannut lausua nimen oikein. Samassa yhteydessä Erasmus mainitsee myös Quintilianuksen tarinan etsintäkuulutetusta *Amphiosta*, jonka nimen oli maalainen lausunut *Ampio*.⁴³⁰ Labiodentaalisen frikatiivin täytyi siis Ciceron aikaan olla kreikkalaisille outo äänne.

Erasmus siis todisti digrafin *ph* vastaavan bilabiaalista aspiroitua plosiivia ja kirjaimen *f* labiodentaalista frikatiivia, mutta oli tarpeen vielä selittää, miten *f*-kirjaimen näköinen digamma *f* äännettiin ja mitä tekemistä sillä oli latinan äänteen *u consonans* kanssa. Keisari Claudiuksen päätös korvata digammalla latinan *u consonans* oli yritys erottaa vokaali /u/ ja *u consonans* toisistaan. Erasmus huomauttaa, että jos digamma olisi ääntynyt kreikassa samaan tapaan kuin ϕ , toinen niistä olisi turha. Hän korostaa, että latinan *u consonans* muistutti sitä äännettä, jota kreikassa oli edustanut *f*-kirjaimen näköinen digamma.⁴³¹

Erasmus toteaa, että silloinen *u consonans* ja *f* muistuttavat toisiaan erittäin paljon: *tanta est soni vicinitas, vt si paulo lenius sones f, fiat v; si paulo pressioribus labris v, fiat f.*⁴³² Sitten hän huomauttaa, että grammatikot vaikenevat tästä, ja epäilee, etteivät nämä äänteet alkuaan ole muistuttaneet toisiaan. Hän kertoo, että hollannin kielessä käytetään merkkiä *w*, kun halutaan ilmoittaa, että kyseessä on pehmeämmin ääntyvä konsonantti kuin *v*, jonka merkki hollannissa on *v*. Hän luettelee latinaksi mm. sanoja *pinguem*, *simultatem*, *scito* ja *legem*, ja dialogin marginaalissa on vastaavat hollannin sanat: *vet* (lihava), *veet* (riita), *weet* (tietää) ja *wet* (laki). Hollannin sanoja *vet* ja *veet* ei erottaisi sanoista *wet* ja *weet*, ellei käytettäisi merkkiä *w* ja sitä vastaavaa äännettä. Hän siis viittaa siihen, että silloisen hollannin sanojen *weet* ja *wet* alussa on konsonantti, joka ääntyi eri tavoin kuin *v*, joten hollannissa tarvittiin sille erillinen merkki, ja

⁴²⁵ Ks. esim. Serg. *GL* 4, 520, 17-18; Serg. *GL* 4, 520, 24-25.

⁴²⁶ Prisc. *GL* 2, 19, 6-11.

⁴²⁷ *DRP*, 84.

⁴²⁸ *DRP*, 83.

⁴²⁹ Ks. Quint. *Inst.* 1, 4, 14.

⁴³⁰ *DRP*, 83; Vrt. Quint. *Inst.* 12, 10, 57.

⁴³¹ *DRP*, 82; vrt. esim. Prisc. *GL* 2, 15, 1-7; Prisc. *GL* 2, 19, 8-11..

⁴³² *DRP*, 84.

ettei vastaava äänne ollut käytössä silloisessa latinassa.⁴³³ Mikäli Erasmuksen analyysi pitää paikkansa, silloisen hollannin merkkiä *w* vastaava äänne ei ollut labiodentaalinen frikatiivi, sillä latinassa oli hänen aikanaan käytössä kaksi labiodentaalista frikatiivia, /f/ ja /v/. Hän korosti, ettei *u consonans* alkuaan ollut näistä kumpikaan ja että malli saadaan silloisen hollannin kirjainta *w* vastaavasta äänneestä.

Seuraavaksi Erasmus ryhtyy todistamaan, että alkuaan latinan *u consonans* ääntyi samaan tapaan kuin silloisen hollannin *w*. Hän muistuttaa, että latinassa on joitakin tapauksia, joissa *u consonans* ja *u vocalis* esiintyvät rinnakkain, viitaten Aulus Gelliuksen esimerkkiin sanoista, joiden pääte on *-uus*: "*diius*" et "*riius*" et "*cliius*" non "*us*" *syllaba terminantur, sed ea, quae per duo "u" scribenda est, propter cuius syllabae sonum declarandum reperta erat noua littera, quae digamma appellatur.*⁴³⁴ Jos päätettä *-us* edelsi *u consonans*, seurasi hankaluus, jossa sama kirjain ääntyi kahdella eri tavalla samassa sanassa, kun kirjainta *v* käytettiin sekä vokaalin että konsonantin merkinä. Tämän ratkaistakseen keisari Claudius oli keksinyt ehdottaa, että *u consonans* korvattaisiin digammalla.⁴³⁵

Erasmus päättelee, että *u consonans* ääntyi alkuaan aivan samaan tapaan kuin digamma, jonka taas täytyi ääntyä samaan tapaan kuin silloisen hollannin *w*. Tätä hän perustelee esittäen, että monet Euroopan paikkanimet ovat peräisin latinasta, kuten *Comitis vicus*, *Pastorum vicus* ja *Fontium vicus*, joiden silloiset nimet, *Contwyck*, *Harderwyck* ja *Bruynswyck*, oli merkitty dialogin *DRP* marginaaliin. Hän esittää, että näiden kaupunkien nimissä latinan *u consonans* on säilytetty: *in quibus vltima scribitur per v duplex; vnde colligere licet quid olim sonuerit Latinis v consonans in vicus, vanus et rivus.*⁴³⁶ Etsiessään todisteita digamman käytölle latinassa, Erasmus mainitsee Quintilianuksen, Priscianuksen, Aulus Gelliuksen, Marius Victorinuksen, Terentianuksen ja aikalaisensa Giovanni Tortelliin. Terentianus Maurukselta hän lainaa joitakin säkeitä, joissa mainitaan digamma.⁴³⁷ Quintilianusta Erasmus siteeraa suoraan, mutta lisää itse sitaattiin nurin päin merkityn digamman: *nec inutiliter Claudius Aeolicam illam ¶ ad hos usus litteram adiecerat.*⁴³⁸

Erasmus oli lukenut Giovanni Tortellin teosta *Orthographia*, sillä hän mainitsee, että Tortelli oli nähnyt Roomassa piirtokirjoituksen, jossa sana *vixit* oli kirjoitettu *fixit*.⁴³⁹ Kyseessä on siis kirjaimen *F* käyttö äänneen *u consonans* merkinä. Erasmus viittaa Tortellin teoksessa tähän: *uoluit Claudius Cæsar pro u.consonante ipsum digamma inuersum hac scilicet figura : F. transcribendū esse: ut propriam haberemus litteram ubi u.consonantem facimus : idq̄ nos ipsi Romæ quibusdam in locis scriptū aspeximus ut serfus pro seruus : Fulgus pro uulgus : Fixit pro uixit : e quibus hoc unū epitaphium inseruisse sat sit. DIS. MANIBVS SACRVM SECVNDVS. FIXIT. MENS. IX. DIES. XXVI. PETRONIA. NOESOROR. EIVS. FIXIT. ANNVM. MENS. III. DIES. XII. HIC. SEPVLTIS.*

⁴³³ *DRP*, 84.

⁴³⁴ Aul. Gell. *Noct. Att.* 14, 5, 2.

⁴³⁵ Aul. Gell. *Noct. Att.* 14, 5, 2.

⁴³⁶ *DRP*, 85.

⁴³⁷ *DRP*, 86.

⁴³⁸ Vrt. *DRP*, 86 ja Quint. *Inst.* 1, 7, 26.

⁴³⁹ *DRP*, 86.

SVNT.⁴⁴⁰ Tortelli siis ilmoittaa nähneensä digamman merkittynä piirtokirjoitukseen nurin päin, vaikka se on hänen tekstissään oikein päin.

Jossakin Priscianuksen kopiossa Erasmus oli saattanut nähdä digamman nurin päin, sillä Priscianus kirjoittaa: *id est 'vau' ab ipsius voce profectum teste Varrone et Didymo, qui id ei nomen esse ostendunt. Pro quo Caesar hanc ∫ figuram scribi voluit, quod quamvis illi recte visum est, tamen consuetudo antiqua superavit. Adeo autem hoc verum est, quod pro Aeolico digamma Ϝ u ponitur: quod sicut illi solebant accipere digamma modo pro consonante simplici.*⁴⁴¹ Martin Hertzin laatiman tekstikriittisen apparaatin mukaan Priscianuksen teoksesta on säilynyt kopioita, joihin digamma oli merkitty nurin päin.⁴⁴²

Erasmus huomauttaa, että grammatikot tarkastelevat erikseen tapauksia, joissa äänneet *u consonans* ja *u vocalis* esiintyvät peräkkäin, *vulgus*, *seruus*, *riuus* ja *diius*. Näihin tapauksiin kaivattiin digammaa, mutta muulloin käytettiin kirjainta, jonka tehtävä oli edustaa myös äännettä *u vocalis*.⁴⁴³

Quintilianus kertoi oppineensa nuorena kirjoittamaan *servos* ja *cervos*, mutta myöhemmin oli vakiintunut tapa kirjoittaa *servvs* ja *cervvs*. Hän piti molempia kirjoitustapoja epätyytyttävänä: *Neutro sane modo vox quam sentimus efficitur, nec inutiliter Claudius Aeolicam illam ad hos usus litteram adiecerat.*⁴⁴⁴ Tähän Erasmus kiinnittää huomion ja arvelee, että digamma varattiin vain niihin tapauksiin, joissa *u consonans* ja *u vocalis* esiintyivät peräkkäin: *eoque peregrinam litteram a vicinis Aeolibus mutuo sumptam, quam δῖγαμμον appellant, quae ne videretur eadem cum f latina, inuversa est ∫. Ea loco vtriusque v ponebatur in ser∫s, nec alias videtur habuisse locum. Nos autem nihil discernimus v consonantem, siue praecedat v siue alias vocales, etiamsi hoc discrimen Quintilianus significat fuisse perquam tenue, sentimus inquiring; (...).*⁴⁴⁵ Näin Erasmus tarttuu siihen, että *u consonans* muistutti erittäin paljon äännettä *u vocalis*, mutta jos sitä seurasi *u vocalis*, se ääntyi aavistuksen verran toisin. Sitä vastasi tällöin, kuten Erasmus nyt otaksuu, se äänne, jonka merkinä oli kreikassa käytetty digammaa. Vaikka Erasmus väittää digammalla korvautun Claudiuksen aikana jopa molemmat v-kirjaimet, esim. *servvs* → *ser∫s*, ainakaan Priscianus ei tietävästi esitä mitään sellaista. Hän kertoo, että kreikassa digammaa käytettiin hiatuksen merkinä esim. sanassa ΛΑΦΟΚΟΦΩΝ, kun taas latinassa tähän käytettiin kirjainta v esim. nimessä *Davus*.⁴⁴⁶ Claudius oli Priscianuksen mukaan vaatinut vain sitä, että latinan *u consonans* korvattaisiin eräissä tapauksissa nurin päin merkityllä digammalla.⁴⁴⁷

---

⁴⁴⁰ Tort. *Orth.* 8, *De littera F*. Cytowskan alaviitteessä piirtokirjoitus on esitetty hiukan toisin: *DIS MANIBVS SACRVM SECVNDVS FIXIT MENS VIII DIES XXVI PETRONIA NOE SOROR EIVS FIXIT ANNVM MEN TRES DIES XII HIC SEPVLTI SVNT*; ks. *DRP*, 87, viite riville 401-402. On syytä epäillä, että *Petronia noe* tulisi kirjoittaa *Petronianoe* (= *Petroniane*); Raija Vainio mainitsi tästä 3.12.2007.

⁴⁴¹ Prisc. *GL* 2, 15, 3-8.

⁴⁴² Hertz 1855, *GL* 2, 15, viite riville 5.

⁴⁴³ *DRP*, 86.

⁴⁴⁴ Quint. *Inst.* 1, 7, 26; *DRP*, 86.

⁴⁴⁵ *DRP*, 86.

⁴⁴⁶ Prisc. *GL* 2, 17, 15-16.

⁴⁴⁷ Prisc. *GL* 2, 15, 5-12.

Erasmus väittää, että Marius Victorinuksen mukaan hepreassa on äänne nimeltään *vau*, jota aiolialaisilla vastaa digamma ja latinassa *u consonans*.⁴⁴⁸ Marius Victorinus ei kuitenkaan mainitse hepreaa.⁴⁴⁹ Erasmus oli ehkä tässä käyttänyt eräänä lähteenään Antonio de Nebrija, joka viittaa Quintilianukseen ja käsittelee myös heprean äännettä *uau* rinnastaen sen latinan äänteeseen *u consonans*. Nebrija toteaa, että tällainen äänne esiintyy latinassa ja hepreassa, mutta ei kreikassa. Kreikan digamma vastasi, kuten hän korostaa, hiukan erilaista äännettä, jonka latinan puhujat olivat rinnastaneet omaan äänteeseensä *u consonans*.⁴⁵⁰

Lopuksi Erasmus tiivistää tuloksensa: *Cogemur itaque quartum addere sonum, 'phu', 'fu', 'vo', 'vu', vt 'ph' in 'phuga' spiritum obtineat Graecanicum; 'f' in 'fundo' flatum Latinum; 'v' in 'volo' crassius quiddam quam 'f'; 'v' in 'seruus' longius absit a sono 'f' quam 'v' in 'seruus', ac propemodum sonet quod apud barbaros et olim sonabat 'v' geminatum*.⁴⁵¹ Erasmus erotteli huolella äänten /f/ äänneestä /p^h/, äänten /v/ äänneestä /w/ ja tuntui viittaavan jopa siihen, että äänne /w/ saattoi lähestyä äännettä /v/, jos sitä seurasi *u vocalis*. Äänne /v/ oli latinassa uusi tulokas. Näin Erasmus siis työläästi todisti, ettei *u consonans* alkuaan muistuttanut lainkaan äännettä /f/ ja ettei latinaan ollut kuulunut sellaista äännettä, jota hänen aikalaisensa käyttivät lausueessaan latinan äännettä *u consonans*.

Erasmus pohti, että äänne /p^h/ ehkä hyväksyttäisiin äänten /f/ tilalle digrafia *ph* edustavaksi äänneeksi lainoissa kreikasta, mutta äänten *u consonans* ääntäminen alkuperäisellä tavalla olisi monille liikaa. Hän epäili, että *u consonans* äännetään jatkossakin äänneenä /v/: *Caetera facile corrigerentur, nimirum vt aliquo discrimine sonemus 'f' in 'filius' et 'ph' in 'Philippus'. Caeterum illud durum, si quis pro 'vanus' sonet 'wanus' aut pro 'rius' 'rius', atque item in caeteris, quae per 'v' consonans efferuntur*.⁴⁵²

4.3.4 *qu, gu, su, nu ja mu*

Erasmus tarkastelee myös tapauksia, joissa *u consonans* joko katoaa tai seuraa konsonanttia *q, g* tai *s*. Hän huomauttaa, että *u consonans* elidoituu, jos se esiintyy konsonantin ja vokaalin välissä. Erityisesti tämä pitää paikkansa konsonanteista *q, c, g* ja *s*. Esimerkkisanoina Erasmus luettelee *qui, cui, aequor, sanguis, anguis, lingua, consuesco* ja *suavis*. Esim. sana *sanguis* on kaksi- eikä kolmitavuinen. Erasmus tarkentaa, ettei *u consonans* silti elidoidu kokonaan.⁴⁵³ Pompeius kertoo, että näissä tapauksissa *u consonans* sulautuu edeltävään konsonanttiin: *pars erit litterae praecedentis, etenim ipsam litteram praecedentem sonat. et vide quem ad modum sonat, et invenies quoniam naturalem sonum habet et istarum. quando dicis que, quid sonat nisi q et e? ergo inde invenitur u littera nec vocalis esse nec consonans, sed pars esse litterae praecedentis*.⁴⁵⁴ Erasmus arvioi tämän äänten vieraaksi kreikkalaisille: *Item quoties exprimunt*

⁴⁴⁸ *DRP*, 87.

⁴⁴⁹ Ks. Mar. Vict. *GL* 6, 15, 4-6.

⁴⁵⁰ Ks. Nebr. *De ui*, 156-157.

⁴⁵¹ *DRP*, 87.

⁴⁵² *DRP*, 85-86.

⁴⁵³ *DRP*, 56.

⁴⁵⁴ Pomp. *GL* 5, 104-105, 33-2.

'*Quintus*', *non aliter possunt quam 'κόιντος', quod eam litteram velut euanescentem nesciant.*⁴⁵⁵

Myös hollannissa *u consonans* Erasmus mukaan toisinaan lähes katoaa, kuten sanoissa *swaer* (vaikea), *sweren* (manata), *qwelen* (vaivata), *dwaes* (hölmö) ja *twee* (kaksi).⁴⁵⁶

Terentiusta lainaten Erasmus osoittaa, että *u consonans* katoaa tai äänny vain heikosti, jos sitä edeltää nasaali *m* tai *n*. Eräissä Terentiuksen säkeissä sanoista *enimvero* ja *inuidia* putoaa *u consonans* runomitan vaatimuksesta pois: 1) *sine inuidia laudem inuenians et amicos pares* ja 2) *Enimvero, Daue, nil loci est segniciae neque socordiae.*⁴⁵⁷ Säkeen 1 aloittaa tässä runojalka tribrakys: (◡ ◡ ◡) [sinini] ja säkeen 2 anapesti (◡ ◡ –) [enimē]. Priscianus lainaa samaa säettä 1 Terentiukselta, vertaa digamman käyttöä latinan äänteeseen *u consonans* ja toteaa, että varsinkin vanhoissa komedioissa *u consonans* voi elidoitua runomittasyistä.⁴⁵⁸ Alexander de Villa Dei oli keskiajalla paljon luetussa teoksessaan *Doctrinale puerorum* (1199)⁴⁵⁹ esittänyt Priscianusta vastaan, ettei äänne *u consonans* tällaisessa tapauksessa elidoidu.⁴⁶⁰ Erasmus siis palautti Priscianuksen säännön.

4.4 Konsonantit

4.4.1 Yleistä

Erasmus toteaa, että tietyissä tapauksissa konsonantit merkittiin kahdennettuina. Hän vertaa tätä käytöstä poistuneeseen tapaan merkitä pitkä vokaali kahdella vokaalimerkillä. Erasmus arvion mukaan geminaatan merkitseminen tarkoitti sitä, että se myös äännettiin pitempänä kuin yksinään esiintyvä konsonantti. Tässä yhteydessä hän moittii ranskalaisia siitä, että nämä ääntävät geminaatan ikään kuin yksinään esiintyvän konsonantin.⁴⁶¹

Erasmus myös huomauttaa, että muinoin ei merkitty kaksinkertaisina sellaisia konsonanteja, joita hän kutsuu termillä *semiuocales* (frikatiivit ja nasaalit). Hän ei kuitenkaan viittaa vanhoihin piirtokirjoituksiin, joista tämä olisi mahdollista todeta, vaan hänen käsityksensä perustuu lähinnä Quintilianukseen, joka arvelee, että aiemmin oikeinkirjoitus ja ääntäminen vastasivat toisiaan paremmin kuin hänen aikanaan.⁴⁶² Tästä Erasmus pääättelee, ettei vanhemmassa latinassa konsonanttia äännetty kahdennettuna, ellei tätä erikseen merkitty.⁴⁶³

Erasmus tarkastelee yhdessä äänteitä /g/, /k/ ja /k^h/. Yhdessä hän tutkii myös konsonanteja /p/, /b/ ja /p^h/ sekä /t/, /d/ ja /t^h/. Tämä on johdonmukaista, vaikka aspiroidut konsonantit /p^h/, /k^h/ ja /t^h/ olivat latinalle vieraita.⁴⁶⁴ Erasmus omaksui tällaisen käsittelytavan ehkä Antonio de

⁴⁵⁵ *DRP*, 56.

⁴⁵⁶ *DRP*, 85.

⁴⁵⁷ *Ter. Andria* 66; *Ter. Andria* 206.

⁴⁵⁸ *Vrt. Prisc. GL* 2, 17, 1-6.

⁴⁵⁹ Black 2001, 74-75.

⁴⁶⁰ *Ks. Cytowska* 1973a, *DRP*, 57, viite riville 396.

⁴⁶¹ *DRP*, 90.

⁴⁶² *Quint. Inst.* 1, 7, 13-14 ja 1, 7, 30.

⁴⁶³ *DRP*, 90.

⁴⁶⁴ Sturtevant 1940, 157.

Nebrijalta, jonka mukaan mykät konsonantit eroavat toisistaan vain aspiraation voimakkuuden ja äänen vahvuuden mukaan, *aspiratione & exillitate*.⁴⁶⁵

Erasmus päätteli, että latinassa aspiroitiin alkuaan melko niukasti: *Et olim fuerunt apud Graecos, qui vitabant aspirationem, lones opinor, et apud Latinos priscos*.⁴⁶⁶ Erasmusen tapa luokitella konsonantit seuraa grammatikkojen luokittelua, jossa ns. mykät konsonantit ovat yksi konsonanttiryhmä.⁴⁶⁷ Marius Victorinus kuvaa luonnehtii aspiroituja plosiiveja näin: *chori Phyllis rhombos thymos: quae profundo spiritu, anhelis faucibus, exploso ore fundetur*.⁴⁶⁸ Erasmus arvioi, että aspiroidut konsonantit ovat "tukevampia" (*crassiores*) kuin aspiroimattomat. Äänteet /p/, /k/ ja /t/ ovat *tenues* ja äänteet /b/, /g/ ja /d/ *mediae*, sillä kuten grammatikotkin, Erasmus arvioi, että näissä konsonanteissa on enemmän aspiraatiota kuin sellaisissa, joita hän luonnehtii "ohuiksi", *tenues*.⁴⁶⁹ Mykät konsonantit Erasmus määrittelee äänteiksi, joita ei voi lausua ilman apuvokaalia: *mutae dicuntur, quod ne sibilum quidem aut stridorem aut strepitum vllum aedere possint, nisi vocalis addita sonum expedit*.⁴⁷⁰ Vertaillenään kirjaimia *d*, *t* ja *th* vastaavia äänteitä Erasmus toteaa, että *D crassius erumpit, th crassissime*.⁴⁷¹ Konsonantin *exillitas* tai *tenuitas* viittaa siis aspiroinnin voimaan, mikä on myös Priscianuksen käsitys.⁴⁷² Latinalaiset grammatikot sovelsivat latinaan kreikan kielessä pätevää sääntöä, jonka mukaan soinnilliset konsonantit β, γ ja δ äännettiin aspiroiden, sillä kreikkalaiset grammatikot luokittelivat nämä aspiroitujen ja aspiroimattomien konsonanttien välimuodoiksi.⁴⁷³ Priscianus ei kirjoita mitään, minkä voisi tulkita soinnillisuuden kuvaukseksi, vaan hän ainoastaan kuvaa konsonantteja *b*, *g* ja *d* puolittain aspiroiduiksi: *sunt igitur hae tres, hoc est b g d, mediae, quae nec penitus carent aspiratione nec eam plenam possident*.⁴⁷⁴

Terentianus Maurus ainoana grammatikkona näyttää kuvaavan soinnillisuutta vertaillenään kirjaimia *p* ja *b* vastaavia äänteitä: *B littera vel p quasi syllabae videntur iunguntque sonos de gemina sede profectos: nam muta iubet portio comprimi labella, vocalis at intus locus exitum ministrat. compressio porro est in utraque dissonora: nam prima per oras etiam labella figit, velut intus agatur sonus; ast altera contra pellit sonitum de mediis foras labellis*.⁴⁷⁵ Terentianus Maurus siis voi tarkoittaa soinnillisuutta sanoessaan, että /b/ ääntyy ikään kuin sisäänpäin, /p/ taas purkautuu ulospäin. Erasmus taas vihjaa äänteen /b/ soinnillisuuteen huomauttaen, että sitä edeltää usein nasaali, esim. *Lycambes*.⁴⁷⁶

---

⁴⁶⁵ Nebr. *De ui*, 150-154.

⁴⁶⁶ *DRP*, 78.

⁴⁶⁷ Ks. esim. Mar. Vict. *GL* 6, 7, 3-4.

⁴⁶⁸ Mar. Vict. *GL* 6, 34, 6-7.

⁴⁶⁹ *DRP*, 74.

⁴⁷⁰ *DRP*, 74.

⁴⁷¹ *DRP*, 74

⁴⁷² Prisc. *GL* 2, 20, 9-11.

⁴⁷³ Sturtevant 1940, 86-87.

⁴⁷⁴ Prisc. *GL* 2, 20, 9-11.

⁴⁷⁵ Ter. Maur. *GL* 6, 331, 186-193.

⁴⁷⁶ *DRP*, 79.

4.4.2 h

Erasmus mainitsee, että latinassa kirjain *h* on aspiraation merkki.⁴⁷⁷ Quintilianus kyseenalaistaa *h*:n aseman varsinaisena kirjaimena: *per aspirationem, siue adicitur uitiose siue detrahitur, apud nos potest quaeri an in scripto sit uitium, si h littera est, non nota. Cuius quidem ratio mutata cum temporibus est saepius.*⁴⁷⁸ Marius Victorinus taas luonnehtii kirjainta *h* aspiraation merkiksi, joka voi esiintyä kaikkien latinan vokaalien edessä ja jota myös tarvitaan eräiden konsonanttien perään kreikkalaisissa lainoissa.⁴⁷⁹ Terentianus Maurus selostaa, ettei *h* tuo sanaan mitään lisää, joten se on turha kirjain: *nulli dubium est faucibus emicet quod ipsis H littera, sive est nota, quae spiret anhelum. Quin hanc etiam grammatici volunt vacare, quia non adicit litterulis novum sonorem, sed graecula quaedam scholicae nitela vocis vocalibus apte sedet ante posita cunctis, hastas hederas cum loquor, Hister hospes huius.*⁴⁸⁰ Aspiraatio oli latinassa vähäistä, joten *h* jäi helposti ääntämättä. Terentianus Maurus viittaa siihen, ettei hänen aikanaan kirjainta *h* äännetty, vaikka sitä käytettiin oikeinkirjoituksessa.

Antonio de Nebrija⁴⁸¹ ja Giovanni Tortelli⁴⁸² omaksuivat grammatikkojen kannan. Heidän lähteenään oli ehkä Priscianus, joka sijoittaa äänteen /h/ mykkien joukkoon,⁴⁸³ mutta muuttaa sitten mielipidettään ja esittää perustelut väitteelleen, jonka mukaan /h/ ei kuulu vokaaleihin eikä konsonantteihinkaan. Se ei voi olla vokaali, koska se ei ole itsenäinen äänne, mutta mykkä konsonanttikaan se ei ole, koska sen voi sijoittaa kahden mykän väliin. Se ei liioin voi olla *semivocalis*, koska mikään tavu ei pääty siihen.⁴⁸⁴

Erasmus huomauttaa, että aspiraatiota käytettiin hänen aikanaan väärissä paikoissa tai jätettiin aiheetta pois, mutta sellainen ei ollut tavatonta aiemminkaan. Hän referoi Catulluksen epigrammia, jossa Arrius käyttää aspiraatiota tuhlaillen: *pro 'commodis' dicebat 'chommoda', pro 'insidiis' 'hinsidias' ja non Ionium diceretur sed Hionium.*⁴⁸⁵ Tähän kiinnittää huomiota myös Quintilianus: *Erupit brevi tempore nimius usus, ut 'choronae' 'chenturiones' 'praechones' adhuc quibusdam inscriptionibus maneant, qua de re Catulli nobile epigramma est.* Quintilianus viittaa siihen, että aspiraatiota käytettiin aikaisemmin vähän, mutta hänen aikanaan liikaa tai väärissä paikoissa: *Parcissime ea veteres usi etiam in vocalibus, cum 'aedos' 'ircos' dicebant. Diu deinde servatum, ne consonantibus adspirarent, ut in 'Graccis' et 'trumpis'.* Hän esittää, että *h* oli lisätty turhaan joihinkin sanoihin, joissa sitä ei äännetty, kuten *vehementer, comprehendere ja mihi.*⁴⁸⁶

Erasmus otaksuu, että liallinen aspiraatio on levinnyt latinaan eräiden kreikkalaisten ja heprealaisten sanojen translitteraatioista: *pro 'mii' sonamus 'mihi', rursus pro 'mihi' 'michi', quo*

---

⁴⁷⁷ DRP, 87.

⁴⁷⁸ Quint. *Inst.* 1, 5, 19-20.

⁴⁷⁹ Vrt. Mar. Vict. *GL* 6, 34, 3-7; Prisc. *GL* 2, 18, 15-20.

⁴⁸⁰ Ter. Maur. *GL* 6, 331, 213-218.

⁴⁸¹ Nebr. *De ui*, 168.

⁴⁸² Tort. *Orth. 'De aspiratione'*, 9.

⁴⁸³ Prisc. *GL* 2, 9, 22-23.

⁴⁸⁴ Prisc. *GL* 2, 13, 3-6.

⁴⁸⁵ DRP, 78; vrt. Catull. 84.

⁴⁸⁶ Quint. *Inst.* 1, 5, 20-21; Vrt. DRP, 78.

iure veteres in Hebraeis vsi sunt, quo sonus sit vegetior vt in 'loahim' et 'loachim'. Hän esittelee hollantilaisten ja muiden eurooppalaisten tapoja aspiroida latinalaisia sanoja väärin: *chorpus, chalidus, champus, Latine loquentes vlulam vocant 'hululam'*. Erasmus myös huomauttaa, että eräiden italialaisten olematon aspiraatio aiheuttaa jo sekaannustakin: *caeteri Itali vix distinguunt hominem ab omine*.⁴⁸⁷ Esimerkin sanojen *hominem* ja *ominem* sekaantumisesta esittävät mm. Augustinus ja Pompeius.⁴⁸⁸ Saman mainitsee myös Antonio de Nebrija.⁴⁸⁹

Grammatikosta ja aikalaiskollegoistaan poiketen Erasmus esittää käytännöllisesti, että *h* on toki kirjain latinan aakkostossa, vaikka sama äänne merkitään kreikassa pelkin aspiraation merkein. Erasmus toteaa, että *regnet in mediis litteris, praeposita vocalibus lenius sonans*.⁴⁹⁰ Hän arvioi, että /h/ äännetään kuuluvasti aspiroitujen konsonanttien jälkeen: *Consonantibus vero postposita vehementius sonat. Postponitur autem c, t, p*.⁴⁹¹ Hän selostaa, että aspiraatio ei ole puhallus huulten välistä eikä se myöskään saa olla liian voimakas, vaan se äännetään e *faucibus, neque fatigandus pulmo, velut in spiritosis ac labore anhelis*.⁴⁹²

4.4.3 *b, p ja ph*

Erasmuksen mukaan *b*, *p* ja *ph* äännetään kaikki lähes samalla tavalla. Niiden olennainen ero on aspiraation voimakkuus. Äänne /p/ saadaan aikaan pitämällä huulet yhteenpuristettuina ja päästämällä ääni äkkiä purkautumaan: *P sonatur dum compressis labiis spiritus ex arteria prorumpens diducit os addita vocali, quae si praecedat mutam, vocalis velut obmutescit*. Kirjain *b* taas edustaa Erasmuksen mukaan äännettä, joka äännetään kuten *p*, mutta pehmeämmin huulin ja runsaammin aspiroiden: *Consimili ratione promitur b, nisi quod leniore compressu labiorum vox exit, sed paulo largiore spiritu*.⁴⁹³ Ilmauksella *leniore compressu labiorum* Erasmus voi myös viitata soinnilliseen äänteeseen /b/, mutta grammatikojen vaikutuksesta hän päätyi korostamaan sitä, että kirjainta *b* vastaava äänne on lievästi aspiroitu. Digrafin *ph* Erasmus yhdistää samaan äänteeseen, jota kreikassa edustaa kirjain φ.⁴⁹⁴ Kirjaimet *b*, *p* ja φ ja digrafi *ph* edustavat siis bilabiaalisia plosiiveja.

Grammatikot puhuvat yksiselitteisesti aspiraatiosta, mutta soinnillisuutta koskevista eroista he eivät sano mitään selvää. Esim. Marius Victorinus väittää epäuskottavasti, että kirjainta *p* lausuttaessa huulet taipuvat enemmän sisäänpäin kuin lausuttaessa kirjainta *b*.⁴⁹⁵

---

⁴⁸⁷ *DRP*, 78.

⁴⁸⁸ *Aug. Conf.* 1, 18, 29; *Pomp. GL* 5, 132, 29-30.

⁴⁸⁹ *Nebr. De ui*, 168.

⁴⁹⁰ *DRP*, 87.

⁴⁹¹ *DRP*, 87.

⁴⁹² *DRP*, 88.

⁴⁹³ *DRP*, 74.

⁴⁹⁴ *DRP*, 74.

⁴⁹⁵ *Mar. Vict. GL* 6, 33, 19-20.

4.4.4 k, g ja kh

Kirjaimen *c* ääntäminen on Erasmusuksen mielestä sekavaa, koska se äännetään eri tavoin seuraavasta vokaalista riippuen: *Aliud enim sonat Latinis quum praecedit e, i, y, ae, oe quam quum antecedit a, o, v, vt in Ceres, cinis, cynicus, coelum, caecus; aliud in canis, colo et curo.*⁴⁹⁶ Erasmus toteaa, että kreikan kirjainta *κ* vastaava äänne on sama äänne kuin se, jota kirjain *c* latinassa edustaa. Kreikan kirjain *κ* ääntyy aina samaan tapaan seuraavasta vokaalista riippumatta ja saman tulisi päteä latinan kirjaimen *c*.⁴⁹⁷ Hän kertoo, että *c* on kuitenkin tapana ääntää kuin *s*, jos sitä seuraa *e, i, y, ae* tai *oe*, mutta huomauttaa, että silloiset roomalaiset sentään erottavat kirjainta *c* edustavan äänteen äänneestä */s/*, vaikkeivät äännäkään kirjaimia *c* ja *k* samalla tavalla.

Grammatikoilta Erasmus omaksui käsityksen, että kirjain *c* äännettiin aina [k], vaikka myös kirjainta *k* käytettiin vokaalin */a/* edellä eräissä sanoissa, esim. *Kalendae.*⁴⁹⁸ Quintilianuksesta alkaen⁴⁹⁹ useimmat grammatikot selostavat, että kirjaimet *k, c, ja q* edustavat samaa äännettä. Marius Victorinus tähdentää, että kirjaimella *c* voitaisiin korvata sekä *k* ja *q*.⁵⁰⁰ Hän myös viittaa siihen, että tavujen *qu* ja *cu* ääntämisessä ei ole eroa: *non enim aliud per quum scripta, aliud per cum sonat.*⁵⁰¹ Myös Terentianus Maurus kertoo, että *c, k* ja *q* edustavat samaa äännettä.⁵⁰² Terentianus Mauruksen ja Marius Victorinuksen kuvaus kirjaimen *c* ääntämisestä etuvokaalien edellä on joskus kuitenkin tulkittu äänneen */ç/* kuvaukseksi.⁵⁰³ Maximus Victorinus mainitsee, että kirjainta *k* käytetään, jos seuraa vokaali */a/*, kirjainta *q*, jos seuraa vokaali */u/*, ja kirjainta *c* kaikissa muissa tapauksissa, vaikka *c* kävisi kaikissa tapauksissa: *K et q. Quare supervacuae? Quia c littera harum locum possit explere. verum has quoque necessarias orthographiae ratio efficit. nam quotiens a sequitur, per k scribendum est, ut kanna, kalendae, kaput; quotiens u, per q, ut quoniam Quirites; quotiens reliquae vocales, per c, ut certus, civis, commodus.*⁵⁰⁴ Martianus Capellan mukaan kirjaimen *k* käyttö oli supistunut vain muutamiin sanoihin, kuten *kapita, kalendae* ja *kalumniae*, ja eräisiin lyhenteisiin.⁵⁰⁵ Priscianus taas jopa vaatii kirjaimen *c* käyttöä kaikissa tapauksissa: *et k quidem penitus supervacua est: nulla enim videtur ratio, cur a sequente haec scribi debeat: 'Carthago' enim et 'caput', sive per c sive per k scribantur, nullam faciunt nec in sono nec in potestate eiusdem consonantis differentiam.*⁵⁰⁶ Erasmus tiivistää, että kreikkalaisesta kirjaimesta *κ* oli latinassa oppineiden suosituksesta luovuttu, koska *c* ääntyy aina samaan tapaan.⁵⁰⁷

⁴⁹⁶ *DRP*, 76.

⁴⁹⁷ *DRP*, 76.

⁴⁹⁸ *DRP*, 76.

⁴⁹⁹ Quint. *Inst.* 1, 4, 9; Quint. *Inst.* 1, 7, 10.

⁵⁰⁰ Mar. Vict. *GL* 6, 33, 28-30.

⁵⁰¹ Mar. Vict. *GL* 6, 13, 14-15.

⁵⁰² Ter. Maur. 331, 204-209.

⁵⁰³ Ks. Bonioli 1962, 75; Mar. Vict. *GL* 6, 33, 22-23; Ter. Maur. *GL* 6, 331, 194-196.

⁵⁰⁴ Max. Vict. *GL* 6, 195, 19-23.

⁵⁰⁵ Mart. Cap. 3, 253.

⁵⁰⁶ Prisc. *GL* 2, 12, 7-10.

⁵⁰⁷ *DRP*, 76.

Erasmus pohtii, että tavu *ti* vastaa samaa äännettä kuin *ci*, jos sitä seuraa vokaali: *Nam quod pro ti sonamus ci, quoties excipit vocalis, fortassis veterum auctoritate probatum est in 'Laurentius' et 'patientia', quum idem apud Graecos nequaquam fiat.*⁵⁰⁸ Erasmus unohtaa nyt muistuttaa lukijaansa aiemmin esittämästään säännöstä, jonka mukaan kirjain *c* kuuluu ääntää aina samaan tapaan kuin *k* ja *q* riippumatta seuraavasta vokaalista. Hän ei kerro, miten tavu *ti* pitää tällaisessa tapauksessa ääntää, mutta hänellä on epäilemättä mielessään affrikoitunut ääntäminen. Sanoilla *veterum auctoritate* Erasmus viitanee Pompeiukseen, Serviukseen ja Q. Papiriukseen, joiden mukaan tavut *ti* ja *di* tuli ääntää aspiroiden paitsi jos seuraa vokaali */i/*, kuten sanoissa *otii*, *iustitii*, tai jos tavua *ti* edeltää konsonantti *s*, esim. *iustus*, *castius*.⁵⁰⁹ Q. Papiriuksen katkelma oli julkaistu vuonna 1527 Baselissa,⁵¹⁰ jossa Erasmus silloin valmisteli dialogiaan *DRP*.⁵¹¹ Nämä grammatikot eivät kuitenkaan sano mitään tavun *ci* ääntämisestä. Antonio de Nebrija taas pitää virheenä sitä, että tavut *ci* ja *ti* äännetään samalla tavalla: *lam uero error ille: qui apud omnes prope latinos increbuit: quiq̄ Remigii cuiusdam p̄ceptiōe inductus est*. Hän ei hyväksy tällaista sääntöä, vaan kummastelee, miksi kaksi eri kirjainta pitäisi ääntää samalla tavalla.⁵¹²

Erasmus huomauttaa, ettei kirjain *k* tosiasiasa ole turha, koska käytännössä *c* monissa tapauksissa äännetään kuin *s*.⁵¹³ Hän kuitenkin todistaa, ettei ole tavatonta käyttää äännettä */k/* etuvokaalien edellä, joten esim. englannin suudelmaa tarkoittavassa sanassa (*kiss*) ja kreikan sanassa *κίσσι* kuuluu äänne */k/*, vaikka seuraava vokaali on etuvokaali.⁵¹⁴ Erasmus oli myös havainnut, että picardilaiset äänsivät sanan *ici* eri tavoin kuin muut ranskalaiset, ja toteaa, että he itse asiassa olivat säilyttäneet jälkiä alkuperäisestä tavasta ääntää. Hän tosin arvaa väärin, että sana *ici* olisi johtunut kreikan sanasta *ἰκεῖ*.⁵¹⁵ Thurot'n mukaan picardilaiset äänsivät tavun *ci* frikatiivisesti *[ʃi]*.⁵¹⁶

Erasmus kertoo, että *c* äännetään kieli takana ja poskihampaita koskettaen: *C vero reducta introrsum lingua et hinc atque hinc ad molares illisa haerentem intra os sonum propellit in palatum superius*. Kirjaimen *g* ja digrafin *ch* ääntäminen ei juuri poikkea *c:n* ääntämisestä: *Nec aliter sonat g, nisi quod lenius exit et paulo largiore spiritu, quum chi plurimo flatu proferatur; discrimen senties si sonueris co, go, cho.*⁵¹⁷ Näin Erasmus viittaa siihen, että olennainen ero on aspiraation voimakkuudessa. Tässäkin Erasmus ehkä tapailee soinnillisuutta sanoilla *lenius exit et paulo largiore spiritu*, mutta on liian sidoksissa grammatikkojen kirjoituksiin saadakseen

---

⁵⁰⁸ *DRP*, 80.

⁵⁰⁹ *Papir. GL 7*, 216, 8-14; *Pomp. GL 5*, 286, 6-33; *Serv. GL 5*, 445, 9-10.

⁵¹⁰ Ks. Keil 1880, *GL 7*, 216, alaviite 7.

⁵¹¹ Cytowska 1973a, 4.

⁵¹² *Nebr. De ui*, 153-154.

⁵¹³ *DRP*, 76.

⁵¹⁴ *DRP*, 76; Pope 1985, 641.

⁵¹⁵ *DRP*, 76; Vrt. Väänänen 1981, 123.

⁵¹⁶ Thurot 1881, 2. osa, 213.

⁵¹⁷ *DRP*, 74.

aspiraation selvästi eroon soinnillisuudesta. Erasmus kertoo, että konsonantti pitää aspiroida, jos sitä seuraa kirjain *h*. Latinan digrafi *ch* äännetään siis [k^h], kuten kreikan χ.⁵¹⁸

4.4.5 *d, t ja th*

Erasmus antaa kirjaimille *d, t ja th* tiivistetyt ääntämisohejet: *T sonabis, si summa lingua pulsaris supernos et inferiores dentes, eos quos Graeci, ni fallor, τομεις appellant, modice diductos. D crassius erumpit, th crassissime.*⁵¹⁹ Ilmauksilla *lingua pulsaris dentes* ja *erumpit* hän kuvaa osuvasti dentaalisia plosiiveja. Ilmaus *crassius erumpere* viittaa lähinnä aspiroinnin voimaan. Erasmus ei sano myöskään äänteen /d/ yhteydessä mitään sellaista, minkä voisi selvästi tulkita viittaukseksi soinnillisuuteen. Aspiroituja ovat siis *d ja th, t* taas on aspiroimaton.

Erasmus pitää pulmallisena, etteivät ihmiset aspiroi ääntäessään latinan digrafia *th*, joka vastaa samaa äännettä kuin kreikan θ. Niinpä oli tavallista kuulla lausuttavan *teologus, Traces, proteus, Etna ja Timoteus*, vaikka nämä tulisi lausua aspiroiden *theologus, Thraces, protheus, Ethna* ja *Timotheus*.⁵²⁰ Tälle hän ottaa mallin englannista: *Et in totum aegre assuescimus huic aspiratae sonandae, quam feliciter exprimunt Angli in initio, quum lingua sua dicunt 'furem'; in fine, quum dicunt 'fabrum ferrarium'.* Mallisanat *thief* ja *smyth* oli lisätty marginaaliin.⁵²¹ Erasmus jatkaa, että tämä äänne muistuttaa hieman äännettä /ts/: *Qui crasse docent, monstrant θ propemodum sonare quod nobis sonat 'ts', quam syllabam nostra lingua facillime sonat in 'tsa', quum duabus syllabis dicimus 'simul'.* Hollannin sana *tsamen* oli merkitty marginaaliin.⁵²² Vaikka Erasmus arvelee, että englantilaiset ääntävät oikein digrafin *th* ja kreikan kirjaimen θ, neuvo ei auta sellaista lukijaa, joka ei tiedä, miten sanat *smyth* ja *thief* äännettiin silloisessa englannissa. Myös analogia silloisen hollannin äänteeseen /ts/ harhauttaa.

4.4.6 *s, l, r, n ja m sekä z ja x*

Äännteitä, joita nykyään kutsutaan frikatiiveiksi ja resonanteiksi, yhdisti Erasmus mukaan eräs seikka: ne olivat *semivocales*. Grammatikkojen tapaan Erasmus erotteli nämä äännteet mykistä konsonanteista sillä perusteella, että ne voidaan ääntää ilman vokaalia, kun taas mykät vaativat apuvokaalin.⁵²³

Latinan kirjainta *r*, jota vastaa kreikan ρ, Erasmus luonnehtii kielen kärjellä äännettäväksi tremulantiksi: *Nam linguae fastigio in palatum superius vibrato tremulis ictibus fragorem reddit, qualem audimus in lapide magno impetu perpulso funda aut iaculo balista excusso aut baculo virgae celeri motu per aërem acto.*⁵²⁴ Tämän äänteen vertaaminen voimalla lingotun kiven tai keihään tai vanhasti ilmassa pyörivän kepin tai raipan surinaan jättää lukijalle jonkin verran kuvittelun varaa, mutta hänen esittämänsä tarkka kuvaus kitalakea vasten tärisevästä kielen

⁵¹⁸ *DRP*, 78.

⁵¹⁹ *DRP*, 74.

⁵²⁰ *DRP*, 80.

⁵²¹ *DRP*, 80.

⁵²² *DRP*, 80.

⁵²³ Ks. luku 3.4 *Erasmusuksen metodista ja terminologiasta*.

⁵²⁴ *DRP*, 89.

kärjestä on ilmeinen laina Marius Victorinukselta: *sequetur r, quae vibrato vocis palatum linguae fastigio fragorem tremulis ictibus reddit.*⁵²⁵

Erasmus tähdentää, ettei latinan soinnitonta sibilanttia /s/ pidä vokaalien välissä muuntaa soinnilliseksi, vaan sen tulee pysyä aina soinnittomana: *Nec enim sa debet aliud sonare in musa quam sonat in salus, nec so aliud in viso quam in solus, nec se aliud in vise quam in sedeo, nec si aliud in risi quam in sileo.* Hän mainitsee, että hollantilaiset ääntävät kirjaimen s soinnillisena vokaalien välissä: *pro laesa dicentes laeza, pro vise vize, pro illuso illuzo, pro risi rizi.* Mutta Erasmus huomauttaa, ettei kirjallisuudesta tapaa mitään, mikä viittaisi sellaiseen, ja etteivät hänen aikansa roomalaisetkaan äännä konsonanttia s näin muunnellen.⁵²⁶

Miten s pitäisi ääntää? Erasmus neuvoo tämän kreikan kirjainta σ arvioidessaan: *σ lingua pone dentes superiores appressa profert lenem sibilum, qualem aedit serpens minitans et erectus, vbi quis imprudens propius ad nidum accesserit, vnde littera S figuram habet eius animantis sibilum aedentis et inflexo corpore deterrentis.*⁵²⁷ Käärmevertauksen Erasmus lienee keksinyt itse, mutta äänteen kuvaus on lainaa Marius Victorinukselta, joka rinnastaa kirjaimet x ja s toden, että kirjain x voitaisiin korvata digrafilla cs: *s et x, iure iungentur. nam vicino inter se sonore attracto sibilant rictu, ita tamen, si prioris ictus pone dentes excitatus ad medium lenis agitetur, sequentis autem crasso spiritu hispidum sonet, quia per coniunctionem c et s, quarum et locum implet et vim exprimit, ut sensu aurium ducemur, efficitur.*⁵²⁸

Erasmus päätteli, että z ääntyy kuin s eroten vain siten, että siihen liittyy kreikan kirjainta δ vastaava ääni: *huic sibilo accedit sonus δ, sed crassior aut lenior potius, quemadmodum in caeteris duplicibus sibilum antecedit habitus oris quo sonatur p aut c.*⁵²⁹ Erasmus rinnastaa kirjaimen z ääntämisen kreikan kirjainten ψ ja ξ ääntämiseen. Nämä kaikki ovat lyhenteitä digrafeista. Kreikan ψ vastaa latinan digrafia ps, ξ vastaa latinan kirjainta x. Kreikan ζ ja latinan z voidaan esittää digrafilla ds: *Tertia duplicium est ζ, complectens in se σ et δ, si δ crasse pronunties.*⁵³⁰ Kreikan ζ on alkuaan vastannut digrafia σδ edustamaa äännettä [zd].⁵³¹ Erasmus etsii kreikasta esimerkkejä, joissa ζ vastaa digrafia σδ, kuten *pro γάζα scribunt γάσδα, pro μελίζειν μελίσδειν,* mutta hän löytää myös toisenlaisia esimerkkejä, joissa kirjain ζ ja digrafi δι vastaavat samaa äännettä: *Alii rursus διᾱ vertunt in ζα; inde nobis etiam ζάβολος pro διᾱβολος.*⁵³²

Erasmuksen mukaan kirjainta z vastaava äänne tarvitaan latinassa ainoastaan kreikkalaisiin lainoihin, mistä grammatikotkin muistuttavat.⁵³³ Marius Victorinus toteaa, että z on yhdistelmä

---

⁵²⁵ Mar. Vict. *GL* 6, 34, 15-16.

⁵²⁶ *DRP*, 80.

⁵²⁷ *DRP*, 81.

⁵²⁸ Mar. Vict. *GL* 6, 34, 16-20.

⁵²⁹ *DRP*, 81.

⁵³⁰ *DRP*, 80.

⁵³¹ Sturtevant 1940, 92.

⁵³² *DRP*, 80.

⁵³³ Ks. esim. Prisc. *GL* 2, 36, 17.

kahdesta äänneestä ja tarpeen vain lainoissa kreikasta.⁵³⁴ Erasmus huomauttaa, että se usein translitteroidaan latinaan kahdella s-kirjaimella, kuten *in patrisso* πατριζω *et in musso* μύζω. Tämän Erasmus omaksui Priscianukselta,⁵³⁵ joka antaa myös esimerkiksi mm. sanan *patrissō* ja jonka mukaan kreikan ζ vastasi digrafia *sd*, mutta myös joko vain kirjainta *s* tai *d* tai digrafia *ss*: *pro ζ vero, quod pro sd coniunctis accipitur, s vel ss vel d.*⁵³⁶ Erasmus kertoo, että jotkut lausuvat kirjaimen *s* voimakkaasti ikään kuin olisi merkitty geminaatta, ja muistuttaa, että Cicero kirjoitti kirjaimen *s* kahdennettuna, jos sitä edelsi pitkä vokaali. Tästä mainitsee Quintilianus.⁵³⁷

Erasmuksen käsityksiin saattoi vaikuttaa Antonio de Nebrija, joka tutkii sitä mahdollisuutta, että *z* vastaisi digrafia *sd*. Nebrijan mukaan on kaksi vaihtoehtoa: joko *z* äännetään *sd* siten, että äänneiden */s/* ja */d/* väliin jää vähäinen tauko, *lapsus*, tai sitten äänteenä, joka on yhdistelmä äänneistä */s/* ja */d/*. Nebrija vaatii, ettei tässä tule seurata kansankielten esimerkkiä, vaan malli tulisi ottaa antiikin grammatikoilta, joiden mukaan, kuten Nebrija esittää, tulisi noudattaa jälkimmäistä vaihtoehtoa.⁵³⁸

L ääntyy Erasmuksen mukaan vaihdellen riippuen siitä, onko se alussa, keskellä vai lopussa, ja siitä, millaisten muiden äänneiden yhteydessä se lausutaan: *si linguam valide tendas in eam palati partem quae dentibus supernis est proxima, moxque diducas os, erumpit blandus ille tinnitus, sonantior tamen in medio ac fine quam in initio dictionis, vt sol, mel, volo, lego, nisi quum finit syllabam, vt soluo, saluus.*⁵³⁹ Erasmuksen luonnehdinta on mukaelma näistä Marius Victorinuksen sanoista: *sequetur l, quae validum nescio quid partem palati, qua primordium dentibus superis est, lingua trudente, diducto ore personabit.*⁵⁴⁰

Arvionsa, jonka mukaan *ll* on sanan keskellä ja lopussa kuuluvampi kuin alussa, Erasmus omaksui Priscianukselta, joka kertoo, että Pliniusten aikoihin eli 1. vuosisadalla kirjain *l* edusti latinassa kolmea erilaista äännettä. Kun *l* äännettiin ohuena, *exilis*, se merkittiin geminaattana, esim. *Metellus, ille*. Täytenä, *plena*, se äännettiin vain sanan tai tavun lopussa tai jos sitä edelsi konsonantti, esim. *sol, flavus, clarus, silva*. Ohuen ja täyden välimuotona, *media*, se ääntyi muissa tapauksissa, kuten *lectum, lectus.*⁵⁴¹ Priscianuksen on arveltu tarkoittaneen ilmauksella *sonus plenus* äänteen *ll* velaarista allofonia [ʎ], joka oli hävinnyt latinasta jo keisarikauden alussa. Toisaalta jäänteenä äänneestä [ʎ] on pidetty romaanisten kielten taipumusta korvata *ll* äänneellä */u/*, esim. *alter* → *autre.*⁵⁴²

Erasmus lisäsi Marius Victorinukselta oppimaansa äänteen *ll* määritelmään Priscianuksen erottelun äänneiden *sonus exilis* ja *sonus plenus* välillä. Lisäksi hän huomasi päinvastaisen

---

⁵³⁴ Mar. Vict. *GL* 6, 34, 20-22.

⁵³⁵ *DRP*, 80; vrt. Prisc. *GL* 2, 24, 9.

⁵³⁶ Prisc. *GL* 2, 36, 18-19.

⁵³⁷ *DRP*, 80; Quint. *Inst.* 1, 7, 20.

⁵³⁸ Nebr. *De ui*, 164-165; Nebr. *De ui*, 167-168.

⁵³⁹ *DRP*, 90.

⁵⁴⁰ Mar. Vict. *GL* 6, 34, 10-12.

⁵⁴¹ Prisc. *GL* 2, 29, 8-12.

⁵⁴² Sturtevant 1940, 148-150.

ilmiön silloisessa italiassa: italialaisilla oli taipumus korvata äänne /au/ äänteellä /al/: *sunt apud Italos, qui ex publico sermonis vsu pro laudo sonant laldo, pro audio aldio.*⁵⁴³

Erasmuksen kuvauksen mukaan kirjainta *m* käytettiin latinassa bilabiaalisen nasaalin ja nasalisoituneen vokaalin merkinä: *M vero compressis inter se labiis mugitum quendam intra oris specum attractis naribus aedit, sonantissima in medio duplicata, vt 'mamma'; in fine prorsus obmutescens, vnde μύζειν dicuntur Graecis et Latine 'mussare' qui tacite loquuntur, nec audent vocem claram aedere.*⁵⁴⁴ Jos plosiivia edeltävä vokaali ääntyi nasaalisesti, Erasmus arvelee, ettei *m* tällöin toiminut itsenäisen äänten merkinä. Hänen mallisanojaan ovat *ampullis*, *Lycambes* ja *Amphimachus*.⁵⁴⁵ Mallisana *Lycambes* paljastaa, että Erasmuksen lähde oli Marius Victorinus.⁵⁴⁶ Nasaalinen vokaali voitiin merkitä myös kirjaimella *n*. Dialogin *DRP* Karhu havainnollistaa asian esimerkein: *Quid audis, quum sono Lycambes? LEO: N. VRSVS: Quid quum Lycambes? LEO: Prorsus m. VRSVS: Quid nunc? Lycābes? LEO: Nec m nec n, sed quiddam vtrinque mixtum.*⁵⁴⁷ Erasmuksen tarkastelu viittaa siihen, että mallisanassa *Lycambes* ääntyi nasalisoitu vokaali [ly'kābēs].

Erasmus lainasi äänten /m/ kuvauksen sanatarkasti Marius Victorinukselta, joka toteaa: *at m impressis invicem labiis mugitum quendam intra oris specum attractis naribus dabit.*⁵⁴⁸ Käsityksensä, jonka mukaan sanan lopussa *m* ääntyi heikosti, Erasmus oppi Priscianukselta, joka kertoo: *M obscurum in extremitate dictionum sonat, ut 'templum', apertum in principio, ut 'magnus', mediocre in mediis, ut 'umbra'.*⁵⁴⁹

Kirjainta *n* vastaavaa äännettä Erasmus kuvailee äänneeksi, joka synnytetään kieli kitalakea vasten ja päästämällä ääni sekä nenän että suun kautta: *superest n, quae ad palati conuexum inhaerente lingua gemino naris et oris spiritu vocem explicat, maxime tinniens in medio geminata et in fine dictionis aut syllabae, vt in manna, mandragora et nomen.*⁵⁵⁰ Myös tämän luonnehdinnan Erasmus lainasi Marius Victorinukselta, joka kirjoittaa: *n vero sub convexo palati lingua inhaerente gemino naris et oris spiritu explicabitur.*⁵⁵¹

4.4.7 *gg, ng, ja gn*

Eräät tutkijat arvelevat, ettei Erasmus pitänyt latinan kirjainta *g* digrafissa *gn* velaarisen nasaalin merkinä. Augustin Renaudet väittää, että Erasmus hyväksyi malleiksi silloisen ranskalaisen ja italialaisen tavan ääntää digrafi *gn* tavoiteltaessa latinan klassista ääntämistä: *Il s'accomode du gn italien et français, que sans raison valable il croit conforme à l'usage classique.*⁵⁵² Ranskassa ja italiassa digrafi *gn* vastaa palataalista nasaalia [ɲ], esim. *Sardegna* [sardeɲa], *gagner* [ganeɲ].

⁵⁴³ *DRP*, 78.

⁵⁴⁴ *DRP*, 90.

⁵⁴⁵ *DRP*, 79.

⁵⁴⁶ Vrt. Mar. Vict. *GL* 6, 16, 11.

⁵⁴⁷ *DRP*, 79.

⁵⁴⁸ Mar. Vict. *GL* 6, 34, 12-13.

⁵⁴⁹ Prisc. *GL* 2, 29, 15-16.

⁵⁵⁰ *DRP*, 90.

⁵⁵¹ Mar. Vict. *GL* 6, 34, 13-14.

⁵⁵² Renaudet 1956, 193.

Tunnettu ranskalaishumanisti Petrus Ramus eli Pierre de la Ramée, jota Charles Thurot lainaa, vahvistaa, että 1500-luvun ranskassa oli kyllä palataalinen nasaali: *Cum dicimus... Espagnol, compaignon... tribus literis integris dimidiatum unius sonum tali barbarismo scribimus quali... tertiae semivocalis dimidiatum sonum expressimus in fueillet, douillet.*⁵⁵³

Renaudet'n käsitys asiasta perustuu ehkä Erasmusuksen huomautukseen *Illud certe constat, Italos emendate loquentes aliter sonare 'magnus', 'agnus', quam nos sonamus.*⁵⁵⁴ Renaudet ei kuitenkaan kiinnitä huomiota siihen, mitä Erasmus tarkoittaa huolitellusti puhuvilla italialaisilla ja miksi nämä hänen mielestään äänsivät paremmin kuin hollantilaiset. Itse asiassa Erasmus juuri edellä oli esittänyt, että *g* ääntyy hieman äänteen /n/ sekaisena eräissä tapauksissa. Marius Victorinukseen viitaten Erasmus esittää, että latinassa on eräs äänne, jolle ei ole vastaavaa kirjainta: *Ac veteres, quorum est Victorinus, adeo putabant nobis hic deesse litteram medio sono inter g et n, vt pro aggerem et suggestum scribendum existimarint angerem et sungestum; rursus pro ancora agcora, pro ancyliā agcyliā. Verum n littera nostris auribus blandior vicit.*⁵⁵⁵ Grammatikkojen mukaan joissakin sanoissa esiintyvän digrafin *gg* tilalle olisi paremmin sopinut digrafi *ng*. Tästä voimme päätellä, että jos sanassa oli digrafi *ng*, Erasmusuksen mukaan siinä ei kuulunut äännettä /n/ eikä /g/, vaan jokin muu äänne. Erasmus siis pyrkii osoittamaan, että joskus kirjain *g* ja joskus kirjain *n* äännettiin ikään kuin äänneiden /n/ ja /g/ välimuotona.

Priscianuksen mukaan Varro esittää teoksensa *De lingua Latina* ensimmäisessä kirjassa, että kreikassa ja latinassa oli äänne, jota varten kreikkalaisilla oli muinoin ollut kirjain *agma*. Tätä äännettä edustamaan tuli pian moneen sanaan kirjain *n*, mutta jotkut saattoivat korvata sen myös kirjaimella *g*, esim. *aggulus, agguilla, agceps, agcora.*⁵⁵⁶

Marius Victorinus tuntuu tarkastelevan nasalisoitunutta vokaalia soinnillisen konsonantin edellä todeten, että kreikkalaisten lausussa sanan *Sambyx* he ääntävät konsonanttien *m* ja *n* sekaisen äänteen: *sed haec ambiguitas in his fortasse vocabulis sit, ut in Ampelo Lycambe.* Samassa yhteydessä hän selvästi selostaa latinalaisen tavan merkitä velaarinen nasaali eräissä sanoissa: *non inter m et n medium sonant unquam et nonnunquam et similia, sed inter n et g.* Victorinus myös vertaa latinan käytäntöä kreikkalaiseen käytäntöön: *Nam et Graeci, cum scribunt ἄγγελος ἄγγος ὄγχος et similia, si syllabam an sequitur syllaba quae initium habet a g aut a c, convertunt n litteram in g et pro n g scribunt, ut ἄγγελος ἄγκυρα ἄγκιστρα, cum inter n et g medium sonent vocis productae, non, ut aliis videtur, inter m et n.*⁵⁵⁷ Marius Victorinuksen sanat voidaan tulkita nasalisoituneen vokaalin ja velaarisen nasaalin vertailuksi. Myös Erasmus ottaa huomioon nasalisoituneen vokaalin.⁵⁵⁸ Allen esittää, ettei Marius Victorinus tosiasiasa tarkastellut tapausta, jossa velaarista nasaalia seuraa apikoalveolaarinen nasaali [ŋ], kuten Erasmusuksen mallisanassa *agnus*, ja moittii Erasmususta Marius Victorinuksen ylitulkinnasta.⁵⁵⁹

⁵⁵³ Thurot 1881, 1. osa, 329, alaviite 2.

⁵⁵⁴ *DRP*, 79.

⁵⁵⁵ *DRP*, 79; vrt. Mar. Vict. *GL* 6, 19, 11-22.

⁵⁵⁶ Prisc. *GL* 2, 30, 18-21.

⁵⁵⁷ Mar. Vict. *GL* 6, 16, 10-17.

⁵⁵⁸ *DRP*, 79.

⁵⁵⁹ Allen 1988, 109.

Antonio de Nebrija, jonka työ oli Venetsiassa tunnettu Erasmuskin ollessa siellä Aldus Manutiuksen vieraana, arvioi, että espanjalaiset olivat säilyttäneet digrafin *gn* merkeille oikeat äännteet: *in prolatione harum litterarū gn, hispanos meos ueras retinere uoces*. Kreikkalaiset ja italialaiset eivät olleet säilyttäneet tällaista ääntämistä. Nebrija palauttaa mieleen, että kirjain *g* lausutaan *compressis faucibus* ja kirjain *n* äännetään *tota lingua depressa primori tantum parte erecta & ad mediam regionē palati superiorūqz dentiū appulsa*. Mutta italialaiset ja kreikkalaiset äänsivät digrafin *gn* Nebrijan mielestä tähän tapaan: *At in voce quā isti proferūt: neqz fauces comprimūtur: neqz cuspis erigitur: quin potius e contrario prior linguē pars deprimitur tota reliqua latitudo palato admovet.*⁵⁶⁰

Nebrija siis esittää, että silloisilla kreikkalaisilla ja italialaisilla oli tapana ääntää digrafi *gn* palataalisesti. Hän myös vertaa digrafia *gn* kirjaimiin *x* ja *z* muistuttaen, että ne voidaan jakaa osiin ja että ne itse asiassa vastaavat digrafeja *cs* ja *sd*. Nebrijan mukaan digrafille *gn* ei ole korvaavaa merkkiä, joka säilyttäisi kirjaimia *g* ja *n* vastaavat alkuperäiset äännteet.⁵⁶¹ Hän kertoo, että grammatikkojen mukaan kirjain, *littera*, on pienin jakamaton kirjoitettavissa oleva sanan osa, *pars vocis*.⁵⁶² Kahden kirjaimen pitäisi siis vastata kahta erillistä äännettä. Hän viittaa siihen, että digrafi *gn* joko edusti jotain yksittäistä äännettä, joka ei ollut palataalinen, tai sitten latinan *g* ja *n* äännettiin espanjalaisten tapaan erillisinä: *& quem sonum quēqz harum litterarū seorsum per se exhibet: eundem coniunctē nobis reddant: hoc est quem admodum ab hispanis hodie proferuntur.*⁵⁶³

Erasmus luultavasti tarkoitti huolella puhuvilla italialaisilla tuntemiaan venetsialaisia latinan ja kreikan ääntämiseen perehtyneitä humanisteja,⁵⁶⁴ jotka latinaa puhuessaan välttivät Antonio de Nebrijan kuvaamaa palatalisoitunutta nasaalia ja äänsivät tietoisesti velaarisen nasaalin: *Nec enim sonant agnus vt a per se sonet, nec ag,nus, vt g haereat priori vocali, verum pro g audis quiddam quod neque sit prorsus n, neque prorsus g, sed e duobus medium quiddam.*⁵⁶⁵ Vaikka Erasmus selvästi kuvailee velaarista nasaalia /ŋ/, Maria Bonioli lainaa saman kohdan tulkiten sen siten, että Erasmus olisi tarkoittanut tässä italialaisia yleensä ja näiden tapaa ääntää digrafi *gn* nimenomaan palatalisoituneena nasaalina [ŋ]: *In Italia, invece, anche in latino si attribuiva e si continua spesso ad attribuire a gn il valore di ñ: infatti Erasmo da Rotterdam osserva: "Nec enim sonant (...).*⁵⁶⁶ Esimerkissään Bonioli käyttää merkkiä *ñ*, jolla hän tarkoittaa palataalista nasaalia: *nasale palatale, come nell'it. degno.*⁵⁶⁷

Marius Victorinuksen tapaan Erasmus tarkastelee myös tapauksia, joissa konsonantti *n* esiintyy ennen konsonanttia *q*: *quidam scribere maluerunt anquiro quam acquirō, quod q vim obtinet eandem cum c et k. Ea varietas declarat illos nec prorsus sonuisse g nec prorsus n, sed*

⁵⁶⁰ Nebr. *De ui*, 162-163.

⁵⁶¹ Nebr. *De ui*, 162-163.

⁵⁶² Vrt. Prisc. *GL* 2, 6, 6.

⁵⁶³ Nebr. *De ui*, 162-163.

⁵⁶⁴ Ks. luku 3.3 *Miten Erasmuskin käsitys klassisten kielten ääntämisestä kehittyi?*

⁵⁶⁵ *DRP*, 79.

⁵⁶⁶ Bonioli 1962, 128.

⁵⁶⁷ Bonioli 1962, *Trascrizioni fonetiche e segni diacritici*, XV.

*medium quiddam. Idem censebant de ecquid, nunquid, nanque, tanquam, quanquam et similibus. Vis enim litterae q sic m vertit in n, vt g sonum admisceat.*⁵⁶⁸ Kirjain *n* ääntyi siis velaarisesti, koska sitä seurasi velaarinen plosiivi. Kreikasta esimerkkejä ottaen Erasmus esittää selvästi, että niin kreikassa kuin latinassakin oli velaarinen nasaali: *Quod si post γ succedit κ, vtriusque litterae sonus mutatur, velut in ἀνάγκη, Λυγκεύς. Nam in his γ propemodum sonat v, et κ propemodum γ; propemodum dixi, quod non ad plenum exprimitur v et γ, sed medium quiddam inter vtrunque. Simile quiddam auditur et apud Latinos, si litterae g succedat n aut alterum g aut c aut q, velut in magnus, agnus, pignus, cygnus, magnes, agger, aggero, ancora, anquiro.*⁵⁶⁹ Erasmus esittää, että hänen esimerkeissään *g* ääntyy hieman samaan tapaan kuin *n* ja että *k* ääntyy kuin *g*. Koska hän luettelee sanoja, joissa ei voi olla palatalisoitunutta nasaalia, esim. *agger*, *ancora* ja *anquiro*, ja esittää, että näissä sanoissa on sama äänne kuin se, joka toisissa tapauksissa merkitään digrifilla *gn*, kyseessä voi olla vain velaarisen nasaalin kuvaus. Mikään ei viittaa siihen, että italialaisten yleinen tapa ääntää digrafi *gn* palataalisena nasaalina olisi Erasmusuksen mielestä ollut klassisen latinan käytäntö. Pikemminkin tapa ääntää digrafi *gn* velaarisen nasaalina oli harvojen oppineiden italialaisten tapa, jonka Erasmus uskoi vastaavan klassista käytäntöä.

4.5 Aksentti ja tavujen pituus

4.5.1 Yleistä

Erasmus kiinnitti huomiota siihen, että latinan sanoja painotettaessa osa tavuista korostui ja osa saattoi jopa pudota pois, esim. *plurimaudet* (*plūrimum audet*) ja *tandabutere* (*tandem abūtēre*).⁵⁷⁰ Hän toteaa, että aksentti ja tavujen pituus ovat ajan mittaan päässeet sekoittumaan keskenään, vaikka ne ovat aivan erillisiä asioita. Erasmusuksen aikana latinan puhujat venyttivät painokasta tavua ja lyhensivät painotonta. Paino on kuitenkin hyvin epävarma merkki tavun pituudesta, Erasmus muistuttaa, etenkin latinan monitavuisten sanojen kohdalla. Erasmusuksen mallisanat *vidēbimus* ja *legebāmus* havainnollistavat tätä.⁵⁷¹ Edellisen sanan ainoa pitkä tavu on aksentillinen, [*vidēbĩmũs*], kun taas jälkimmäisessä sanassa myös aksentillista tavua edeltävä tavu on pitkä, [*lĕgĕbāmus*]. Ciceroon viitaten Erasmus toteaa, etteivät aksentti ja tavujen kesto ennen olleet kenellekään ongelma, vaan jokainen kuuli eron sanojen oikean ja virheellisen mitoituksen ja painotuksen välillä.⁵⁷² Kuten useimmat grammatikot, Erasmus havainnollistaa asiaa luonnehtimalla aksenttia sanan sieluksi, *anima dictionis* tai *vocis*. Sopiva poljento kuuluu myös tavalliseen puheeseen, ei vain runouteen, vaikka sanoja ei keskusteltaessa mitoiteta harkiten.⁵⁷³

---

⁵⁶⁸ *DRP*, 79.

⁵⁶⁹ *DRP*, 79.

⁵⁷⁰ *DRP*, 49.

⁵⁷¹ *DRP*, 62.

⁵⁷² *DRP*, 59-60; vrt. Cic. *De or.* 3, 50, 195.

⁵⁷³ *DRP*, 62; vrt. Mart. Cap. 3, 268; Diom. *GL* 1, 431, 1.

Virheellinen rytmitys ja painotus olivat aluksi vaivanneet Erasmusta etenkin kreikkalaisissa lainoissa, joita käytetään paljon kirkollisessa latinassa. Tämän kielenkäytön piirteitä Erasmus tarkasteli jo toimittamansa Uuden testamentin kaksikielisen laitoksen (1516) huomautuksissa. Hän otti tutkittavakseen kreikasta lainattujen sanojen aksentit ja kestot pohtien, miksi juuri nämä piirteet sanojen ääntämisessä olivat muuttuneet, kun sanat oli otettu osaksi latinankielistä termistöä. Hän hankki vastustajia kirkollisten virkamiesten ääntämisvirheistä huomauttelemalla. Vuonna 1518 Erasmus julkaisi Uudesta testamentistaan uuden laitoksen, johon hän oli lisännyt huomioitaan kreikan ja nyt myös latinan ääntämisestä.⁵⁷⁴

4.5.2 Tavujen pituuden ja aksentin merkitys

Dialogissaan *DRP* Erasmus esittää aluksi joitakin esimerkkejä tehdäkseen selväksi, että tavujen kestolla ja aksentilla on todella merkitys. Niinpä esim. sana *plane* merkitsee Erasmuksen mukaan kolmea eri asiaa, mutta ellei oikeasta painotuksesta ja tavujen pituudesta pidetä huolta, voi jäädä epäselväksi, mikä niistä on kyseessä: *Qui vero docti nunc discernunt an dicas pláne impostori, an pláne aperte, an plané affirmans, quum in prima dictione sit pyrrhicius, in secunda trocheus, in tertia spondeus?*⁵⁷⁵ Tämä Erasmuksen esimerkki valaisee sitä, että tavujen kesto ja painotus toimivat yhdessä tiettyjen periaatteiden mukaan. Koska latinan oikeinkirjoituksessa ei ole tapana merkitä pitkiä vokaaleja, monissa tapauksissa tavun pituus on vain tiedettävä. Kun *plane* äännetään molemmat tavut lyhyinä (◡ ◡) ja ensimmäistä tavua akuutilla painottaen, *pláne*, kyseessä on vokatiivi sanasta *planus*, "huijari". Mutta trokeena (– ◡) äännettynä sana *pláne*, jossa sirkumfleksilla painotettu ensimmäinen tavu on pitkä ja jälkimmäinen tavu lyhyt painoton, merkitsee Erasmuksen mukaan adverbia "selvästi". Mutta jos sana äännetäänkin spondeena (– –) vähentäen jälkimmäisen tavun painoa, *pláne*, sanan merkitys on Erasmuksen mukaan vahvistava partikkeli "täysin" tai "perin" tms. Erasmuksen erottelu sanojen *pláne* ja *pláne* välillä perustuu hänen omaan mielikuvitukseensa, sillä tällaisten adverbien viimeinen tavu on pitkä. Kaksitavuisten sanojen lopputavulla oli taipumus lyhentyä sanan merkityksen kuitenkaan muuttumatta, esim. *benē* → *beně* ja *malē* → *malě*.⁵⁷⁶ Adverbilla *pláne* tai *pláne* on useita merkityksiä, jotka päätellään yhteydestä, ei ääntämisestä. Vastaavaan tapaan Erasmus tutkii sanaa *malo*, jonka merkitys riippuu tavujen kestosta: *Rursus an dicas 'malo' pro vitioso, an 'malo' pro potius habeo, an 'malo' pro arbore siue pomo, quum in prima vice sit iambus, in secunda trocheus, in tertia spondeus.*⁵⁷⁷ Jambina (◡ –) äännettynä sana *málo* on datiivi- tai ablatiivimuoto sanasta *malus*, "paha". Spondeena (– –) äännettynä *málo* taas on vastaava muoto sanasta, joka tarkoittaa puuta tai puun hedelmää. Trokeena (– ◡) äännettynä *málo* merkitsee "haluan mieluummin", kuten Erasmus esittää.

⁵⁷⁴ Ks. Bateman 1965, 53-54 ja 56-57.

⁵⁷⁵ *DRP*, 60; vrt. Serg. *GL* 4, 480, 18-19.

⁵⁷⁶ *LHS* 1, 110; Ernout, 1953, 78.

⁵⁷⁷ *DRP*, 60.

Kaksitavuisten sanojen pitkä jälkimmäinen tavu lyheni jo myöhäisantiikin puhekielessä.⁵⁷⁸ Erasmus mainitsee Diomedeeltä oppimansa perussäännön, jonka mukaan lopputavun -o on aina pitkä [ō], mutta muistuttaa, että Diomedeen mukaan tämä käytäntö oli tuolloin (300-luvun lopulla) jo vanhentunut.⁵⁷⁹ Erasmus viittaa kohtaan, jossa Diomedes toteaa: *paulatim autem usus invertit, ut in sermone nostro scribo, dico et item in talibus, ubi o non solum correpta ponitur, sed etiam ridiculus sit qui eam produxerit.*⁵⁸⁰ Mallisanansa *malo* Erasmus näyttää lainanneen Albinukselta: *Malum si fructum significat, longam a; malus homo brevem habet a litteram.*⁵⁸¹ Albinus ei tosin ota kantaa siihen, miten tahtomista tarkoittava *malo* tulisi ääntää, vaan kertoo ainoastaan, miten se tulee kirjoittaa: *Malo, id est magis volo, et nolo, id est ne volo, per unum l; malle et velle et nolle per duo l.*⁵⁸² Erasmuskin mahdollinen lähde tässä on Probus, joka mainitsee sanan *mālum* "laivan masto": *Inter malum et malum hoc interest, quod, si malum producte proferatur, velum vel arbor navis necesse est ut intellegatur; si vero malum correpte proferatur, id quod est pessimum necesse est ut subaudiatur.*⁵⁸³ Hedelmän ja puun mainitsee Quintilianuskin: *ut 'malus' arborem significet an hominem non bonum apice distinguitur, 'palus' aliud priore syllaba longa, aliud sequenti significat (...).*⁵⁸⁴ Siihen aikaan eli 1. vuosisadalla pitkät vokaalit siis merkittiin apex-merkillä.

Aksentti- ja kestopimekkeitä sekä erilaisia välimerkkejä esittelevät monet grammatikot, joten Erasmus ei epäillyt, etteivätkö ne olisi jo antiikissa olleet käytössä.⁵⁸⁵ Plinius vanhempi ja Maximus Victorinus esittävät tarun, jossa muinoin elänyt Kadmos toi aakkoset foinikialaisilta kreikkalaisille.⁵⁸⁶ Erasmus kuitenkin sepittää Ovidiusta tulkiten hypoteesin siitä, miten aksentti- ja pidennysmerkit olivat tulleet kreikkaan ja latinaan jo foinikialaisilta.⁵⁸⁷ Hän viittaa Ovidiuksen tarinaan Kadmoksesta tulkiten siinä mainitut kypärät ja peitset allegorioiksi lisämerkeistä, jotka tarinan sankari Kadmos olisi liittänyt aakkostoon. Erasmuskin mukaan Ovidiuksen *serpens* eli "käärme" tarkoittaa sanaa *sermo* eli "puhe". Ovidius runoilee: *o iuvenes, propiorque meae, quos arma tenere, non thyrsos, galeaque tegi, non fronde decebat? este, precor, memores, qua sitis stirpe creati, illiusque animos, qui multos perdidit unus, sumite serpentis!* Monet grammatikot luonnehtivat aksenttia sanojen hengeksi, *anima vocis* tai *dictionis*. Tämä lienee Erasmuskin mielessä, kun hän tulkitsee juuri aksenttimerkkien kuvaukseksi Ovidiuksen tarinan kypäristä ja aseista, joina nuorten sotilaiden piti käyttää käärmeen pudottamia hampaita.⁵⁸⁸ Hampaista puhuminen, *serpentis extincti dentes*,⁵⁸⁹ on Erasmuskin oma tulkinta, sillä kuten huomaamme,

⁵⁷⁸ LHS 1, 110.

⁵⁷⁹ DRP, 67.

⁵⁸⁰ Diom. GL 1, 436, 5-7.

⁵⁸¹ Alb. GL 7, 304, 32-34.

⁵⁸² Alb. GL 7, 305, 11-12.

⁵⁸³ Prob. GL 4, 201, 6-8.

⁵⁸⁴ Quint. Inst. 1, 7, 3.

⁵⁸⁵ Ks. esim. Mar. Vict. GL 6, 193, 21-28; Mar. Vict. GL 6, 194, 1-8.

⁵⁸⁶ Plin. Nat. Hist. 3, 192; Max. Vict. GL 6, 194, 13.

⁵⁸⁷ DRP, 38.

⁵⁸⁸ Ovid. Met. 3, 95-114; Ovid. Met. 3, 531-545; *anima vocis*, ks. Pomp. GL 5, 126, 27-33; Diom. GL 1, 431, 1.

⁵⁸⁹ DRP, 38.

Ovidius ei mainitse käärmeen hampaita. Ovidius kyllä käyttää ilmaisua "sanojen henki" tai oikeastaan "sanojen sielu" toisaalla: *verba animo desunt; resonat latratibus aether*.⁵⁹⁰ Erasmus tulkitsee Ovidiusta vapaasti omiin tarkoituksiinsa, sillä ei ole lainkaan varmaa, että tämä olisi tarkoittanut käärmeellä, kypärillä ja aseilla kirjoitettua puhetta ja lisämerkkejä.

Aksentteihin sekä pitkien ja lyhyiden vokaalien erotteluun Erasmus käyttää runsaasti tilaa, mutta hän ei esitä sääntöjään tiivistelmänä, vaan käy lävitse runsaasti erilaisia tapauksia ja esittelee sääntöjä antamiensa esimerkkien valossa. Pitkää tavua hän luonnehtii siten, että se vastaa periaatteessa kahta lyhyttä. Tämän säännön Erasmus oli omaksunut Quintilianukselta, mutta hän tarkentaa, että näin tarkka on tarpeen olla vain runoja lausuttaessa. Erasmus mukaan pitkienkin tavujen pituudessa voi olla eroja: esim. sanan *structus* ensimmäisen tavun vokaalia /ū/ edeltävistä konsonanteista johtuu, että tavu [*strū*] on pitempi kuin sanan *legero* ensimmäinen tavu [*lē*].⁵⁹¹ Seuraavana sääntönä Erasmus esittää, että jos luonnostaan lyhyttä vokaalia seuraa konsonantti, tavu on lyhyt. Esimerkkisanoina hän antaa latinan sanan *cáput* ja kreikan λόγος.⁵⁹² Erasmus lisää, että tavu on pituudeltaan puolitoistakertainen, jos luonnostaan lyhyttä vokaalia seuraa joko mykkä konsonantti (*muta*) ja likvida tai geminaatta, esim. *lachryma*, *Atlas*, *cygnus*, *recludo*, *terrasque tractusque maris*. Luonnostaan tai asemaltaan pitkät tavut, kuten yksitavuiset *dos* ja *mors*, vastaavat Erasmus selostuksen mukaan kahta lyhyttä, mutta jos luonnostaan pitkää vokaalia seuraa konsonantti samassa tavussa, tavu vastaa pituudeltaan kahta lyhyttä ja yhtä lyhyen tavun puolikasta, esim. sanassa *sol*. Jos taas luonnostaan pitkää vokaalia seuraa kaksi konsonanttia tai kaksoiskonsonantti, tavun pituus vastaa kolmea lyhyttä tavua, kuten sanoissa *mons* ja *rex*. Erasmus kertoo oppiensä olevan peräisin Priscianukselta, jota hän luonnehtii kelvolliseksi kirjoittajaksi,⁵⁹³ mutta viittaa myös Quintilianukseen, joka toteaa, etteivät kaikki pitkät ja lyhyet tavut ole yhtä pitkiä, vaan tavujen pituus vaihtelee. On siis *breves*, *breviores* ja *brevissimae* sekä *longae*, *longiores* ja *longissimae*. Quintilianusta hän lainaa sanatarkasti.⁵⁹⁴

Tavujen kestoerojen laiminlyöminen hämärtää sanojen merkityksen. Tätä Erasmus valaisee viittaamalla Suetoniuksen tarinaan keisari Neron ilkeästä vitsailusta. Nero otti Erasmus kertoman mukaan kantaa Claudiuksen kuolemaan sanoen: *desiit inter vivos morari*.⁵⁹⁵ Erasmus korostaa kreikan omega-merkkiä käyttäen, että Nero lausui sanan *morari* ensimmäinen tavu pitkänä. Sana *mōrāri* merkitsee "oleskella", *mōrāri* "hourailla". Erasmus muistuttaa kielikorvasta, jonka ansiosta ei haitannut, vaikka oikeinkirjoitus ei ollut tarkkaa. Kestoerojen vaihtelun unohduttua ihmiset eivät enää tekstin perusteella tienneet, miten sana äännetään, vaikka he ymmärsivätkin

---

⁵⁹⁰ Ovid. *Met.* 3, 231.

⁵⁹¹ *DRP*, 63; vrt. Quint. *Inst.* 9, 4, 47.

⁵⁹² *DRP*, 63.

⁵⁹³ Vrt. Prisc. *GL* 2, 51, 25-28.

⁵⁹⁴ *DRP*, 64; vrt. Quint. *Inst.* 9, 4, 84-86.

⁵⁹⁵ *DRP*, 68. Erasmus toistaa Suetoniuksen tarinan ikään kuin kyseessä olisi ollut suora lainaus Neron sanoista, mutta itse asiassa Suetonius esittää sen epäsuorana: *nam et morari eum desisse inter homines producta prima syllaba iocabatur*, Suet. *Ner.* 33.

merkityksen. Quintilianus kertoi kuulevansa heti, onko tavut lausuttu oikein rytmitettyinä.⁵⁹⁶ Erasmus lainaa tämän kohdan Quintilianukselta ja kommentoi: *Vides Quintilianum sensisse discrimen inter longam et longiorem, breuem et breuiorem etiam in finali commatis clausula, quanto magis id sensurus in cursu perpetuo vocum aut in media dictione. Quod si veterum litterae nullum indicassent discrimen, tamen ipse naturalis aurium sensus non sineret aliter iudicare.*⁵⁹⁷ Tavut saattoivat olla sanojen lopussa eri mittaisia vielä Quintilianuksen aikaan eikä niitä siis jaettu pelkästään pitkiin ja lyhyisiin. Mutta Erasmusuksen aikaan ei kenelläkään enää ollut samanlaista kielikorvaa kuin latinaa äidinkielenään puhuneella Quintilianuksella, joten jo pitkien ja lyhyiden tavujen eron oppiminen oli monille kovin työlästä.

Erasmus käy muutamien esimerkkien valossa läpi kreikan ja latinan sanojen mittaa ja rytmitystä, ja arvostelee kirkollista lauluperinnettä, joka oli kadottanut klassiset mitat: *chorus ecclesiasticus nec in psalmis recitandis nec in canticis solennibus vllum habet breuium aut longarum delectum, ne tonorum quidem admodum magnam rationem, sed omnes pari temporis mora sonant, ne dum alius aliud sonat, inaequalitas vocum pariat indecoram confusionem.*⁵⁹⁸ Ilmeisesti Erasmusuksen aikana vähäisilläkin latinan taidoilla yritettiin toisinaan tehdä vaikutus muihin. Erasmus arvioi, että klassisia mittoja oli aluksi käytetty myös kirkollisessa perinteessä, mutta virsien rytmien rakenne oli sittemmin muuttunut. Hän piikittelee epäklassisesta tyylistä juuri kirkkolatinan käyttäjiä: *Quin audiui concionatores ex hoc genere, qui quo pluris habeantur a populo, nouum aliquid ac prodigiosum comminiscuntur, eodem tono, pari mora pronuntiantes syllabas omnes, paribus etiam interuallis, quasi singulae syllabae singulas absoluerent dictiones, magna quidem admiratione plebis imperitae, sed aequae magno tum risu tum taedio doctorum hominum.*⁵⁹⁹ Klassiset mitat siis puuttuivat kirkollisesta latinasta ja, kuten Erasmus hiukan liioitellen esittää, kaikki tavut lausuttiin samanpituisina ja samalla tavalla painottaen ja rytmittäen. Erasmusuksen kommentista voi myös päätellä, että oli ihmisiä, jotka osasivat klassista latinaa hyvin, toiset taas osasivat kyllä kirkollista mutta eivät klassista latinaa, ja lisäksi oli niitä, jotka eivät osanneet erottaa kirkollista latinaa klassisesta. Vastaavasta ilmiöstä kertoo Marius Victorinus, joka huomauttaa, etteivät muusikot kiinnitä paljонkaan huomiota tavujen keston, vaan venyttävät ja lyhentävät niitä omiin tarkoituksiinsa: *musici (...), qui temporum arbitrio syllabas committunt, in rhythmicis modulationibus aut lyricis cantionibus per circuitum longius extentae pronuntiationis tam longis longiores quam rursus per correptionem breviores brevibus proferunt.*⁶⁰⁰ Marius Victorinus erottaa muusikot, *musici*, runoilijoista, *metrici*, korostaen, että runoilijat ovat aina tarkkoja tavujen kestosta. Erasmusuksen aikana latina oli jo vuosisatoja ollut ainoastaan oppineitten kieli. Hän kuuli latinan silloisessa ääntämisessä piirteitä, jotka olivat ristiriidassa grammatikkojen tallentamien klassisten sääntöjen kanssa. Tilannetta ei täten voi verrata sen enempää Quintilianuksen kuin Marius Victorinuksen aikaan, jolloin latina oli vielä

---

⁵⁹⁶ Quint. *Inst.* 9, 4, 93-94.

⁵⁹⁷ *DRP*, 64.

⁵⁹⁸ *DRP*, 65.

⁵⁹⁹ *DRP*, 66.

⁶⁰⁰ Mar. Vict. *GL* 6, 39, 12-15.

kansankieli eikä sitä voinut määrittellä pelkästään klassisten sääntöjen mukaan. Jos latinaa äidinkielenään puhuneet ihmiset eivät noudattaneet klassisia sääntöjä, eivät he silti tehneet puutteellisesta kielitaidosta johtuvia virheitä toisin kuin ne, joille latina on vieras kieli.

4.5.3 Melodinen aksentti

Erasmus argumentoi, että tavujen painotukseen liittyy latinassa sävelkorkeuden vaihtelu: *Nihil enim est aliud pronuntiatio quam modulatio quaedam vocum numerosa*.⁶⁰¹ Tämän määritelmän avainsana on *modulatio*. Sen oli Diomedes aikanaan määritellyt näin: *Modulatio est continuati sermonis in iocundiores dicendi rationem artificialis flexus in delectabilem auditus formam conversus asperitatis atque inperitiae vitandae gratia*.⁶⁰² *Modulatio* tai Aulus Gelliuksen sana *voculatio*⁶⁰³ viittaavat äänenkorkeuden muunteluun. On ilmeistä, että Diomedes tarkoittaa tässä nimenomaan puheäänien vivahteikkoutta, ei laulun.

Erasmus selvittelee latinan aksenttia käyttäen apunaan antiikin musiikin teoriaa, johon hän oli tutustunut lukemalla Macrobiusta, Boethiusta ja Martianus Capellaa.⁶⁰⁴ Hän antaa joukon esimerkkisanoja, jotka hän neuvoo lausumaan siten, että äännettäessä otetaan huomioon paitsi tavujen kesto ja paino, myös äänen korkeus. Musiikin teorian tuntemustaan Erasmus esittelee käyttäen sekä latinan- että kreikankielisiä teknisiä termejä. Hän vertailee puheäänien korkeutta tietyllä tavalla viritetyn kielisoittimen kielten ääniin soveltaen kreikkalaista musiikinteoriaa.⁶⁰⁵

Kreikkalainen nelikielinen lyyra oli yleensä viritetty ääniin *hypátē, mésē, parámesē* ja *nētē*, joiden on arvioitu vastaavan säveliä *E A H e*.⁶⁰⁶ Kreikkalaiset luultavasti viritivät soittimensa ilman standardivirettä, kun taas nykyisin on tavallista käyttää standardina 440 hertziin viritettyä *a*¹-säveltä.⁶⁰⁷ Lyyran alin kieli viritettiin korkeimmalle, mutta, kuten Pope huomauttaa, Erasmus käänsi asteikon nurin päin arvellen, että fyysisesti alin kieli eli *νήτη* on ääneltään matalin.⁶⁰⁸ Intervalleista Erasmus käyttää osittain latinan- ja osittain kreikankielisiä nimityksiä. Ratkaisu ei toimi, sillä lukija ei näin opi kaikkien intervallien nimiä latinaksi eikä kreikaksikaan. Sama koskee sävelten nimiä. Hän ilmeisesti olettaa lukijansa olevan perillä silloisen musiikinteorian alkeista. Hänen luettelemansa intervallit ovat *tonus*, joka tarkoittaa yhtä sävelaskelta, *semitonium* puolta sävelaskelta, *ditonus* tarkoittaa sekuntia, *διὰ τεσσάρων* kvarttia, *διὰ πέντε* kvinttiä ja *διὰ πασῶν* oktaavia.⁶⁰⁹ Nämä termit Erasmus on voinut omaksua Martianus Capellalta (400-luku)⁶¹⁰ tai Macrobiukselta (400-luvun vaihe). Macrobius luettelee teoksessa *Commentarium in Somnium Scipionis* samat intervallit kuin myöhemmin vaikuttanut Martianus Capella, mutta käsittelee niitä

⁶⁰¹ *DRP*, 62.

⁶⁰² Diom. *GL* 1, 439, 11-13.

⁶⁰³ Aul. Gell. *Noct. Att.* 13, 26, 1-3.

⁶⁰⁴ Cytowska 1973a, *DRP*, 67, viite riveille 722-754.

⁶⁰⁵ *DRP*, 66-67.

⁶⁰⁶ Opsopaus 1999, 'The Four-String Lyre of Hermes'.

⁶⁰⁷ Krohn 1947, 8.

⁶⁰⁸ *DRP*, 66; vrt. Pope 1985, 611, viite 291.

⁶⁰⁹ *DRP*, 66-67.

⁶¹⁰ Mart. Cap. 9, 507-509.

suppeammin. Vergiliusta Macrobius tulkitsee mielivaltaisesti nähtävästi olettaen, että tämä olisi tietämättään puhunut intervaleista: *ex his duobus numeris constat δια τεσσαρον et δια πεντη. ex quibus δια πασον symphonia generatur, unde Vergilius nullius disciplinae expers plene et per omnia beatos exprimere uolens ait 'o terque quaterque beati'*.⁶¹¹ Tämä Macrobiuksen sitaatti on kuitenkin yhteydestä irrotettu, sillä Vergiliuksen ilmaus *terque quaterque* on vain tyyllinen tehokeino: *O terque quaterque beati, quis ante ora patrum Troiae sub moenibus altis contigit oppetere!*⁶¹² Musiikinteoriaa koskevat käsityksensä Erasmus luultavimmin oppi Boethiukselta (500-luvun vaihe), joka käsittelee kreikkalaista musiikinteoriaa perin pohjin.⁶¹³

Popen mukaan Erasmus esittelemä asteikko sisältää sävelet *hypátē, parypátē, líkhanos mesôn, mésē, parámesē, trítē diezeugménon, paránētē* ja *nētē*.⁶¹⁴ Nämä vastaavat asteikkoa *E F G A H c d e*, joka on fryyginen asteikko, siis tavallinen kirkkosävellaji. Jos käytämme f-avainta, sävel *f* sijoittuu 4. viivalle, jolloin Erasmusn asteikon sävel *E* osuu ensimmäiselle apuviivalle nuottiviivaston alle. Kapiteelein merkityt sävelet kuuluvat suureen oktaavialaan ja minuskelein merkityt pieneen.⁶¹⁵ Suuren ja pienen oktaavialan välimaastoon sattuu baritoni, joka on miehillä tavallinen ääniala. Koska Erasmus nimesi fryygisen asteikon sävelet uudelleen takaperoisessa järjestyksessä, hänen asteikkonsa sävelten nimet kuuluvat *E = nētē, F = paránētē, G = trítē diezeugménon, A = parámesē, H = mésē, c = líkhanos mesôn, d = parypátē* ja *e = hypátē*.⁶¹⁶ Mallisanoiksi Erasmus antaa sanat *legeramus, abominanda, horrenda* ja *non referenda*. Sanan *legeramus* tavujen sävelet ovat Erasmusn analyysin mukaan *nētē, paránētē, parámesē* ja *paránētē* eli *E-F-A-F*. Sana *abominanda* taas soi sävelissä *parámesē, parámesē, mésē, parypátē* ja *mésē* eli *A-A-H-d-H*. Sana *horrenda* lausutaan sävelin *líkhanos mesôn, hypátē* ja *parypátē* eli *c-e-d*, ja sanat *non referenda* lausutaan sävelin *parámesē, paránētē, nētē, parámesē* ja *nētē* eli *A-F-E-A-E*.⁶¹⁷ Näiden esimerkkisanojen yhteydessä Erasmus puhuu vain sävelkorkeudesta. Hän ei kerro painotuksesta eikä tavujen pituudesta, vaikka käytännöllistä olisi ollut antaa mallisanoille heti perusteelliset ääntämisohjeet. Ohjeet tulevat kuitenkin vähitellen vastaan kerronnan edetessä. Pope on helpottanut lukijan vaivaa antamalla viitteessään avuksi mallisanojen tavujen pituudet ja aksentin: *lēgērámūs, ābōmīnāndā, hōrréndā, nōn rēfēréndā*. Mallisanat voi esittää rytmitettyinä ja äänenkorkeus nuottiviivastolla määriteltynä, minkä Pope on myös tehnyt käyttäen neliviivaista nuottiviivastoa, jossa nuotit on pilkuin merkittyinä.⁶¹⁸ On epäselvää, tiesikö Erasmus, millaiselta fryyginen asteikko kuulosti, vai oliko hänen musiikillinen asiantuntemuksensa vain teoreettista, mutta epäilemättä hän oli lapsesta asti kuullut runsaasti kirkkomusiikkia ja erilaisia kirkoissa käytettyjä sävellajeja.

⁶¹¹ Macrob. *Comm. in Somn. Scip.* sect. 6, rivit 180-190.

⁶¹² Verg. *Aen.* 1, 94.

⁶¹³ Ks. Boeth. *De Mus.* 1, §§8-21.

⁶¹⁴ Pope 1985, 611, viite 291. Erasmus ja Pope translitteroivat kreikkalaiset sävelten nimet aksentteja ja kestoja merkitsemättä.

⁶¹⁵ Vrt. Opsopaus 1999, 'The Greater and Lesser Perfect Systems' ja Krohn 1947, 8, 34 ja 43.

⁶¹⁶ Vrt. Mart. Cap. 9, 495-496; Mart. Cap. 9, 505.

⁶¹⁷ *DRP*, 66.

⁶¹⁸ Pope 1985, 611, viite 291.

Dialogin *DRP* Leijona kysyy, miten akuuttia vastaava painotus eroaa siitä painotuksesta, jota merkitään sirkumfleksillä, ja tähän Karhu antaa tarkat ohjeet, joissa otetaan kantaa aksentin merkintään ja ääntämiseen: *Duplici nota, productione temporis et intentione vocis vt lentiore, ita remissiore*. Sirkumfleksi kuvaa Karhun mukaan vitkaisempaa ja vaimeampaa ääntämistä kuin akuutti. Erasmus merkitsee sirkumfleksin hatulla (esim. *mêta*) ja akuutin eteenpäin kallistuvalla lyhyellä viivalla (esim. *méta*).⁶¹⁹ Akuutin merkki on yksi ainoa viiva, mutta sirkumfleksin merkki on *duplex*, kuten Erasmus toteaa. Marius Victorinus taas luonnehti sitä nurin päin merkityksi v-kirjaimeksi.⁶²⁰

Grammaatikot eivät kerro mitään aksenttien sävelkorkeudesta, vaan he pitävät musiikin ja grammatiikan huolella toisistaan erillään. Pompeius antaa tarkat aksenttisäännöt, mutta hänkin kuvailee aksenttien luonnetta viitaten vain painoon. Painokkaassa tavussa on hänen mukaansa joko sirkumfleksi tai akuutti. Hän erottelee akuutin ja sirkumfleksin toisistaan huomauttaen, että akuutti äännetään napakasti tai kiireesti, *cursim*, kun taas sirkumfleksi lausutaan venyttäen tai viivytellen, *tractim*.⁶²¹ Gravis esiintyy tavussa, jossa ei ole sirkumfleksiä eikä akuuttia. Gravis on Pompeiuksen mukaan vaimea ponneton ääni, *pigrum et minus sonet*.⁶²² Diomedeen mukaan aksentti voi olla terävä, matala tai taipunut: *Accentus est acutus vel gravis vel inflexa orationis vocisve intentio vel inclinatio acuto aut inflexo sono regens verba*.⁶²³ Taipuvan aksentin merkiksi oli valittu sirkumfleksi, joka siis kuvaa nousevan ja laskevan intonaation yhdistelmää samassa tavussa, mihin viittaa sekin, että se merkittiin akuutin ja gravis-merkin yhdistelmällä / \ → Λ.⁶²⁴

Kreikkalaisen musiikinteorian lisäksi Erasmus soveltaa aksentteja koskevaan teoriaansa solmisaatiota,⁶²⁵ jonka keksijänä mainitaan toscanalainen munkki Guido d'Arezzo (n. 990-1050). Hän keksi ns. heksakordin, jonka sävelet hän nimesi *ut, re, mi, fa, sol* ja *la*. Nämä ovat ensimmäisiä tavuja latinan sanoista *ut, resonare, mira, famuli, solue* ja *labii*. Asteikkoon lisättiin seitsemäs vuonna 1482 ja se sai nimen *si* johdettuna sanoista *Sancte Ioannes*. Ranskassa ensimmäisen sävelen nimeksi jäi *ut*, mutta Italiassa se korvattiin sanan *Dominus* ensimmäisellä tavulla *Do*.⁶²⁶ Keskiaikaiset sävellajit perustuvat kreikkalaisiin asteikkoihin, jotka Gregorius Suuri (n. 540-604) luokitteli uudelleen. Guido d'Arezzon nimeämät sävelet olivat kuusi ensimmäistä asteikolta *tritus plagalis*, joka oli gregoriaanisen järjestelmän 6. asteikko.⁶²⁷ Sitä sanotaan myös jooniseksi asteikoksi.⁶²⁸

Vaikka Erasmus on kiinnostunut klassisesta musiikinteoriasta, hän muistuttaa, ettei kaikkia muusikoiden erotteluja tarvita käsiteltäessä lausuttujen sanojen aksentteja, vaan vain muutama

---

⁶¹⁹ *DRP*, 67.

⁶²⁰ Mar. Vict. *GL* 6, 193, 23.

⁶²¹ Pomp. *GL* 5, 126, 8-11.

⁶²² Pomp. *GL* 5, 126, 16-33; Pomp. *GL* 5, 127, 1-15.

⁶²³ Diom. *GL* 1, 430, 29-30.

⁶²⁴ Pomp. *GL* 5, 132, 4; Sergius *GL* 4, 482, 10; Diom. *GL* 1, 434, 3; Donat. *GL* 4, 371, 33.

⁶²⁵ *DRP*, 67.

⁶²⁶ Vianini 2003, 6-8; ks. myös Frazer 2006, 'Guido of Arrezzo'; Mafucci 2003, 1; Hawes 2003,1; ja Monzo 2005, 1.

⁶²⁷ Ks. Opsopaus 1999, 'The Eight Modes' ja Vianini 2003, 33.

⁶²⁸ Krohn 1947, 32 ja 42-43.

intervalli riittää. Silti hän korostaa, että akuutti ja sirkumfleksi eroavat toisistaan sävelkorkeuden suhteen: *Sit igitur hoc discrimen inter acutum et inflexum quod inter tonum et semitonium, aut si hoc videtur obscurius, quod inter tonum et ditonum.*⁶²⁹ Erasmus siis rinnastaa tässä akuutin ja sirkumfleksin aksentin vertaamalla yhden sävelaskelen eroa kahden puolisävelaskelen eroon. Jos tavussa on akuutti, intervalli on suurempi kuin jos tavussa olisi sirkumfleksi. Vastaavasti Erasmus ehdottaa, että jos tämä ero on vaikea kuulla, voidaan yhden sävelaskelen eroa verrata kahden sävelaskelen eroon. Erasmus esimerkit paljastavat, että hän tietää, millainen intervalli sävelten välillä on Guido d'Arezzon heksakordissa. Sävelten *mi* ja *fa* (E-F) välinen intervalli on puoli sävelaskelta, kun muiden asteikon sävelten etäisyys toisistaan on kokonaisen sävelaskelen intervalli.⁶³⁰ Tätä tietoa Erasmus käyttää apunaan havainnollistaessaan akuutin ja sirkumfleksin eroa. Hän huomauttaa, että tuskin kukaan latinan puhuja noudattaa sääntöä, jonka mukaan luonnostaan pitkässä toiseksi viimeisessä tavussa on sirkumfleksi, jos viimeinen tavu on lyhyt. Silloiset latinan puhujat ilmeisesti painottivat tällaisissa tapauksissa penultimaa akuutilla, mutta sellaisesta tulisi Erasmus mukaan luopua. Mallisanoja, joissa penultima on luonnostaan pitkä, ovat *vidi* ja *vidit*. Erasmus analyysin mukaan sanassa *vidit* kuuluu olla sirkumfleksi, koska sen viimeinen tavu on lyhyt ja sitä edeltävä luonnostaan pitkä. Sen sijaan sanan *vidi* penultimassa on akuutti, koska sen viimeinen tavu on pitkä. Jos sanan *vidit* tavut äännetään puolen sävelaskelen etäisyydellä, kuten *fa-mi* (F-E), ja sanan *vidi* tavut puolentoista sävelaskelen etäisyydellä eli *fa-re* (D-F), eron pitäisi kuulua riittävän selvästi. Mutta Erasmus muistuttaa, ettei tämä ole sääntö, vaan tarvittaessa tavut voidaan erotella muillakin intervaleilla, kuten akuutti yhdellä *re-mi* (D-E) ja sirkumfleksi puolikkaalla sävelaskelella *mi-fa* (E-F). Tavu, jossa on akuutti tai sirkumfleksi, soi korkeammalta kuin sanan muut tavut, mutta Erasmus huomaa korostaa tätä vasta liioitellessaan tavujen intervallin kahdeksi sävelaskeleksi: *sit acutus fa vt aut vt fa, circumflexus fa re aut re fa, prout syllabam intendendam cum praecedenti aut sequenti conferes.*⁶³¹

Yhdistäessään kreikkalaisen ja keskiaikaisen musiikinteorian grammatiikkaan Erasmus toimi siis varsin omaperäisesti ja luovasti, sillä kukaan antiikin grammatikko ei tietävästi ole keksinyt yhdistää oman aikansa musiikinteoriaa grammatiikkaan. Toiset humanistit, jotka Erasmus aikana kirjoittivat klassisten kielten ääntämisestä, eivät sano aksenteista mitään. Antonio de Nebrijan teoksesta *De ui ac potestate litterarum* (1503) puuttuu aksentteja käsittelevä luku kokonaan, mikä on perin outoa, koska hänen on täytynyt lukea useita niitä koskevia selontekoja grammatikojen teoksista. Latinan ääntämistä puoli vuosisataa Erasmus jälkeen tutkinut Joost Lips ei käsittele aksentteja teoksessaan *De recta pronuntiatione Latinae linguae* (1586). Sama pätee 1400-luvun tutkijaan Giovanni Tortelliin ja 1600-luvun tutkijaan Gerard Vossiin.

Erasmus eräänä lähteenä lienee ollut Boethius, joka tarkastelee intervaleja: *Nam si vox voce duplo sit acuta vel gravis, diapason consonantia fiet, si vox voce sesquialtera proportione sit vel sesquitercia vel sesquioctava acutior graviorque, diapente vel diatessaron vel tonum*

---

⁶²⁹ DRP, 67.

⁶³⁰ Vrt. Vianini 2003, 29-30.

⁶³¹ DRP, 67.

consonantiam reddet (...).⁶³² Tämä lainaus Boethiukselta osoittaa, että hän tarkastelee asiaa musiikin näkökulmasta eikä siis tarkoita sanoilla *acuta* ja *gravis vox* tavujen painoa, vaan lauluäänen melodista äänenkorkeuden vaihtelua, kun grammatikot taas viittaavat aksenteilla vain tavujen painokkuuteen.

Erasmuksen tavoite perehtyä grammatikkoja syvällisemmin latinan ja kreikan aksenttia tarkoittavien sanojen *accentus* ja προσωδία merkitykseen ja soveltaa sitä käytännössä on hyvin nokkela oivallus. Hän argumentoi, ettei latina ollut monotonista ja että antiikin grammatikkojen kuvaamat aksentit kertoivat sekä musikaalisesta että dynaamisesta aksentista. Erasmuksen aikalaiset juuttuivat tarkastelemaan vain kirjaimia ja niiden ääntämistä, mutta Erasmus pääsee heistä askelen pidemmälle ja koettaa kuvitella, miltä sanat latinassa ja kreikassa lausuttuina kuulostavat, olipa kyseessä kirjallisuuden lukeminen ääneen tai sanojen käyttäminen vapaassa keskustelussa.

4.5.4 Aksenttien ja tavujen keston yhteistoiminta

Erasmus esittää säännön, jonka mukaan sirkumfleksi kuuluu pitkään tavuun, jota seuraa lyhyt viimeinen tavu, ja akuutti tavuun, jota seuraa pitkä viimeinen tavu.⁶³³ Tätä sääntöä soveltaen hän toteaa, että mallisanat *creta*, *musa*, *Roma*, *meta* ja *vena* äännetään nominatiivissa ja vokatiivissa trokeena (– ◡) ja että ensimmäiseen tavuun kuuluu sirkumfleksi: *créta*, *músa*, *Rôma*, *mêta* ja *vêna*. Ablatiivi vaatii pidentämään viimeistä tavua, joten sanan mitta muuttuu spondeeksi (– –). Tällöin sirkumfleksi vaihtuu akuutiksi: *créta*, *músa*, *Róma*, *méta* ja *véna*.⁶³⁴

Erasmuksen aksenttisääntöjen taustalla on Pompeius, joka antaa tiivistelmän: *apud Latinos ultima syllaba accentum non habet; non licet. excepta ista ultima syllaba, quam non licet habere accentum, quid nobis relinquitur? ut acutus accentus apud Latinos duos habeat locos, paenultimum et antepaenultimum, circumflexus accentus unum habeat locum, paenultimum*.⁶³⁵ Viimeiseen tavuun ei siis tule aksenttia milloinkaan, joten selvitetäväksi jää, milloin se tulee toiseksi tai kolmanneksi viimeiseen tavuun ja onko kyseessä silloin akuutti vai sirkumfleksi. Pompeius jättää tiivistelmästänsä pois graviksen, joka määräytyy akuutin ja sirkumfleksin kautta.

Erasmuksen antamat mallisanat *meta*, *musa*, *creta* ja *Roma* ovat Pompeiukselta lainattuja esimerkkejä. Hän toteaa, että kaksitavuiseen sanaan merkitään sirkumfleksi, jos se äännetään venyttäen, *tractim*, esim. *mêta* ja *Músa*. Akuuttia ei hänen mukaansa tule milloinkaan tällaisiin sanoihin: *non possumus dicere méta, non possumus dicere Músa*.⁶³⁶ Tämän akuuttia koskevan säännön Erasmus omaksui Pompeiukselta, joka kertoo: *quid si ambae longae sint? acutum habent, ut est léges*.⁶³⁷ Jos siis viimeinen tavu on lyhyt ja viimeistä edellinen pitkä, viimeistä edelliseen tulee Pompeiuksen mukaan aina sirkumfleksi. Jos viimeinen ja viimeistä edellinen tavu ovat pitkiä, viimeistä edelliselle tavulle tulee akuutti.

⁶³² Boeth. *De Mus.* 1, §16, 1-3.

⁶³³ *DRP*, 66-67.

⁶³⁴ Vrt. Pomp. *GL* 5, 129, 3 ja 130, 11; Donat. *GL* 4, 371, 11-15; Mar. Vict. *GL* 6, 193, 3-6; Serv. *GL* 4, 426, 31-36.

⁶³⁵ Pomp. *GL* 5, 128, 1-6.

⁶³⁶ Pomp. *GL* 5, 128, 9-10.

⁶³⁷ Pomp. *GL* 5, 129, 7-8.

Latinan aksenttisäännöt ovat yksinkertaiset, mutta vaikeus piilee siinä, ettemme aina ilman muuta tiedä, milloin tavu on pitkä ja milloin lyhyt. Tavujen pituus ja aksentit ovat siis toisistaan riippuvaisia, mutta, kuten Erasmus muistutti, vaikka sanan tavujen pituudesta voidaan päätellä aksentti, aksentista ei voida päätellä tavujen pituutta. Esimerkkien *meta*, *musa*, *creta*, *Roma* ja vastaavien sanojen tapauksessa siis nominatiivi eroaa ablatiivista kahdella tavalla, mutta näitä eroja ei merkitä standardissa oikeinkirjoituksessa. Niiden viimeinen tavu on ablatiivissa pitkä ja viimeistä edellisellä on akuutti, mutta nominatiivissa niiden viimeinen tavu on lyhyt ja viimeistä edellisellä on sirkumfleksi. Puhekielen kehitys muutti tilanteen epäselväksi, sillä viimeisellä tavulla oli taipumus lyhentyä. Diomedes huomautti, että latinassa ne sanat, joissa on pääte *-o*, kuuluisi lausua viimeinen tavu pitkänä kuten kreikassakin. Niin ei kuitenkaan enää hänen aikanaan ollut tapana tehdä latinaa puhuttaessa. Vanha ääntäminen olisi hänen mukaansa jopa herättänyt hilpeyttä. Diomedeen mallisanat latinasta ovat *scribo* ja *dico*. Kreikasta hän ei anna esimerkkejä. Mikäli Pompeiuksen esittämä sääntö sirkumfleksista ja akuutista pitää paikkansa, Diomedeen antamat mallisanat *scribo* ja *dico* oli aikaisemmin äännetty *scrībō* ja *dīcō*, mutta akuutti ensimmäisellä tavulla ja viimeinen tavu venytettynä kuulosti Diomedeen todistuksen mukaan vanhanaikaiselta hänen elinaikanaan eli 300-luvulla, jolloin nämä sanat lausuttiin *scrībō* ja *dīcō*. Diomedes kertoo myös, että uusi ääntämistapa oli alkanut levitä runouteenkin, vaikka hän jättää varauksen, että usein siihen voi olla syynä runoilijan ottama vapaus.⁶³⁸

Erasmus Diomedesta lainatessaan esittelee itse valitsemiaan mallisanoja kreikasta ja latinasta: λέγω *dicunt et τύπτω, ita illi dico et cedo*.⁶³⁹ Hän tulkitsee Diomedeen huomautuksen niin, että vanhanaikaiseen tapaan ääntävä lisää ylimääräisen tahdin virkkeeseen *dīco tībi*.⁶⁴⁰ Aksentti vaihtuu tällöin akuuttiin ja ilmaukseen *dīco tībi* tulee kuusi tahtia (´ – ˘ ˘ ˘), [*dīcō tībi*]. Mutta Diomedeen aikana virkkeeseen *dīco tībi* sisältyi vain viisi tahtia (˘ ˘ ˘ ˘ ˘), [*dīcō tībi*].⁶⁴¹ Aksentti ja kesto olivat muuttuneet eikä kenenkään kielikorva enää sallinut vanhanaikasta tapaa ääntää. Erasmus ilmoittaa, että Diomedeen aikana tavallinen tapa lausua *dīco tībi* viisitahtisena oli käytössä myös hänen omana aikanaan.⁶⁴²

Erasmus muistuttaa, että jo varsin vähäiset erot puhetavoissa voivat haitata keskustelua. Hän lainaa Quintilianuksen tarinan oikeudenkäynnistä, jossa maalta kotoisin olleelta todistajalta kysyttiin, tunsiko tämä etsintäkuulutettua Amphiota. Nimi *Amphio* (kreik. Ἀμφίωv) äännettiin [amp^hīō].⁶⁴³ Maalainen kiisti, mutta kuulustelija epäili tämän antamaa lausuntoa ja keksi lausua etsityn henkilön nimen maalaismurteella eli ilman aspiraatiota ja kolmanneksi viimeinen tavu lyhennettynä, *Ampīonem*. Todistaja tunnisti nyt nimen, vaikka vain pari pikkuseikkaa äännettiin toisin: *Protinus agnovit Ampīonem, qui Amphíonem non nouerat*.⁶⁴⁴ Erasmus havainnollistaa

⁶³⁸ Diom. *GL* 1, 436, 2-8.

⁶³⁹ *DRP*, 67.

⁶⁴⁰ *DRP*, 67-68. Tahti on latinaksi *tempus*. Sen mitta vastaa yhden lyhyen tavun kestoa; ks. Diom. *GL* 1, 121, 18-23.

⁶⁴¹ Ks. *DRP*, 67-68.

⁶⁴² *DRP*, 67.

⁶⁴³ Quint. *Inst.* 12, 10, 57; Quint. *Inst.* 1, 5, 60; vrt. Vainio 1999, 108, alaviite 2.

⁶⁴⁴ *DRP*, 68.

tällä esimerkillä myös periaatetta, jonka mukaan kolmanneksi viimeiselle tavulle, oli se lyhyt tai pitkä, tulee aina aksentti, jos toiseksi viimeinen tavu on lyhyt.

Erasmus ei merkinnyt lyhyitä ja pitkiä vokaaleja systemaattisesti. Hän kirjoittaa *murari* käyttäen kreikan omegaa kertoakseen, että sanassa on äänne /ō/.⁶⁴⁵ Myös grammatikkojen esittelemät pidennys- ja lyhennysmerkit⁶⁴⁶ ovat Erasmuselle tuttuja.⁶⁴⁷ Näitä merkkejä hän kuitenkin käyttää melko säästeliäästi. Sen sijaan hän hyödyntää tietojaan runojalkojen mitoista ilmoittaessaan tavujen keston. Hän kirjoittaa *Amphionem* kertoen runojaloilla, että akuutilla merkitty tavu on pitkä ja kaksi seuraavaa lyhyitä: *spondeus cum pyrrhicio*⁶⁴⁸ (– – ◡ ◡) eli [amp^hönēm]. Vastaavasti lyhennysmerkillä merkityn tavun lyhyiden hän ilmoittaa varalta vielä mainitsemalla tavuja vastaavat runojalat: *quum Amphionem more rusticorum, trocheus erat cum pyrrhicio*.⁶⁴⁹ Runojalkoja käyttivät tällä tavoin apunaan myös monet grammatikot.⁶⁵⁰

Avain aksenttien oikeaan sijoittamiseen piilee tiedossa, mitkä tavut ovat luonnostaan pitkiä. Tätä sääntöä kuitenkin mutkistaa se, että eräät tavut ovat luonnostaan lyhyitä, mutta ne voivat olla asemansa vuoksi pitkiä. Luonnostaan pitkässä tavussa on pitkä vokaali tai diftongi. Dialogin *DRP* Leijona ei pidä itsestäänselvänä sitäkään, miten lyhyt vokaali erotellaan pitkästä, vaikka Karhu on jo edellä selittänyt sille, että periaatteessa pitkä vokaali vastaa kestoaltaan kahta lyhyttä.⁶⁵¹ Karhu havainnollistaa asiaa muutaman hollannin murteista ottamansa esimerkin avulla, mutta epäkäytännöllisesti se ei lausu niitä, vaan tyytyy vain viittaamaan niihin latinaksi.⁶⁵² Sitten se alkaa selostaa kreikkalaisten ja latinalaisten sanojen kestoja esitellen useita sanoja, joiden tavujen pituus on tunnettava ennestään, kuten sanojen *māla* ja *māla*. Se myös neuvoo, miten pitkää vokaalia kannattaa harjoitella: *Vt recte sones lege a lex, dic léege, mox inflexa priore lêge, vt dictio constet tribus temporibus, quum lege verbum constet duobus*.⁶⁵³ Lyhyen ja pitkän vokaalin ero ei kuitenkaan aina ole ilmeinen, joten huomio pitää kiinnittää sekä aksenttiin että keston: *Accentus enim obscurum habet discrimen, nisi mora prolationis accesserit, nec ea facile sentitur nisi in contextu (...)*.⁶⁵⁴ Tätä seikkaa Erasmus havainnollistaa viitaten Plautuksen leikinlaskuun hedelmästä ja pahasta: *Sosia herae minanti magnum malum mutato accentu respondet pregnantis potius esse dandum mālum (...)*.⁶⁵⁵ Plautus itse asiassa tahallaan kirjoitti sanan *malum* samaan lauseeseen kahdessa eri merkityksessä, joten ainoastaan konteksti ja runomittojen tuntemus auttavat lukijaa ääntämään oikein: *Enim vero praegnati oportet et malum et malum dari, ut quod obrodat sit, animo si male esse occeperit*.⁶⁵⁶ Silti tähän on jätettävä

⁶⁴⁵ *DRP*, 68. Erasmus tosin joutui erikseen perustelemaan, että ω on pitkä vokaali; ks. *DRP*, 72.

⁶⁴⁶ Ks. esim. Mar Vict. *GL* 6, 193, 24; Donat. *GL* 4, 371-372, 31-1.

⁶⁴⁷ Ks. esim. *DRP*, 69 ja 91.

⁶⁴⁸ *DRP*, 68.

⁶⁴⁹ *DRP*, 68.

⁶⁵⁰ Ks. esim. Donat. *GL* 4, 369, 17sqq.

⁶⁵¹ *DRP*, 63

⁶⁵² Mallisanat hollannin murteista oli merkitty marginaaliin; Cytowska 1973a, *DRP*, 71.

⁶⁵³ *DRP*, 72.

⁶⁵⁴ *DRP*, 72.

⁶⁵⁵ *DRP*, 73.

⁶⁵⁶ Plaut. *Amph.* 723-724.

varaus, sillä aina ei tavujen luonnollisia kestoja noudatettu, vaan usein tavuja venytettiin tai lyhennettiin, jotta rytmistä muodostuisi korvaa miellyttävä. Erasmusuksen esimerkki on peräisin Septimius Serenus Annianusta lainaavalta Martianus Capellalta: *perit, abit auipedis animula leporis*.⁶⁵⁷ Erasmus lainaa siitä käyttöönsä vain sanat *animula* ja *perit*, jonka aikamuodon hän muuttaa, keksii malliksi virkkeen *Animula misera perit* ja kommentoi: *si pronunties vt oportet, offenduntur aures erudita concursu breuium*. Jos tässä noudatetaan tavujen oikeaa kestoja, on lausuttava [änímŭlä mísěrä pěřřít], mutta, kuten Erasmus nyt korostaa, kuulostaa paremmalta lausua virke toisin: *At nos hic sonamus diiambum in animula, duos dactylos in misera perit*.⁶⁵⁸ Rytmittämme siis (◡ ◡ ◡ – | ◡ ◡ ◡ | ◡ ◡ ◡), [änímŭlä mísěrä pěřřít], jos haluamme noudattaa Erasmusuksen ohjetta. Tällöin painon kohdalle saadaan aina pitkä tavu.

4.5.5 Luonnostaan ja asemansa vuoksi pitkät tavut

Poikkeukset eivät selvennä tilannetta dialogin *DRP* Leijonalle, joka kaipaa sääntöjä. Siksi se kysyy Karhulta, mistä tiedämme, onko tavun vokaali pitkä luonnostaan vai asemansa vuoksi. Karhu viittaa ranskalaisiin, jotka lausuvat ikään kuin kaikki tavut olisivat luonnostaan pitkiä: *duas consonantes aut vnam geminam voce separantes a vocali praecedenti*. Hollantilaiset tavuttavat esim. *vi-dis-ti*, mutta ranskalaiset tavuttavat saman sanan *vi-di-sti*.⁶⁵⁹ Karhun vihje kuuluu nyt, että luonnostaan pitkää vokaalia seuraavat konsonantit kuuluvat seuraavaan tavuun. Vastaus ei riitä Leijonalle, joka muistuttaa, ettei latinan standardissa oikeinkirjoituksessa erotella pitkiä ja lyhyitä vokaaleja.

Luonnostaan pitkän vokaalin voi erottaa asemansa vuoksi pitkästä vokaalista tavutuksen avulla: *Proinde qui duas consonantes separat a praecedenti vocali, si producte pronuntiat, declarat natura longam esse; sin alteram partitur priori vocali, alteram posteriori, significat positu longam*.⁶⁶⁰ Jos tavun pitkä vokaali on eri tavulla kuin seuraavat kaksi konsonanttia, vokaali on luonnostaan pitkä, mutta jos tavu päättyy konsonanttiin, vokaali katsotaan pitkäksi vain aseman vuoksi. Esim. sanassa *amasti* on luonnostaan pitkä vokaali, joka pysyy pitkänä sanan muissakin muodoissa, kuten *amare*, *amati*. Taivutusmuodot *face*, *noceo*, *Arabe*, *trabe* paljastavat, että niiden perusmuodossa on asemansa vuoksi pitkä vokaali: *in 'face', in 'noceo' vnde 'noxā', in 'Arabe' et 'trabe' declaratur vocalis recti esse positu non natura longa*.⁶⁶¹ Erasmusella on mielessä muodot *fax*, *noxā*, *Arabs* ja *trabs*. Näissä sanoissa konsonanttien välissä on lyhyt vokaali, joka asemansa vuoksi on pitkä. Hieman myöhemmin Erasmus neuvoo, että asemansa vuoksi pitkät vokaalit äännetään lyhyempinä kuin luonnostaan pitkät vokaalit: *Nec illud te fugit me aliquanto productius sonuisse natura quam positu longas*.⁶⁶² Sääntöjensä tueksi Erasmus esittää joitakin esimerkkejä, kuten Horatiuksen *Donatura cygni si libeat sonum*, jossa tavu *gni*

⁶⁵⁷ Mart. Cap. 5, 518; Sept. Ser. *Carm. fragm.* 17; ks. Préaux 1978, 256, viite riville 11.

⁶⁵⁸ *DRP*, 69.

⁶⁵⁹ *DRP*, 73.

⁶⁶⁰ *DRP*, 74.

⁶⁶¹ *DRP*, 74.

⁶⁶² *DRP*, 93.

aloittaa spondeen.⁶⁶³ Erasmusen analyysiä hämärtää se, että hän tarkastelee sekä tavuja että vokaaleja luonnehtien molempia joko luonnostaan tai asemansa vuoksi pitkiksi. Jos tavussa on lyhyt vokaali ja useita konsonantteja, sekä tavu että vokaali ovat tällöin asemansa vuoksi pitkiä.

Erottelu luonnostaan pitkien ja asemansa vuoksi pitkien tavujen välillä selventää parhaiten Erasmusen selostus yksitavuisista sanoista. Quintilianukseen ja Priscianukseen⁶⁶⁴ viitaten hän kertoo, että tavujen pituuksissa on enemmän eroja kuin vain jako lyhyisiin ja pitkiin. Niinpä sanat *dos* ja *mors* ovat molemmat pitkiä yksitavuisia sanoja. Niiden erona on, että *dos* on luonnostaan pitkä (*dōs*), mutta *mors* vain asemansa vuoksi (*mōrs*), sillä kaksi konsonanttia pidentää tavun. Konsonantit pidentävät tavua, vaikka siinä olisi myös luonnostaan pitkä vokaali, kuten sanoissa *mōns* ja *rēx*. Näiden kesto vastaa siten kolmea tahtia.⁶⁶⁵ Vastaavasti sanat *lēx*, *fēx* ja *pāx* ovat luonnostaan pitkiä, sillä niissä on pitkä vokaali. Sana *fāx* taas on pitkä ainoastaan asemansa vuoksi, koska sen ainut vokaali on luonnostaan lyhyt.⁶⁶⁶ Jos emme voi olla varmoja vokaalin pituudesta, miten tiedämme, onko tavu pitkä luonnostaan vai asemansa vuoksi? Karhu tiivistää vastauksen lyhyeen: *Ex cognatis dictionibus hoc elucebit, in quibus abest altera consonantium, velut in amasti a natura longum esse declarat, quod et in amare sit longum et in amati, quum absunt consonantes.*⁶⁶⁷ Sanaa on siis verrattava muihin tuntemiimme sanoihin ja etenkin niihin, jotka ovat joko muita taivutusmuotoja samasta sanasta tai johtuneet samasta kantamuodosta. Tämäkään ei aina auta, sillä on verbejä, joissa vokaalin kesto muuttuu verbin tempuksen tai moduksen vaihtuessa, esim. *legi praeteritum a lego (...) légi, vt haec vox quattuor temporibus extendatur* ja *lege verbum constat duobus (temporibus).*⁶⁶⁸ Erasmusen tarkastelu on tähän mennessä tuottanut sääntöjä vain harvakseltaan ja esimerkit ovat olleet niukkoja. Dialoginsa loppupuolella hän esittelee aksenttisäännöt tiiviisti erään Vergiliuksen katkelman avulla.

4.5.6 Aksenttisääntöjen soveltaminen

Havainnollistaakseen sääntöjään Erasmus lainaa mallin Vergiliuksen *Georgica*-runoelmasta:

Ōptimā quāeque dīēs mīserīs mōrtālibus aēvi
Prīma fūgīt, sūbeūnt mōrboi trīstisque sēnēctūs
*Et lābor, et dīrai rāpit inclēmēntia mōrtis.*⁶⁶⁹

Sanasta *Ōptimā* Leijona kysyy, miksi tavulla *ti* ei ole mitään merkkiä, vaikka sanan muilla tavuilla on. Vastaus kuuluu, ettei se ole tarpeen, koska edeltävällä tavulla on akuutti. Tavu *ti* voi olla vain lyhyt, koska se on toiseksi viimeinen tavu, jota edeltää painokas tavu. Karhu selittää,

⁶⁶³ *DRP*, 74; Hor. *Carm.* 4, 3, 20.

⁶⁶⁴ Quint. *Inst.* 9, 4, 84-86; Prisc. *GL* 2, 51, 25-28.

⁶⁶⁵ *DRP*, 64.

⁶⁶⁶ *DRP*, 73.

⁶⁶⁷ *DRP*, 73-74.

⁶⁶⁸ *DRP*, 72.

⁶⁶⁹ Verg. *Georg.* 3, 66-68, *DRP*, 91.

että tavu *Op* on pitkä, mutta on samantekevää, onko se pitkä asemansa vuoksi vai luonnostaan, koska siinä on aksentti. Tavussa *ma* taas on lyhennysmerkki, jotta sijaa ei luultaisi ablatiiviksi. Sanassa *quaeque* ensimmäinen tavu on diftongin vuoksi luonnostaan pitkä ja sen päälle on merkitty sirkumfleksi, koska sitä seuraa lyhyt tavu *que*.⁶⁷⁰

Jos kaksitavuisen sanan viimeinen tavu on luonnostaan pitkä, sitä edeltävälle tavulle tulee aina akuutti, olipa tavu pitkä tai lyhyt. Sanassa *dies* on täten oltava akuutti. Sanan *miseris* viimeistä edellinen tavu on luonnostaan lyhyt, joten sitä edeltävään tavuun tulee akuutti. Karhu pyytää Leijonaa lausumaan sanan ja havaitsee sen ääntämisessä virheitä: Leijona äänsi tavun se sibilantin soinnillisena, mutta Karhu huomauttaa, ettei siihen kuulu soinnillisuutta. Tavun *ris* Leijona oli unohtanut ääntää pitkänä, mutta Karhu muistuttaa, että juuri tästä syystä sen yllä on pidennysmerkki.⁶⁷¹

Sanan *mortalibus* tavussa *mor* Leijona huomaa sekä lyhennysmerkin että sen puolikkaan. Nämä on Karhun mukaan lisätty, koska tavu on pitkä asemansa vuoksi, ei luonnostaan. Sanan *mortalis* ensimmäisen tavun pituus voidaan Karhun mukaan päätellä siitä, että *mortalis* on sukua sanalle *émori*, jossa tavu *mor* on luonnostaan lyhyt. Pidennysmerkki ilmoittaa tavun *tā* luonnostaan pitkäksi. Se tarvitaan, koska tavussa on ainoastaan yksi konsonantti. Seuraavan tavun *li* päälle ei tarvita mitään merkkiä, koska sitä edeltävä tavu on kolmanneksi viimeinen tavu, jossa on akuutti, ja tätä voi seurata vain lyhyt tavu. Akuutti vaihtuu sirkumfleksiin, jos sana muutetaan perusmuotoon, *mortālis*, koska sirkumfleksi kuuluu viimeistä edelliseen luonnostaan pitkään tavuun, jos viimeinen tavu on luonnostaan lyhyt. Sanaan *aevi* ei voi tulla sirkumfleksia, koska sen viimeinen tavu on pitkä. Sen ensimmäiseen tavuun siis tulee akuutti.⁶⁷²

Seuraavaksi Erasmus ryhtyy selostamaan, mitä tarkoitetaan käsitteellä "asemansa vuoksi pitkä tavu". Esimerkkejään *aevum* ja *sorex* Erasmus luonnehtii sanoiksi, joiden viimeinen tavu on luonnostaan lyhyt ja ensimmäinen tavu pitkä. Niihin pätee täten sääntö, joka vaatii viimeistä edelliselle tavulle eli kaksitavuisten sanojen tapauksessa ensimmäiselle tavulle sirkumfleksin, *āevūm*, *sōrex*, koska näissä sanoissa viimeinen tavu on pitkä asemansa vuoksi.⁶⁷³ Erasmus viittaa nyt siihen, että peräkkäiset konsonantit pidentävät tavua, mutta vain pitkä vokaali tekee tavusta luonnostaan pitkän. Luonnostaan lyhyitä ovat tavut, joissa on lyhyt vokaali. Jos tavussa on useita konsonantteja, se on asemansa vuoksi pitkä tavu. Runojaloissa tällaiset tavut toimivat siis lyhyestä vokaalistaan huolimatta pitkinä tavuina.

Erasmus jatkaa sirkumfleksin ja akuutin erottelua tutkimalla sanaa *prima*. Karhu kysyy, mitä Leijona lisäisi ilmaukseen *prima luce*. Leijona lisäisi akuutin tavuun *pri* ja pidennysmerkin (*virgulam*) tavuun *ma* eli *prīmā luce*. Karhu kuitenkin huomauttaa, ettei pidennysmerkkiä tarvita, koska edellisen tavun aksentti paljastaa viimeisen tavun pituuden. Pelkkä sirkumfleksi viimeistä edellisellä tavulla riittää, jos tämä on luonnostaan pitkä ja viimeinen on lyhyt. Vastaavasti riittää

---

⁶⁷⁰ *DRP*, 91.

⁶⁷¹ *DRP*, 92.

⁶⁷² *DRP*, 92.

⁶⁷³ *DRP*, 92.

pelkkä akuutti viimeistä edellisellä tavulla, jos viimeinen tavu on luonnostaan pitkä.⁶⁷⁴ Erasmus siis esittää, että jos sana on kaksitavuinen, siinä voi olla aksentti ainoastaan viimeistä edellisellä tavulla. Tämän aksentin laatu taas kertoo viimeisen tavun pituuden.

Jos kyseessä on kaksitavuinen sana, jonka molemmat tavut ovat lyhyitä, tällöin viimeistä edelliselle tavulle tulee akuutti, *fūgit*. Erasmus muistuttaa, että verbin *fugere* perfektivartaloon kuuluu pitkä vokaali, joten eron on kuuluttava ääntämisessä. Koska viimeinen tavu pysyy lyhyenä, viimeistä edelliseen tavuun tulee sirkumfleksi, *fūgit*.⁶⁷⁵

Sanaan *morbi* oli Erasmus tehnyt ortografisen muutoksen kirjoittamalla *morboi*. Dialogin Karhu ja Leijona keskustelevat aluksi sen aksentista. Erasmus käyttää erityisen pikkutarkkaa merkintätapaa edellyttäen, että huomiota on nyt kiinnitettävä sanassa olevaan puolipitkään pidennysmerkkiin. Selitys kuuluu, että kyseessä on asemansa vuoksi pitkä tavu ja siihen on merkitty akuutti, koska seuraava eli viimeinen tavu on luonnostaan pitkä.⁶⁷⁶ Erasmus myös täsmentää, että asemansa vuoksi pitkät tavut äännetään hieman lyhyempinä kuin luonnostaan pitkät.⁶⁷⁷ Puolipitkä pidennysmerkki kertoo siis siitä, että tavussa on lyhyt vokaali, mutta tavu on kuitenkin asemansa vuoksi pitkä.

Erasmus päättelee, että sanan *morbus* viimeistä edellinen tavu ei ole luonnostaan pitkä, koska se on johdettu kuolemista tarkoittavasta sanasta, *a moriendi verbo*.⁶⁷⁸ Leijonan mukaan viimeisen tavun päätte on kirjoitettu *-oi*, jotta nominatiivi erottuisi yksikön genetiivistä. Pope arvelee, että Erasmus halusi latinaan toisen deklinaation monikkoihin päätte *-oi* kreikan mallin mukaan.⁶⁷⁹ Toinen selitys voisi olla, että Erasmus muisti nähneensä Marius Victorinuksella muodot *populoi Romanoi*. Tämä oli Marius Victorinuksen mukaan vanha tapa merkitä datiivi. Saman deklinaation monikon nominatiivin päätteitä hän havainnollistaa muodoilla *amicē bonei doctei Romanei*, yksikön genetiivin päätettä muodolla *amici*.⁶⁸⁰

Erasmuksen mukaan sirkumfleksiä käytetään sanassa *trīstis* muistuttamassa ensimmäisen tavun luonnostaan pitkästä vokaalista. Merkki jätetään paikoilleen, vaikka sanaan liitettäisiin konjunktio, *trīstisque*. Tällaisessa tapauksessa sirkumfleksi voi esiintyä tavussa, jota seuraa pitkä tavu, sillä *tis* on vain asemansa vuoksi pitkä. Käytännössä tavu *tis* muuttuu tässä viimeistä edeltäväksi tavuksi, jolloin siinä ollut *gravis* vaihtuu akuutiksi.⁶⁸¹

Arvioidessaan sanaa *dīrai* Erasmus kiinnittää huomiota sekä aksenttiin että keston. Selostuksesta ilmenee, että sanan molemmat tavut ovat pitkiä ja viimeistä edellinen tavu saa akuutin: *Quia longa natura praecedat longam*.⁶⁸² Ortografia *pro ae scriptum est ai* selittyy tässä

---

⁶⁷⁴ *DRP*, 92.

⁶⁷⁵ *DRP*, 92.

⁶⁷⁶ *DRP*, 92.

⁶⁷⁷ *DRP*, 93.

⁶⁷⁸ *DRP*, 92. On huomautettu, etteivät sanat *morbus* ja *moriōr* johdu yhteisestä muodosta; Pope 1985, 620, viite 427.

⁶⁷⁹ Pope tosin sekoittaa kreikan toisen deklinaation yksikön genetiivin ja monikon nominatiivin päätteet; Pope 1985, 620, viite 428.

⁶⁸⁰ Mar. Vict. *GL* 6, 17, 18-24.

⁶⁸¹ *DRP*, 92.

⁶⁸² *DRP*, 92-93.

Erasmuksen mukaan sillä, että tällainen monikon nominatiivi erottuu yksikön genetiivistä. Sen sijaan hän ei kerro, olisiko erottelu otettava myös äännettäessä huomioon.⁶⁸³ On siis etsittävä muualta dialogista diftongeja koskeva sääntö. Erasmus neuvoo ääntämään latinan digrafit *ae*, *oe*, *au* ja *eu* siten, että vokaalit kuuluvat erillisinä: *sic vt vtranque vocalem liceat agnoscere*.⁶⁸⁴ Aiemmin Erasmus oli todennut diftongeista kaksi tärkeää seikkaa: *diphthongum audibiliorem faciunt duae res, gemina vocalis et productio morae*.⁶⁸⁵ Hän pitää rahvaanomaisena digrafin *ae* ääntämistä pitkänä e-äänteenä [ē]: *VRSVS: (...) Nunc sona mihi posteriorem syllabam 'es'. LEO: Diēs. VRSVS: Probe, quasi sit geminum 'ee', et sono Gallico. Atqui vulgus non discernit 'aes' in eo vnde est 'aeris', in 'dies' et 'fames' ab 'es' a 'sum'*.⁶⁸⁶ Jos digrafiin *ai* pätee sama sääntö kuin kaikkiin muihinkin vokaalimerkeistä yhdistettyihin digrafeihin, sitä äännettäessä on lausuttava kaksi toisistaan erottuvaa vokaalia, [ai].

Erasmus vertailee kahdessa eri yhteydessä yksitavuisten sanojen kestoja, mutta ei selosta, milloin yksitavuiseen sanaan tulee akuutti ja milloin sirkumfleksi.⁶⁸⁷ Monet hänen esimerkkinsä näyttävät olevan lainoja Marius Victorinukselta, joka kertoo yksitavuisista sanoista seuraavaa: *monosyllaba quaecumque positione longa fuerint, acutum habebunt accentum, ut píx, núc, nóx, níc, páx, fáx. Quid quae natura longa erunt? Circumflexo accentu pronuntiabimus, ut dôs, spês, rês, môs, flôs*.⁶⁸⁸ Voimme päätellä, että sirkumfleksi kuuluu luonnostaan pitkiin yksitavuisiin sanoihin, akuutti taas lyhyisiin. Lisäksi opimme, että jos konsonantit pidentävät tavua, jossa on lyhyt vokaali, tavu luokitellaan asemansa vuoksi pitkäksi. Pitkä vokaali taas tekee tavun aina luonnostaan pitkäksi, jolloin tavun konsonanttien määrällä ei ole merkitystä.

Edellä jäi selvittämättä, onko Vergiliukselta otetussa lainassa tavu *Op* luonnostaan vai asemansa vuoksi pitkä. Karhu ilmoittaa ääntäneensä tahallaan siten, että *O* äännyy itsenäisenä tavuna ja *pt* kuuluu seuraavaan tavuun, joten tavutus kuuluisi *O-pti-ma* – italialaisten käytännön mukaan. Karhu kuitenkin epäilee, ettei italialaisille ole tähän kunnon perustelua, sillä *p* ja *t* ovat *mutae*, nykysanastolla plosiiveja tai klusiileja.⁶⁸⁹ Erasmus siis tarkoittaa sitä, etteivät *p* ja *t* voi esiintyä samassa tavussa peräkkäin.

Toisin kuin kreikassa, peräkkäisiä plosiiveja ei latinassa yleensä tapaa samoilla tavuilla, esim. πύ-ω, κτή-μα, mutta *glans, mons, fraus, sphinx, strix, scrobs, stirps, aru-spex* ja *A-tlas*.⁶⁹⁰ Erasmuksen mukaan jää ratkaisematta, onko sanan *optima* ensimmäinen tavu luonnostaan vai asemansa vuoksi pitkä, koska ei tiedetä, onko se johdettu sanasta *opto* vai jostain muusta. Tällaisissa tapauksissa tavu oletetaan luonnostaan pitkäksi: *In eis in quibus nec ipsa vocalis nec diphthongus nec cognatio dictionum dissoluit ambiguitatem, pro natura longis habemus,*

---

⁶⁸³ *DRP*, 93.

⁶⁸⁴ *DRP*, 72.

⁶⁸⁵ *DRP*, 62.

⁶⁸⁶ *DRP*, 91-92.

⁶⁸⁷ *DRP*, 64-65 ja 71-73.

⁶⁸⁸ Mar. Vict. *GL* 6, 192-193, 24-2.

⁶⁸⁹ *DRP*, 93.

⁶⁹⁰ *DRP*, 46 ja 73-74.

quemadmodum in trīstis.⁶⁹¹ Sanaa *óptimus* tutkii myös Pompeius, joka rinnastaa sen nimeen *Rómulus*. Pompeius ei kuitenkaan anna mitään vihjettä, josta voisimme päätellä, onko tavu *óp* sanassa *óptimus* pitkä vai lyhyt. Hän käyttää näitä sanoja esimerkkeinä säännöstä, jonka mukaan aksentti kuuluu kolmanneksi viimeiselle tavulle, jos toiseksi viimeinen on lyhyt.⁶⁹²

4.5.7 Aksentti- ja kestopmerkinnät oikeinkirjoituksessa

Dialogin *DRP* Karhu teki siis jo melko tyhjentävää selkoa latinan kesto- ja aksenttisäännöistä, mutta Leijona tiedustelee siltä, millaisissa tapauksissa tavujen kestosta ja aksentista kertovat lisämerkit ovat tarpeellisia.⁶⁹³ Karhun mukaan lisämerkkejä tarvitaan, jos on vaara, että sanat menevät keskenään sekaisin. Lisämerkkien käytön perusteita on kolme: *distinctio*, *ambiguitas* ja *necessitas*.⁶⁹⁴ *Distinctio* ja *ambiguitas* merkitsevät Erasmuselle samaa asiaa: samalla sanalla voi olla monia merkityksiä. Erasmus kuitenkin tarkentaa, että jos kyseessä on ainoastaan yhden sanan useat käyttötavat, kyseessä on *distinctio*, kun *ambiguitas* viittaa useita sanoja koskevaan monimielisyyteen.⁶⁹⁵ Hän ei kuitenkaan anna selkeitä esimerkkejä, joiden perusteella lukijalle valkenisi näiden kahden käsitteen ero. Jos sanojen sekaannus uhkaa, aksenttimerkin käyttö selkiyttää: *gravis* olisi merkittävä prepositioon *pone*, ettei se sekoittuisi imperatiiviin verbistä *ponere*, esim. *ponè ratem* ja *pône metum*. Vastaavasti tarvitaan *gravis* ilmaukseen *penè rem patriam perdidit*, sillä sanan merkitys muuttuu, jos siihen tulee sarkumfleksi: *pêne rem patriam perdidit*. Sana *penè* on adverbi, mutta *pêne* on nominin ablatiivisija.⁶⁹⁶ Erasmuson mallisanan *penè* oikea kirjoitusasu on kuitenkin *paene*.⁶⁹⁷ Mallisanat *ponè* ja *pône* Erasmus on lainannut suoraan grammatikoilta, sen sijaan *penè* ja *pêne* ovat hänen omia esimerkkejään. Erasmus esittää myös, että ilmaukset *férae similem* ja *ferè similem* voisivat mennä sekaisin keskenään, ellei aksenttimerkkejä merkittäisi.⁶⁹⁸ Tämä kohta voidaan tulkita vain siten, että tässä digrafi *ae* äännetään samaan tapaan kuin kirjain *è*.

Erasmus havainnollistaa aksenttien toimintaa esimerkeillä sanoista, joiden merkitys jäisi riippuvaiseksi asiayhteydestä, ellei lisättäisi aksenttimerkkiä. Niinpä mallisana *cedo* tarkoittaa useita erilaisia asioita yhteydestä riippuen. Se voi olla verbi, joka tarkoittaa lyömistä, *cédo*, *cecídi*.⁶⁹⁹ Se voi myös olla verbi, joka tarkoittaa sivuun astumista, *cedo*, *cessi*. Tämä erotetaan edellisestä joko ei lainkaan tai vain sarkumfleksillä, *cédo*. Edellisistä selvemmin eroaa imperatiivi *cédo*, jolla kehoitetaan puhumaan ja jonka ensimmäinen tavu on lyhyt. Putoamista ja lyömistä tarkoittavien verbien perfektit ovat samanlaisia, mutta Erasmus toteaa, että ne voidaan erottaa

---

⁶⁹¹ *DRP*, 93.

⁶⁹² Pomp. *GL* 5, 130, 15.

⁶⁹³ *DRP*, 97-98.

⁶⁹⁴ *DRP*, 98.

⁶⁹⁵ *DRP*, 98.

⁶⁹⁶ *DRP*, 98; vrt. Pomp. *GL* 5, 131, 2-3.

⁶⁹⁷ On esitetty, että kirjoitusasu *paene* olisi hyperurbaani muoto; *LHS* 1, 68.

⁶⁹⁸ *DRP*, 98.

⁶⁹⁹ Nykyisin rekonstruoitu muotoon *caedō*, *cecídi*; *LHS* 1, 91.

akuutilla, '*cécidi*' a '*cado primam habet acutam; a 'cedo' penultimam 'cecídi'*'.⁷⁰⁰ Erasmus hämärtää tässä edellä esittelemiään sääntöjä tavujen keston ja aksenttien yhteistoiminnasta, sillä hän ei mainitse, että toiseksi viimeisen tavun täytyy olla pitkä sanassa *cecídi*, mutta lyhyt sanassa *cécidi*.

Aksentteja selostaessaan Erasmus tukeutuu kahteen tai kolmeen lähteeseen, vaikka hän käyttää apunaan eräitä muitakin lähteitä. Tärkeimmät lähteet ovat Diomedes, Pompeius ja mahdollisesti Donatus, joiden nimiä hän ei mainitse. Erasmus lainaa monet esimerkinsä ja käsitteensä suoraan näiltä, mutta näyttää keksineen muut esimerkinsä itse. Pompeiukselta omaksumiaan seikkoja Erasmus kehittää melko itsenäisesti. Vertailemalla Erasmus ja Pompeiuksen antamia määritelmiä sanojen sekaantumisten syille huomaamme, että Erasmus oli opiskellut Pompeiuksen aksentteja koskevan luvun lähes ulkomuistiin, mutta kirjoittaessaan dialogia *DRP* hän ei ollut tarkistanut asioita lähteestään.

Pompeiuksen vaikutus näkyy, kun Erasmus luettelee joukon tapauksia, joissa aksentti siirtyy tai muuttuu: esim. sanan *malesânus* sirkumfleksi pysyy viimeistä edellisellä tavulla. Erasmus selonteosta ei kuitenkaan selvästi ilmene, miksi näin on ja mikä esimerkissä on olennaista.⁷⁰¹ Pompeius puolestaan käyttää sanaa *malesânus* esimerkkinä yhdyssanasta, jossa kahdesta sanasta on muodostettu yksi pitkä. Tällöin sanan *male* aksentti heikkenee, mutta sanan *sânus* aksentti pysyy säännönmukaisella paikallaan.⁷⁰² Toinen esimerkki, jonka Erasmus on lainannut Pompeiukselta on ilmaus *intereá loci*. Tämän hän esittelee tapauksena, jossa aksenttimerkki on lisätty "välttämättömyyden", *necessitas*, vuoksi. Erasmus mukaan ilmauksen sanat ovat niin tiiviissä yhteydessä, että edellinen sana sieppaa aksentin itselleen jälkimmäiseltä. Siten *intereá loci* käyttäytyy ikään kuin yksi monitavuinen sana. Erasmus mukaan syy tähän on se, että *loci* on vain retorinen lisä, joka ei tässä merkitse mitään.⁷⁰³

Muistamme, että Erasmus luetteli lisämerkkien käytön perusteiksi kolme seikkaa: *distinctio*, *ambiguitas* ja *necessitas*.⁷⁰⁴ Tämä kolmijako on selvästi lainattu Pompeiukselta, mutta Erasmus muisti väärin ja selosti jaon virheellisesti sekoittaen keskenään Pompeiuksen ja Diomedeen käyttämiä termejä. Ilmaus *Intereá loci* on Pompeiuksen mukaan samanlainen esimerkki kuin *malesânus*. Kyseessä on kaksi sanaa, jotka toimivat lausuttaessa ikään kuin yhtenä sanana: *ergo duae partes orationis quando unam faciunt, necesse est ut unum accentum habeant*.⁷⁰⁵

Pompeius toteaa, että aksenttisäännöistä poikkeamiseen voi olla kolme eri syytä: *distinctio*, *discretio*, *pronuntiatio*.⁷⁰⁶ Sana *distinctio* tarkoittaa yksinkertaisesti sanaväliä. Pompeius lainaa tähän Vergiliukselta⁷⁰⁷ esimerkin, joka ei jätä tulkinnan varaa. Hän suosittelee, että eräissä tapauksissa käytettäisiin merkkiä diastole, jotta sanat eivät sekoittuisi ja muuttaisi ilmauksen

---

⁷⁰⁰ *DRP*, 98.

⁷⁰¹ *DRP*, 98.

⁷⁰² Pomp. *GL* 5, 130, 18-21.

⁷⁰³ *DRP*, 98.

⁷⁰⁴ *DRP*, 98.

⁷⁰⁵ Pomp. *GL* 5, 130, 24-27.

⁷⁰⁶ Pomp. *GL* 5, 130, 29.

⁷⁰⁷ Verg. *Aen.* 8, 83.

merkitystä. Jos lausumme *viridique in litore conspicitur sus*, saatamme kuulla *conspicit ursus*, elleimme diastolella erottele sanoja *conspicitur* ja *sus*.⁷⁰⁸ Tästä voimme myös päätellä, ettei sanoja ollut eroteltu sanavälein niissä käsikirjoituksissa, joita Pompeius käytti. Donatus viittaa samaan kohtaan Vergiliuksen *Aeneis*-teoksessa ja kertoo, millainen merkki diastole on: *dextera pars circuli ad imam litteram adposita*.⁷⁰⁹

Vaikka Erasmus käsittelee tapauksia, joissa useat sanat käyttäytyvät ikään kuin yhtenä pitkänä sanana, Pompeiuksen merkitys termille *distinctio* ei näytä olevan hänelle selvillä. Hän ei sano mitään merkistä diastole, ei mainitse esimerkkiä *conspicitur sus* eikä mitään vastaavaa esimerkkiä, vaikka kaksi hänen lähteinään käyttämää grammatikkaa viittaa siihen. Tämä on outoa, sillä hänen olisi odottanut jo huumorintajunsa vuoksi kiinnittävän huomiota tällaiseen esimerkkiin. Tämä lainaus Vergiliukselta voisi olla esimerkitapaus Erasmuksen käyttämästä termistä *ambiguitas*.

Sanalla *discretio* Pompeius tarkoittaa lähinnä eroa sanaluokkien välillä: *si dixeris poné, erit praepositio; si dixeris pône, erit verbum imperativi modi. Ecce propter discretionem corrumpunt regulas*.⁷¹⁰ Erasmus sekoitti käsitteet *distinctio* ja *discretio* esittäen, että aksentin merkitseminen on tarpeen ilmauksiin *ponè ratem* ja *pône metum* ja että syynä on *distinctio*. Hän kirjoittaa: *Distinctio et ambiguitas, quarum illa videtur habere locum in vnica dictione, altera in duabus pluribusue, suadet addi notam mutati accentus, vt, quum dicimus 'Ponè ratem', vltimae tonum addimus, vt 'ponè' intelligatur esse praepositio, idem valens quod iuxta, non imperatiuum a 'pono'*.⁷¹¹ Pompeius ei käytä sanaa *ambiguitas*, vaan hänen terminsä on *discretio* sille ilmiölle, jota Erasmus luonnehtii sanoilla *ambiguitas* ja *dictinctio*.

Kuten Pompeius, myös Diomedes käyttää esimerkkinä sanoja *malesanus* ja *interea loci*.⁷¹² Hän käyttää myös sanoja *ambiguitas* ja *necessitas*, mutta toisin kuin Erasmus hän ei käytä niitä teknisinä termeinä: *accentuum legem vel distinguendi vel pronuntiandi ratio vel discernendae ambiguitatis necessitas saepe conturbat*.⁷¹³ Donatus taas ei käytä samoja esimerkkejä, mutta muutoin tämä kohta on hänellä sama kuin Diomedella.⁷¹⁴ Pompeiuksen tapaan Donatus vertaa sanan *pone* kahta merkitystä käyttäen ilmiöstä termiä *discretio*,⁷¹⁵ jonka Diomedes määrittelee näin: *Discretio est confusarum significationum perplana significatio, quae ostenditur modibus quinque, continuatione separatione distinctione subdistinctione vel mora*.⁷¹⁶ *Discretio* on siis Diomedeen mukaan yleinen nimitys viidelle erilaiselle merkityksen sekaannuksen syyille, joista

---

⁷⁰⁸ Pomp. *GL* 5, 130, 34-35; Pomp. *GL* 5, 132, 12-14.

⁷⁰⁹ Donat. *GL* 4, 372, 5-6.

⁷¹⁰ Pomp. *GL* 5, 131, 2-4.

⁷¹¹ *DRP*, 98.

⁷¹² Diom. *GL* 1, 433, 31.

⁷¹³ Diom. *GL* 1, 433, 35-36.

⁷¹⁴ Donat. *GL* 4, 371, 25-27.

⁷¹⁵ Donat. *GL* 4, 371, 28-29; vrt. myös Diom. *GL* 1, 433, 6.

⁷¹⁶ Diom. *GL* 1, 436, 24-26.

yksi on *distinctio*. Koska Erasmus mainitsee⁷¹⁷ Diomedeen, tämä oli epäilemättä hänelle tärkeä lähde, joten on outoa, etteivät Diomedeen käyttämät käsitteet olleet täysin selvinneet hänelle.

Pompeiuksen kolmas peruste aksentin merkitsemiselle on *pronuntiatio*. Hän toteaa, että sanan *doctus* aksentti kuuluu tavulle *doc*, ja korostaa, ettei aksentti milloinkaan tule viimeiselle tavulle. Mutta jos sanaan liitetään konjunktio, tilanne muuttuu: *adde illi coniunctionem, et vides quoniam prior syllaba perdet accentum, puta 'doctusque Palaemon'*. Silti Pompeius on sitä mieltä, ettei konjunktioita *que* voi lukea sanan viimeiseksi tavuksi, vaan se on liitepartikkeli, joka siirtää aksentin: *iam incipit non in doc esse accentus, sed in tus, ecce ultima syllaba habebit accentum*.⁷¹⁸ Pompeiuksen peruste siirtää aksenttia ääntämissyistä tarkoittaa vain sitä, ettei latinan rytmitys helposti salli sääntöjen vastaista aksenttia. Jos sanat jostain syystä käyttäytyvät yhdessä ikään kuin yhtenä sanana, niihin sovelletaan äännettäessä samoja aksenttisääntöjä kuin vastaavanpituisiin yksittäisiin sanoihin. Erasmus lainaa tämänkin esimerkin Pompeiukselta ja luokittelee sen "välttämättömäksi" aksentin siirroksi: *Alii necessitatis exemplum producent, quum dicimus 'homo probus doctusque'*.⁷¹⁹

4.5.8 Tiivistelmä Erasmuksen esittelemistä aksenttisäännöistä

Grammatikkojen aksenttisäännöt löytyvät Erasmuksen dialogista *DRP*, vaikka Erasmus esittelee ne hajanaisesti käsitellen välillä muita asioita. Säännöt voidaan tiivistää seuraavasti:

1. Sirkumfleksi kuuluu vain viimeistä edeltävään pitkään tavuun, jota seuraa lyhyt tavu, esim. [Rô^hmă].⁷²⁰
2. Kaksitavuisessa sanassa akuutti kuuluu ensimmäiseen tavuun, jota seuraa pitkä viimeinen tavu, esim. [RÔ^hmă].⁷²¹ Jos tavuja on useampia, akuutti on tällöin kolmanneksi viimeisellä tavulla edellyttäen, että toiseksi viimeinen tavu on lyhyt, esim. [múl^lier].⁷²²
3. Luonnostaan pitkää vokaalia seuraavat konsonantit kuuluvat seuraavaan tavuun, esim. *amā*-sti.⁷²³
4. Jos tavu päättyy konsonanttiin ja seuraava alkaa konsonantilla, tavu pitenee asemansa vuoksi.⁷²⁴
5. Asemansa vuoksi pitkät tavut äännetään lyhyempinä kuin luonnostaan pitkät tavut.⁷²⁵
6. Jos viimeinen tavu on luonnostaan pitkä, sitä edeltävälle pitkälle tavulle kuuluu akuutti.⁷²⁶
7. Jos viimeinen tavu on luonnostaan lyhyt, edellisessä luonnostaan pitkässä tavussa on sirkumfleksi.⁷²⁷

---

⁷¹⁷ *DRP*, 67.

⁷¹⁸ Pomp. *GL* 5, 131, 16-21.

⁷¹⁹ *DRP*, 98.

⁷²⁰ *DRP*, 67 ja 91.

⁷²¹ *DRP*, 67.

⁷²² *DRP*, 68-69.

⁷²³ *DRP*, 73-74.

⁷²⁴ *DRP*, 74.

⁷²⁵ *DRP*, 93.

⁷²⁶ *DRP*, 91.

8. Sirkumfleksi muuttuu aina akuutiksi, jos viimeisen tai viimeistä edellisen tavun kesto muuttuu.⁷²⁸
9. Jos viimeinen tavu on luonnostaan lyhyt ja edellinen pitkä, sen osoittamiseen riittää sirkumfleksin merkki viimeistä edellisellä tavulla.⁷²⁹
10. Jos viimeinen tavu on luonnostaan pitkä, tämän osoittamiseen riittää akuutti viimeistä edellisellä tavulla.⁷³⁰
11. Jos sekä viimeinen että viimeistä edellinen tavu on lyhyt, viimeistä edelliselle tavulle kuuluu akuutti, esim. *fūgīt*.⁷³¹ Sääntö pätee kaksitavuisiin sanoihin, mutta jos sanassa on useampia tavuja, aksentti kuuluu kolmanneksi viimeiselle tavulle, esim. *óptima*.
12. Jos sanan ensimmäinen tavu tiedetään runomitan perusteella pitkäksi, mutta ei tiedetä, onko se pitkä luonnostaan vai asemansa vuoksi, tavu oletetaan luonnostaan pitkäksi, esim. *optima* ja *tristis*.⁷³²

4.6 Noudattiko Erasmus omia ohjeitaan käytännössä?

Dialogissaan *DRP* Erasmus julkaisi melko teoreettiset ohjeet latinan ääntämiselle tietoisena siitä, etteivät ihmiset helposti luovu tavoistaan ja ala opetella palautettua klassista ääntämistä. Hän tunsikin kollegojensa laatimia latinan oikeinkirjoitusta ja ääntämistä koskevia argumentteja, jotka perustuivat piirtokirjoituksiin, kolikoihin ja vanhoihin käsikirjoituksiin. Erasmus kanta oli, että sellaisten tutkimisesta voi oppia yhtä ja toista, mutta silti hän ei aina hyväksynyt niiden perusteella tehtyjä ääntämistä koskevia johtopäätöksiä: *Non permittam autem illis, vt e suis deliciis loquendi leges nobis praescribant; siquidem orthographiae ratio nec eodem seculo fuit eadem apud omnes*.⁷³³

On esitetty, ettei Erasmus soveltanut lainkaan niitä sääntöjä, joita hän esittelee dialogissaan *DRP*. Esim. Alfonzo Traina lainaa Erasmuselta kohdan *ita cedendum est consuetudini, ut medicus cedit morbo, paulatim allevians, quando semel non potest tollere*⁷³⁴ ja arvioi, että Erasmus *continuò a usare la pronunzia vecchia*.⁷³⁵ Myös Louis Kukenheim ja W. Sidney Allen arvelevat, ettei Erasmus noudattanut ohjeitaan.⁷³⁶ On vaikea sanoa, mihin näiden tutkijoiden käsitys perustuu, sillä tässä yhteydessä he viittaavat vain Erasmus dialogiin *DRP*.

Dialogista *DRP* saa paremminkin sen käsityksen, että Erasmus mukaan on lähinnä epäkäytännöllistä puhua kieltä, jota muiden on vaikea ymmärtää. Liiallisesta Ciceronin tyylin jäljittelystä Erasmus moittii joitakin aikansa humanisteja teoksessaan *Ciceronianus*, jonka hän

---

⁷²⁷ *DRP*, 92.

⁷²⁸ *DRP*, 92.

⁷²⁹ *DRP*, 92.

⁷³⁰ *DRP*, 92.

⁷³¹ *DRP*, 91-92.

⁷³² *DRP*, 93.

⁷³³ *DRP*, 100.

⁷³⁴ *DRP*, 100.

⁷³⁵ Traina 1967, 34.

⁷³⁶ Kukenheim 1951, 19; Allen 1974, 128; Allen 1988, 103.

julkaisi yhdessä dialogin *DRP* kanssa vuonna 1528. Siinä hän ei kuitenkaan ota mitään kantaa ääntämiseen. Dialogissa *DRP* Erasmus viittaa siihen, että tulee välttää ääntämistapaa, jota nykyään kutsuisimme anakronistiseksi. Antiikin tekstejä ääneen luettaessa tai niihin viitattaessa on perusteltua käyttää antiikin tapaa ääntää: *veluti quum citamus priscorum dicta aut ad illa alludimus*.⁷³⁷ Erasmus kertoo, että hänen vieraillessaan filhelleenien parissa kaikkien piti siellä puhua hyvää kreikkaa, jolla tarkoitettiin klassista kreikkaa, sekä luettaessa klassista kirjallisuutta että keskusteltaessa. Filhelleenit harjoittelivat yhdessä oikeaa ääntämistä ja kehnosti puhuvalta perittiin sakkoa.⁷³⁸

Itse asiassa tuo yllä mainittu, Trainan kommentoima metafora lääkäristä sairauden edessä kertoo, miten Erasmus käytännössä toimi: muutos ei voinut tapahtua kerralla, mutta oireita lievitettiin, kunnes vähitellen päästäisiin kohti parempaa. Hän antaa joitakin esimerkkejä jo tapahtuneesta edistyksestä: *Et nunc in scholis feruntur, quae ante annos triginta fuissent explosa; adeo quaedam facilius elabuntur quam expelluntur. Quis olim tulisset in templis pronuntiantem 'Timótheus' antepenultima acuta? Aut 'kyrie eleeson' septem syllabis et absque diphthongo? Aut 'Christè' sonantem pro 'Cristè'? Nunc probantur etiam, non modo feruntur*.⁷³⁹ Hän siis tunnustaa, ettei hän ole alan ainoa uranuurtaja, vaan työ oli aloitettu jo ainakin kolmekymmentä vuotta aikaisemmin ja että se oli myös tuottanut hedelmää, sillä kirkoissakin oli jo hyväksytty erilaisia ääntämisen uudistuksia. Hän julkaisi dialoginsa ensimmäisen laitoksen vuonna 1528 ja korjatun 1529, joten puhuessaan kolmestakymmenestä vuodesta hän viittaa vuosisadan vaihteeseen, jolloin asia vielä oli hänelle melko uusi. Vuonna 1508 Erasmus ollessa Venetsiassa Aldus Manutiuksen luona klassisten kielten ääntämisestä keskusteltiin varmasti vilkkaasti, sillä Aldus Manutius julkaisi samoihin aikoihin oman selvityksensä kreikan ääntämisestä. Myös Antonio de Nebrijan teokset *Ars Grammatica* ja *De ui ac potestate litterarum* tulivat siellä tunnetuiksi heti 1500-luvun alkuvuosina.⁷⁴⁰

Erasmus ei kerro edes dialoginsa *DRP* esipuheessa, noudattaako hän laatimiaan sääntöjä aina itse, mutta päinvastaistakaan hän ei väitä. Olisi kuitenkin outoa, jos hän olisi kirjoittanut dialoginsa vailla tavoitetta vaikuttaa ihmisten tapoihin ääntää. Vielä oudompaa olisi, jos hän olisi suosittelut uudistettua ääntämistä vain toisille. Erasmus esittää, että nuorten on opittava välttämään kansankielten vaikutuksesta johtuvia virheitä ääntämisessä: *Caeterum illa debet esse curarum prima, ne puer Graece Latineue pronuntians ex vulgari sermone vitia trahat*.⁷⁴¹ Saman hän oli maininnut huomautuksessaan Johanneksen evankeliumin jakeeseen 14:26 perustellen väitettään siten, että kirkon kieli on kirkkoisien vaatimuksesta latina ja että koulun tehtävä oli jo muinoin ollut opettaa nuorukaisille virheetöntä latinaa.⁷⁴²

Erasmuskin laatimaa huomautusta Johanneksen evankeliumin jakeeseen 14:26 lukemalla löydämme lisää perusteita päätellä, että hän noudatti itsekin ohjeitaan. Hän arvostelee jyrkästi

---

⁷³⁷ *DRP*, 100.

⁷³⁸ *DRP*, 102.

⁷³⁹ *DRP*, 100.

⁷⁴⁰ Ks. luku 3.3.

⁷⁴¹ *DRP*, 100.

⁷⁴² *Nota in Ioannem 14:26*, 64.

sellaisia, jotka tietävät ääntävänsä virheellisesti, mutta eivät silti viitsi oikaista ääntämistapojaan: *Caeterum posteaquam moniti sunt amanter ab iis, qui hisce in rebus sapiunt, cum eadem opera possint recte pronunciare qua perperam pronunciarunt, si postea perstiterint in male solitis, et reiecta spreteaque doctiorum admonitione, scientes iam errare pergant, non video sane quo pacto queant a graui crimine excusari.*⁷⁴³ Hän ilmoittaa joidenkin leimanneen hänet ylimieliseksi, vaikka hän mielestään oli esittänyt perusteltuja korjausehdotuksia.⁷⁴⁴ Erasmus luultavasti viittaa espanjalaisen teologin Diego Lopez Zuñigan kanssa käymäänsä julkiseen kirjeenvaihtoon. Zuñiga ja Erasmus olivat ensin väitelleet lähinnä filologisista seikoista, mutta Zuñigan huomio oli lopulta kiinnittynyt siihen, että Erasmus moitti kirkon edustajia turmeltuneiksi.⁷⁴⁵ Huomautuksen lopussa Erasmus kertoo jälleen, että hän julkaisi näkemyksiään latinan ja kreikan ääntämisestä ainoastaan hyvää tarkoittaen, jotta nekin, jotka eivät vielä tunne klassisia ääntämissäntöjä, voisivat oppia ne. Hän arvioi klassisten kielten ääntämisen tärveltyneen käytössä ja ehdottaa oppineiden tehtäväksi sen vähittäistä oikaisemista: *In hoc tamen admonui, vt litteratores paulatim emendent quod deprauauit vsus. In paracletis, idolis, et similibus inique sibi ignoscunt, qui tam morosi sunt in alios, si quid forte secus pronunciarint quam ipsi, etiam si id rectius fuerit. Atque haec obiter admonui, non meo stomacho consulens, qui ne tantulum quidem alienis erroribus soleam commoueri, sed ipsorum consulens saluti.*⁷⁴⁶ Koska hän osallistui itsekin tähän tehtävään, voimme hyvin olettaa, että hän myös pyrki korjaamaan omaa ääntämistään.

Erasmus oli luultavasti siirtynyt grammatikkojen kuvaamiin klassisiin ääntämissäntöihin jo kauan ennen kuin hän alkoi suunnitella dialogin *DRP* kirjoittamista. On toisaalta syytä uskoa, ettei hän aina noudattanut ohjeitaan tarkasti, vaan pikemminkin sovelsi niitä tilanteen mukaan. Eräät hänen sääntönsä ja esimerkkinsä ovat myös ristiriitaisia, kuten ohje, jonka mukaan digrafi *ae* äännetään [ae], ja esimerkki *ferae*, jonka Erasmus neuvoo ääntämään [ferē].⁷⁴⁷

Tarvittaessa Erasmus äänsi latinaa keskiaikaiseen tapaan, jotta kuulijat eivät kiinnittäisi huomiota siihen, miten hän ääntää: *Et si mihi disputandum esset in scholis publicis, ineptus essem, si nihil tribuerem ibi receptae consuetudini; praestat enim balbutire cum balbis quam et rideri nec intelligi.*⁷⁴⁸ Sanavalinta *balbutire cum balbis* vihjaa ehkä niihin, jotka olivat etsineet oppinsa Giovanni Balbi da Genovan teoksesta *Catholicon* (1286). Tämä teos oli pitkään ollut arvostettu oppikirja, jossa käsiteltiin mm. oikeinkirjoitusta ja ääntämistä,⁷⁴⁹ mutta Erasmus oli jo nuorena pitänyt sitä kehnona.⁷⁵⁰

---

⁷⁴³ *Nota in Ioannem 14:26*, 63.

⁷⁴⁴ *Nota in Ioannem 14:26*, 63.

⁷⁴⁵ Ks. Jonge 1987, 147.

⁷⁴⁶ *Nota in Ioannem 14:26*, 65.

⁷⁴⁷ *DRP*, 72 ja 98.

⁷⁴⁸ *DRP*, 100.

⁷⁴⁹ Black 2001, 95.

⁷⁵⁰ Pope 1985, 592, viite 96.

5 Johtopäätöksiä ja tulosten tarkastelua

Erasmuksen aikaan eli 1500-luvun vaihteessa latina oli kansainvälinen kirkon, tieteen ja diplomatian kieli, jota käytettiin päivittäin eri puolilla Eurooppaa, mutta se ei ollut enää aikoihin ollut kenenkään äidinkieli. Latinan puhujilla oli kaikilla oma kansallinen aksenttinsa, mikä usein vaikeutti keskinäistä ymmärtämistä. Antiikin perinteeseen perehtyneet humanistit, joihin myös Erasmus lukeutui, ryhtyivät selvittämään, millaista oli ollut antiikinaikainen oikeinkirjoitus ja ääntäminen. Humanistit olivat myös kiinnostuneita raamatun alkukielisistä versioista. Kirkollisten termien ääntämisen ja oikeinkirjoituksen vertailu latinassa, kreikassa ja hepreassa herätti monia kysymyksiä, jotka lopulta laajenivat keskusteluksi latinan ja kreikan klassisesta ääntämisestä. Humanistit hylkäsivät keskiaikaiset oppikirjat ja alkoivat etsiä lähteikseen antiikin kirjoittajia. 1400-luvun lopulla mm. Terentianus Maurus ja moni muukin klassisesta ääntämisestä kertova antiikin grammatikko alkoi yhä enemmän vaikuttaa klassisten kielten ääntämisestä käytyyn keskusteluun.

Erasmus Rotterdamilaisen dialogia *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione* (*DRP*) luettiin 1500-luvulta 1700-luvun alkuun asti etenkin Baselissa, jossa siitä otettiin useita painoksia. Painoksia ilmestyi myös Kölnissä, Pariisissa ja muualla Euroopassa, joten voimme päätellä, että tuona ajanjaksona Erasmuksen dialogi oli laajalti tunnettu. Koska ei ole olemassa kattavaa selvitystä, jossa kaikki Erasmuksen dialogin *DRP* sisältämät huomiot klassisten kielten ääntämisestä olisi analysoitu, voimme todeta, että kirjallisuudessa esiintyvä käsite "Erasmuksen ääntäminen" perustuu vain pintapuolisiin arvioihin Erasmuksen dialogista *DRP*.

Saamme dialogista *DRP* käsityksen Erasmuksen käyttämistä menetelmistä. Ensisijaisia olivat 1) antiikin grammatikoiden käsitykset, 2) perinteiset tavat translitteroida kreikkaa latinaksi ja päinvastoin, 3) kreikan ja latinan oikeinkirjoituksen ja silloisen ääntämisen tarkastelu, 4) silloisten kansankielten (hollannin, saksan, englannin ja ranskan) ääntäminen, (5) latinan ja kreikan runomittaoppi ja 6) viittaukset luonnon ääniin.

Nykyiset tutkijat käyttävät osittain erilaisia menetelmiä kuin Erasmus, mutta myös osittain samoja, sillä antiikin grammatikoiden teoksiin viitataan toki nykyäänkin. Nykytutkijat kiinnittävät Erasmusta enemmän huomiota piirtokirjoitukseen ja vertailevat systemaattisemmin erilaisia käsikirjoituksia toisiinsa. Erasmuksen teoria perustui ensisijaisesti grammatikoiden jättämiin kuvauksiin, kreikan ja latinan vertailuun sekä latinan sanojen translitteraatioihin kreikkalaisin aakkosin. Hän päätteli sanojen ääntämisen niiden kirjoitusasujen perusteella ja oli esikuviansa tapaan liian sidoksissa aikansa oikeinkirjoitusstandardiin.

Erasmus viittaa runsaasti mm. Quintilianukseen ja lainaa tältä pitkiä katkelmia. Erasmuksen tärkein tekninen lähde ei silti ollut Quintilianus, vaan sellaisia olivat grammatikot Priscianus, Marius Victorinus, Donatus ja Pompeius. Marius Victorinuksen kirjoittama luku *De enuntiatione litterarum* oli Erasmukselle hyvin tuttu. Donatusta ja Pompeiusta Erasmus oli tutkinut tarkkaan selvitellessään latinan aksentteja. Kirjaimia ja äänneitä koskevan terminologiansa Erasmus ehkä omaksui Priscianukselta. Hän tarkastelee myös jonkin verran antiikin kirjoittajien arvoa lähteinä. Quintilianusta hän pitää selvästi suuremmissa arvossa kuin Priscianusta.

Erasmus ei arvostanut keskiaikaisia kirjoittajia, mikä oli hänen aikanaan tavallinen asenne. Eräs tämän asenteen levittäjästä oli Lorenzo Valla, jonka teoksiin Erasmus oli tutustunut. Tietyin varauksin hän arvosti myös muita samoihin aikoihin eläneitä kirjoittajia, kuten Giovanni Tortellia, jota hän luonnehtii sanoilla *vir suo saeculo magnus*. Yllättävää on, ettei Erasmus dialogissaan *DRP* mainitse Aldus Manutiusta ja tämän venetsialaisia kollegoja nimeltä, vaikka on syytä uskoa, että juuri näiden kanssa käydyt keskustelut vaikuttivat merkittävästi hänen käsityksiinsä klassisten kielten ääntämisestä. Hän tosin viittaa näihin humanisteihin puhumalla filhelleeneistä.

Ääntäminen klassisia ihanteita noudattaen oli Erasmuselle puhtain mahdollinen tapa ääntää. Hän käy dialogissaan *DRP* läpi latinan kaikkien kirjainten ääntämisen, käsittelee lisäksi laajasti myös latinan aksenttia, tavutusta ja tavujen kestoja. Hän ottaa myös huomioon, että kirjainten ääntämiseen vaikuttavat muutkin seikat kuin vain se, miten kukin kirjain irrallisena äännetään. Kirjain *c* tulee Erasmusuksen mukaan aina ääntää [k], mutta toisaalta hän muistuttaa, että käytännössä se usein äännetään [s]. Hän pohtii myös sitä, että joidenkin antiikin lähteiden mukaan tavut *ti* ja *ci* äännetään samaan tapaan, mutta ei huomaa päätellä, että juuri tämä on eräs seikka, joka kertoo ääntämisen vähittäisestä muuttumisesta aikojen kuluessa.

Erasmus argumentoi, että sanojen kirjoitusasut kertovat niiden alkuperäisestä ääntämisestä. Siksi hän suosittelee, että jokainen kirjain äännetään. Silti hän esittää myös sellaisia neuvoja, joista voi päätellä, että käytännössä jokaista kirjainta ei aina sittenkään äännetty. Esim. digrafi *ae* tulee Erasmusuksen suosituksen mukaan ääntää diftongina /ae/, mutta toisaalla hän antaa esimerkin, jossa se ääntyy monoftongina. Toisaalta voidaan myös epäillä, että Erasmus uskoi nimen *Caesar* oikean ääntämisasun kuuluvan [káisar]. Tässä hän siis epäsuorasti vihjaa, että digrafi *ae* pitäisi ainakin joskus ääntää pikemminkin diftongina /ai/ kuin /ae/.

Erasmus seuraa antiikin grammatikkojen käsitteellistä erottelua *u consonans* ja *u vocalis*. Hänen omana aikanaan *u consonans* äännettiin soinnillisena labiodentaalisena frikatiivina /v/, mutta Erasmus todistaa, että klassisessa latinassa *u consonans* äännettiin /w/.

Erasmus argumentoi, että latinassa oli velaarinen nasaali esim. sanassa *agnus* [aɲnus]. Vastoin eräiden tutkijoiden käsityksiä hän ei ottanut digrafin *gn* ääntämiseen mallia italialaisten palataalisesta nasaalista, esim. *degno* [depo].

Tavallisesti latinan aksenttia on luonnehdittu dynaamiseksi, mutta Erasmus väittää, että sävelkorkeuden vaihtelulla on myös suuri merkitys. Erasmusuksen ajatus latinan musikaalisesta aksentista perustunee siihen, mitä Cicero ja Aulus Gellius kertovat viitatessaan kreikkalaisten reetoreiden käyttämään sävelkorkeuden vaihteluun puheiden tehokeinona. Erasmus käsitteli musikaalista aksenttia omaperäisesti, sillä hänen tekniset lähteensä eli antiikin grammatikot eivät kerro musikaalisesta aksentista. Sävelkorkeuden vaihtelu ei liene ollut latinassa aivan niin keskeisellä sijalla kuin Erasmus arveli, mutta hänen nerokas oivalluksensa yhdistää luultavasti Boethiukselta omaksumansa antiikin musiikinteoria sekä koulussa oppimansa keskiaikainen säveltapailu antiikin grammatikkojen aksenttiteoriaan voidakseen kuvailla latinan musikaalista aksenttia osoittaa suurta luovuutta. Hän haluaa korostaa, ettei latina ollut monotonista. Erasmus kirjoitti näin ollen aksenteista jopa lähteitään omaperäisemmin ja oli myös huomattavasti edellä aikaansa, sillä muut ääntämistä tutkineet renessanssin tutkijat eivät kirjoita aksenteista mitään.

Erasmus laati ohjeensa uudistaakseen latinan ääntämistä ja tehdäkseen lukijansa tietoisiksi klassisista ääntämissäännöistä. Voimme myös perustellusti uskoa, että hän noudatti laatimiaan ääntämissääntöjä itse. Hän mm. esittää, että joitakin ääntämistä koskevia uudistuksia oli jo hyväksytty kirkonkin piirissä ja että nämä perustuivat siihen, mitä viimeisen kolmenkymmenen vuoden aikana asiasta oli saatu selville. Lisäksi Erasmus arvostelee sellaisia, jotka ääntävät väärin tahallaan ja ilman hyvää perustetta. Hän sanoo laatineensa ääntämistä koskevia neuvoja valistaakseen niitä, jotka eivät vielä tunne klassisia ääntämissääntöjä. Huomattavasti aikaansa edellä Erasmus argumentoi esittäessään, että anakronistista ääntämistä tulisi välttää. Erasmus oli perillä ihmisten asenteista, joten hän sovelsi klassista ääntämisteoriaa tilanteen mukaan. Hän myöntää ääntävänsä joissakin tilanteissa keskiaikaiseen tapaan, mutta tekee silti selväksi, että keskiajan ääntämistä hän noudattaa vain estääkseen ihmisiä kiinnittämästä liikaa huomiota siihen, millä tavoin hän puhuu. Voimme siis todeta, että ne tutkijat, joiden mukaan Erasmus ei käytännössä korjannut omaa ääntämistään, ovat erehtyneet.

Erasmuksen dialogissa *DRP* tarkastellaan latinan ääntämisen lisäksi kreikan ja tuon ajan kansankielten ääntämistä. Jatkossa olisi mielenkiintoista tutkia tarkemmin Erasmuksen käsitystä näistä aiheista. Myös Erasmuksen dialogin *DRP* vertaileminen muiden renessanssin tutkijoiden töihin vaikuttaisi mielenkiintoiselta aiheelta. Erityisen kiehtova aihe olisi tutkia, miten Erasmus päätyi korostamaan latinan aksentin musikaalisuutta.

Lähteet ja tutkimuskirjallisuus

Erasmus

ASD = *Opera omnia Desiderii Erasmi Roterodami*. Amsterdam 1969–.

Ciceronianus = *Dialogus cui titulus Ciceronianus sive de optimo genere dicendi*; Desiderio Erasmo da Rotterdam *Il Ciceroniano o dello stile migliore*, Testo latino critico, trad. italiana, prefazione, introduzione e note a cura di Angiolo Gambaro, Brescia 1965.

DRP = *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus*. Ed. M. Cytowska 1973. Amsterdam. ASD 1, 4, 10–104.

Epistula Dorpio. Louvain: Itinera Electronica du texte à l'hypertexte.

[8.12.2007: http://agoraclass.fltr.ucl.ac.be/concordances/erasme_Dorpius/texte.htm]

Nota in Ioannem 14:26 = "The note on *John 14:26*", ed. Bateman, John J. 1965. Liitteenä artikkelissa 'The Development of Erasmus' Views on the Correct Pronunciation of Latin and Greek.' *Classical Studies Presented to Ben Edwin Perry*, ed. B. E. Berry, Illinois. 62-65.

Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami. Ed. Percy Stafford Allen, Helen Mary Allen & H. W. Garrod, 1906-1958. Oxford.

[8.12.2007: <http://www.archive.org/details/erasmiepistolae01allenuoft>]

Tärkeimmät reetori- ja grammatikkolähteet

GL = *Grammatici Latini*. Vol. 1-8. Ed. H. Keil. (Vol. 2-3 ed. M. Hertz). Leipzig 1855–1880, repr. Hildesheim 1981.

Albinus, *Orthographia*, GL 7 (400-luku).

Cassiodorus, *De orthographia excerpta*, GL 7 (n. 485-580).

Charisius, *Artis grammaticae libri V, ex arte grammatica excerpta*, GL 1 (300-luvun loppu).

Cledonius, *Ars grammatica*, GL 5 (400-luku).

Cornutus, *De enuntiatione vel orthographia*, GL 7, (1. vuosisata).

Diomedes, *Artis grammaticae libri III*, GL 1 (300-luku).

Donatus, *Ars grammatica*, GL 4 (350-luku).

Marius Victorinus, *Artis grammaticae libri IV*, GL 6 (n. 350-luku).

Martianus Capella, Ed. Adolfus Dick ja Jean Préaux 1978². Stuttgart. (400-luku).

Maximus Victorinus, *De arte grammatica*, GL 6 (300-luvun loppu?).

Papirius, *De orthographia*, GL 7 (400-luku?).

Pompeius, *Commentum artis Donati*, GL 5 (500-luvun vaihde).

Priscianus, *Institutionum grammaticarum libri XVIII*, GL 2 ja GL 3 (500-luvun vaihde).

Probus, *Instituta artium, appendix, de ultimis syllabis*, GL 4 (300-luku).

Quintilianus, *Institutionis oratoriae libri duodecim*. Ed. M. Winterbottom. Oxford 1970. (35-100).

Sergius, *De littera de syllaba de pedibus de accentibus de distinctione*, GL 4 (400-luku?).

Servius, *Commentarius in artem Donati*, GL 4 (300-luvun loppu).

Terentianus Maurus, *De litteris syllabis et metris Horatii*, GL 6 (200-luvun vaihde).

Terentius Scaurus, *De orthographia*, GL 7 (100-luku).

Tutkimuskirjallisuus

Allen, W. Sidney 1974². *Vox Graeca: The Pronunciation of Classical Greek*. Cambridge.

Allen, W. S. 1988². *Vox Latina: The Pronunciation of Classical Latin*. Cambridge.

- Barnett, Mary Jane 1996. *Erasmus and the Hermeneutics of Linguistic Praxis*. *Renaissance Quarterly* 49/1996. 542-572. New York.
- Bateman, John J. 1965. 'The Development of Erasmus' Views on the Correct Pronunciation of Latin and Greek.' *Classical Studies Presented to Ben Edwin Perry*, ed. B. E. Berry, Illinois. 46-65.
- Binns, J. W. 1970. 'The Letters of Erasmus'. *Erasmus*, ed. T. A. Dorey. Albuquerque. 55-79.
- Black, Robert 2001. *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy*. Cambridge.
- Bonioli, Maria 1962. *La pronuncia del latino nelle scuole dall'antichità al rinascimento*. Torino.
- Buck, Carl Darling 1928². *A Grammar of Oscan and Umbrian*. Boston.
- Burck, Erich 1956. 'Prononciation du Latin', *Prémier congrès international pour le Latin vivant, Avignon 3-6 Septembre 1956*, ed. Édouard Aubanel. Avignon. 57-65.
- Bywater, Ingram 1908. *The Erasmian Pronunciation of Greek and its Precursors*. Oxford. (*)⁷⁵¹
- Canepari, Luciano 2004². 'La pronuncia «neutra» del latino classico.' Estratto dal L. Canepari, *Manuale di pronuncia italiana*, 18, 539-546.
[8.12.2007: http://venus.unive.it/canipa/pdf/Latino_classico.pdf]
- Caron, W. J. H. 1972². *Klank en teken bij Erasmus en onze oudste grammatici*. Groningen.
- Clark, V. S. 1900. *Studies in the Latin of the Middle Ages and the Renaissance*. Lancaster.
- Costas, Procopé S. 1931. *Die Schulaussprache des Griechischen von der Renaissance bis zur Gegenwart, im Rahmen einer allgemeinen Geschichte des griechischen Unterrichts by Engelbert Drerup*. *Classical Philology*, vol. 26, 1/1931, 99-104. Chicago.
- CWE = Collected Works of Erasmus*. Toronto 1974–.
- Cytowska M. 1973a. Johd. ja viit. *DRP, ASD 1, 4, 1–104*. Ks. Lähteet.
- Cytowska, M. 1973b. Johd. ja viit. *Libellus de octo partibus orationis, ASD 1, 4, 105-143*. Ks. lähteet.
- Dorey, T. A. 1970. 'The Middle Ages, Erasmus and the Modern Reader' *Erasmus*, ed. T. A. Dorey. Albuquerque. 139-157.
- Drerup, Engelbert 1930-32. *Die Schulaussprache des Griechischen von der Renaissance bis zur Gegenwart 1-2*. Paderborn. (*)
Erasmus, ed. T. A. Dorey, Albuquerque 1970.
- Ernout, A. 1953³. *Morphologie historique du latin*. Paris.
- Frazer, Peter A. 2006. 'Guido of Arezzo' artikkelissa *The Development of Musical Tuning Systems*. Midicode. [8.12.2007: <http://www.midicode.com/tunings/>]
- Halkin, Leon-E. 1969. 'Érasme et les langues.' *Revue des langues vivantes*, 35, 1969/6, 565-579.
- Hall, B. 1970. 'Erasmus: Biblical Scholar and Reformer.' *Erasmus*, 81-113.
- Hamilton, A. 1996. 'Humanists and the Bible'. *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, ed. Jill Kraye. Cambridge. 100-117.
- Hawes, Neil V. 2003. 'Tonic sol fa' artikkelissa *Basic Music Theory in World Wide Web*.
[8.12.2007: <http://neilhawes.com/sstheory/theory39.htm>]
- Hertz, Martin (ed.) 1855. *Prisciani Institutionum grammaticarum libri XVIII, GL 2*.
Ks. Grammatikkolähteet.
- Hinge, George 2007. *Linguistic consciousness in Erasmus Desiderius' De conscribendis epistolis and De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione*. Conference Texts and Contexts IV: The Role of Latin in Early Modern Europe, Sandbjerg Estate. Aarhus.
[8.12.2007: <http://www.georgehinge.com/erasm.html>]

---

⁷⁵¹ (*) = teos, jota en saanut käsiini.

IPA Sound Recordings. The Linguistics Department at the University of Victoria.

[8.12.2007: <http://web.uvic.ca/ling/resources/ipa/charts/IPALab/IPALab.htm>]

IPA – The International Phonetic Alphabet. The International Phonetic Association.

[8.12.2007: <http://www2.arts.gla.ac.uk/IPA/index.html>]

Jonge, Henk Jan de 1987. *Four Unpublished Letters on Erasmus from J. L. Stunica to Pope Leo X (1520)*. Colloque Érasmien de Liège, 145-160. Paris.

[8.12.2007: https://openaccess.leidenuniv.nl/dspace/bitstream/1887/1039/1/279_056.pdf]

Jonge, Henk Jan de 2002. (Engl. J. C. Grayson) *Ex ipsis venis, ex ipsis fontibus – On the Importance and Necessity of the Critical Edition of Erasmus' New Testament Works*. Florivallis. Voorthuizen.

[8.12.2007: https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/1887/1000/1/279_055.pdf]

Kare, Kauko 1974. Suom. ja johd. teoksessa *Erasmus: Tyhmyden ylistys*. Hämeenlinna.

Kaster, Robert A. 1985. *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity*. Berkeley. [8.12.2007: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft8v19p2nc/>]

Kent, Roland G. 1966². *The Sounds of Latin*. New York.

Keil, Heinrich 1848. Pompeiuksesta, *GL* 1, 83-94. Ks. Grammatikkolähteet.

Keil, Heinrich 1874. Terentianus Mauruksesta, *GL* 6, 315-324. Ks. Grammatikkolähteet.

Keil, Heinrich 1880. *Fragmentum Q. Papirii*. *GL* 7, 216. Ks. Grammatikkolähteet.

Kramer, Johannes 1978. Käännös, johdanto ja selitykset teokseen *Desiderii Erasmi Roterodami de recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione dialogus*. "Dialog über die richtige Aussprache der lateinischen und griechischen Sprache". Latina ja saksa. Meisenheim am Glan. (*)

Kraye, Jill (ed.) 1996. *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*. Cambridge.

Krohn, Felix 1947. *Lyhyt musiikkioppi*. Porvoo.

Kukenheim, Louis 1951. *Contributions à l'histoire de la grammaire grecque, latine et hébraïque à l'époque de la renaissance*. Leiden.

Lass, Roger 1984. *Phonology – An introduction to basic concepts*. Cambridge.

Leumann, Manu 1977². *Lateinische Laut- und Formenlehre*. LHS 1.

LHS = M. Leumann – J. B. Hofmann – A. Szantyr, *Lateinische Grammatik*. München 1977².

Lips, Joost eli Justus Lipsius 1586. *De recta pronuntiatione Latinae linguae dialogus*. Université catholique de Louvain. [8.12.2007: <http://www.forumromanum.org/literature/lipsiusx.html>]

Lord, Frances Ellen 2005. *The Roman Pronunciation of Latin*. Project Gutenberg eBooks.

[8.12.2007: <http://www.gutenberg.org/etext/7528>]

Mafucci, Angelo 2003. *Guido d'Arezzo I primi venti anni della sua vita*. Références en musicologie, Montreuil.

[8.12.2007: http://www.musicologie.org/publirem/mafucci_it.html]

Mann Phillips, M. 1970. 'Erasmus and the Classics.' *Erasmus*, 1-30.

Margolin, Jean-Claude 1993. *Erasmus*. Prospects: the quarterly review of comparative education. (Paris UNESCO: International Bureau of Education), 23: 1/2, 333–352.

[8.12.2007: <http://www.ibe.unesco.org/publications/ThinkersPdf/erasmuse.PDF>]

Marouzeau, Jules 1955⁴. *La prononciation du latin (histoire, théorie, pratique)*. Paris.

Meillet, Antoine 1933³. *Esquisse d'une histoire de la langue latine*. Paris.

Meillet, A. & Vendryes, Joseph 1924. *Traité de grammaire comparée des langues classiques*. Paris.

Meiser, Gerhard 1998. *Historische Laut- und Formenlehre der Lateinische Sprache*. Darmstadt.

Monzo, Joe 2005. 'Medieval Solmization System of Guido d'Arezzo' teoksessa *Encyclopedia of Microtonal Music Theory*. Tonalsoft.

[8.12.2007: <http://www.tonalsoft.com/enc/h/hexachord.aspx>]

- Nebr. *De ui* = Antonio de Nebrija alias Ael. Antonius Nebrissensis: *De ui ac potestate litterarum*.
Salmanticae 1503. Edición facsimilar. Ed. Antonio Quilis y Pilar Usábel, Madrid 1987. 133-169.
- Niedermann, Max 1906. *Précis de phonétique historique du latin*. Paris.
- Opsopaus, John 1999. 'The Greater and Lesser Perfect Systems' sivustossa *Greek Esoteric Music Theory Charts*. Bibliotheca Arcana.
[8.12.2007: <http://www.cs.utk.edu/~mclennan/BA/GEM/>]
- Padley, G. A. 1976. *Grammatical Theory in Western Europe 1500-1700. The Latin Tradition*. Cambridge.
- Pakarinen, Weikko 1928². *Kreikan kielioppi*. Vaasa.
- Paquier, J. 1900. *Jerôme Aléandre*. Paris. (*)
- Phillips, Jane E. 2001. *Rezension von Pieter Frans Hovingh (ed.): Annotationes in Novum Testamentum*. München: PERFORM 2, Nr. 6.
[8.12.2007: <http://www.sehepunkte.de/perform/review.php?id=196>]
- Pope, Maurice 1985. Käännös, johdanto ja viitteet teoksessa *The Right Way of Speaking Latin and Greek: a Dialogue – De recta latini graecique sermonis pronuntiatione dialogus*, CWE 26, Toronto, 348-678.
- Préaux, Jean 1978. Johdanto, uudistetut viitteet ja kriittinen apparaatti Adolfus Dickin toimittamaan laitokseen *Martiani Capellae liber III de arte grammatica*. Stuttgart.
- Pyles, T. 1939. *Tempest in Teapot: The Reform in Latin Pronunciation*. Baltimore.
- Renaudet, Augustin 1956. 'Érasme et la prononciation des langues antiques.' *Bibliothèque d'humanisme et renaissance XVIII*, Genève, 190-196.
- Schük, Julius 1862. *Aldus Manutius und seine Zeitgenossen in Italien und Deutschland*. Berlin. (*)
- Sihler, Andrew L. 1995. *New Comparative Grammar of Latin and Greek*. Oxford.
- Smith, P. 1923. *Erasmus – A Study of His Life, Ideals, and Place in History*. New York.
- Sturtevant, E. H. 1940². *The Pronunciation of Latin and Greek*. Philadelphia.
- Suomi, Kari & Juhani Toivanen & Riikka Ylitalo 2006. *Fonetiikan ja suomen äänneopin perusteet*. Tampere.
- Thomson, D. F. S. 1970. 'The Latinity of Erasmus'. *Erasmus*, ed. T. A. Dorey. Albuquerque.
- Thurot, Charles 1858. *Notices et extraits de divers manuscrits latins pour servir à l'histoire des doctrines grammaticales au moyen âge*. Paris. (*)
- Thurot, Charles 1881. *De la prononciation française depuis le commencement du XVIe siècle d'après les témoignages des grammairiens*. Paris. Réimpression 1966, Genève.
- Tort. *Orth.* = Giovanni Tortelli eli loh. Tortellius 1471. *Tractatus de orthographia*. Roma. Ed. Pirrhus Pincius Mantuanus Venetiis 1495. Hertzog August Bibliothek Wolfenbüttel. inkunabeln/21-1-poet-2f-2.
[8.12.2007: <http://diglib.hab.de/wdb.php?dir=inkunabeln/21-1-poet-2f-2>]
- Tracy, James D. 1996. *Erasmus of the Low Countries*. Berkeley.
[8.12.2007: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft5q2nb3vp/>]
- Traina, Alfonso 1967³. *L'alfabeto e la pronuncia del latino*. Bologna.
- Vainio, Raija 1999. *Latinitas and Barbarisms according to the Roman Grammarians – Attitudes towards Language in the Light of Grammatical Examples*. Turku.
- Vianini, Giovanni & A. de Agostini 2003². *Metodo di canto gregoriano*. Schola Gregoriana Mediolanensis. Milano.
[8.12.2007: http://www.cantoambrosiano.com/pdf/Metodo_GREGORIANO.pdf]
- Voss, Gerard. J. 1635. *De arte grammatica*. DFG-Projekt CAMENA, Heidelberg-Mannheim.
[8.12.2007: <http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenaref/vossius1.html>]
- Väänänen, Veikko 1966³. *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*. Berlin.
- Väänänen, Veikko 1981³. *Introduction au Latin vulgaire*. Paris.

Yates, Kim 2007. *ASD and CWE*. Erasmus Center for Early Modern Studies. Rotterdam.

[8.12.2007:

http://www.erasmus.org/index.cfm?fuseaction=site.show&CTX_ID=497142D3505693014BC6613A14DB46D6]

Zun. = Diego Lopez Zuñiga eli Jacobus L. Stunica: "*Epistula IV*", ed. H. J. de Jonge, 1987. *Four Unpublished Letters on Erasmus from J. L. Stunica to Pope Leo X (1520)*. Colloque Érasmien de Liège, 155-160. Paris.

Kuvat

De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione, nimiösiivu 1529. Opera Poetica Basiliensia. Universitas Basiliensis 2005.

[9.12.2007: <http://www.ub.unibas.ch/spez/poeba/poeba-002936183.htm>]

Dürer, Albrecht 1520. *Erasmus*. R.M.N. Musée du Louvre.

[9.12.2007: http://www.louvre.fr/llv/oeuvres/detail_notice.jsp]

Dürer, Albrecht 1526. *Erasmus*. The Bridgeman Art Library.

[9.12.2007: <http://en.easyart.com/canvas-prints/Albrecht-Durer/Desiderius-Erasmus-of-Rotterdam-1526-303026.html>]